

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, İstanbul'un fethiyle beraber zirveye çıkışını sürdürürken bu dönemde en aydınlık çağını yaşıyor; Avrupa Devletleri ise aynı yıllarda, Papalığın hegemonyası altında, Ortaçağ'ın karanlıklarına gömülmüş bir şekilde hayatını devam ettiriyordu. İnsan haklarının olmadığı, bilimin engellediği, herşeyin Katoliklik üzerine kurulu olduğu bu feodal ortamda, merkezi krallar güçsüz bir şekilde hâkimiyet sürmeye çalışırken, bir nevi toprak ağaları olan Feodal beyler de, kendilerini “*bey*” yapan toprakların, işçilerini sömürüyordu. Çünkü toprak, Avrupalılar için her şeydi. Feodal beyler, toprak sayesinde güçlüydüler. Toprakları ne kadar genişse ve bu topraklarda ne kadar çok işçi çalışıyorsa, bir bey o kadar güçlü kabul ediliyordu.

Ortaçağ Avrupasına hâkim olan düşünce tarzı, Aristo mantığıydı ve Kilisenin mutlak hâkimiyeti vardı. Katolik olmayanların öldürüldüğü bu dönemde dünya, onlar için düzdü ve aksini söyleyen insanlar, Avrupa başkentlerinin meydanlarında yakılıyorlardı. Çünkü, Kilise'ye göre bu insanlar dinsizdi ve dini korumak hakim-i mutlak Papa'nın işiydi.

Roma İmparatorluk zihniyetini miras alan Papa, kendisini tanrının tek elçisi kabul etmekte, cennete gitmek isteyenlere, biraz altın karşılığında cennetten toprak satıp cenneti de feodal bir yapıya büründürmeye çalışmaktaydı. Vatikan Kilisesi, sahip olduğu siyasi ve idari haklarla, Avrupa'nın çeşitli yerlerine, din ile uğraşması gereken yerde siyaset ile ilgilenen; ibadet edilmesi gerekirken, insanları yargılayan; halkı, kralları, bilim adamlarını, feodal beyleri soruşturup takip eden ve adına “*Kilise*” denen şubeler açmıştı. “*Kilise*” denen diyoruz, çünkü bu yapılarda dini faaliyetler hariç, yukarıda belirttiğimiz hadiseler yaşanıyor ve dinin içinde asla yeri olmayan uygulamalarda bulunuluyordu. Gerçek “*Kilise*”nin vasfı bunlar olmadığı için kelimeyi kullanıyoruz. Kilise tanımına uyabilecek bir yapıda olması gerekenler ise ibadet, dua, af, vaftiz ve evharistaya'dır. Bir kilisede, Hıristiyan inanışına göre doğuştan suçlu olan bir kimse, kutsal suyla yıkanmalı, İsa'nın kutsal kanını içmeli ve günahlarından arınmalıdır. Ancak bahsettiğimiz Ortaçağ kiliseleri, benimsediği hayat felsefesini dahi gerçekleştirmekten uzak bir halde yalnızca siyasi hayatla uğraşmakta ve bu konumunu korumak için çalışmaktaydı.

İşte bu yüzyıllarda Kilise, Avrupa'da kralları dahi yargılayıp, aforoz edebiliyor, onları dinsiz ilan ederek, meşru otoritelerini sarsabiliyorlardı. Bunun yanında Kilise, zamanın şartlarında dünya savaşı denebilecek nitelikte dahi hadiseler yaratıp, Doğu ile Batı arasında çok kanlı olaylara meydan verebiliyor, Haçlı Seferleri gibi, Avrupa'nın neredeyse tüm insan ve krallarını başka topraklara savaşa gönderabiliyordu.

Şu ana kadar, konumuz dolayısıyla Kilise'nin siyasi otoritesini ve dinin insanlar üzerindeki etkilerini kısaca inceledik. Çalışmamızın başlığını teşkil eden ve Ermeniler için de Vatikan Kilisesi'nden farksız olan Ecmiazin Kategikosluğu'nun nasıl bir güce sahip olabileceğini, insanlar üzerinde nasıl yetkiler kullanıp, siyasi ve idari yönden toplumu ve hükümetleri nasıl etkileyebileceğini göstermeye çalıştık.

Şimdi, Osmanlı Devleti için asıl sorunun başladığı tarihlere bir göz atıp, bugün Ermeni Meselesi diye tanımladığımız, Avrupalıların Şark Meselesi dediği ve Osmanlı'yı parçalayıp elde etmeye çalışan bu Mesele'nin içinde yer alan; halkları kışkırtıp, isyana teşvik eden bu meselenin doğuşuna bir bakalım.

1453 yılında Osmanlı Devleti, İstanbul'u fethedip, Ortaçağı kaptamış ve Yeniçağ'ı başlatmıştır. Bu tarihi, yani Yeniçağ'a giriş tarihini, Avrupalılar, 1453 olarak değil 1492, yani Amerika kıtasının keşfi olarak kabul ederler. Kendilerine göre de haklıdırlar. Çünkü 1453 yılından 1492'ye hatta daha ileri tarihlere kadar Avrupa, hala Ortaçağ'ı yaşamaktaydı. Onlar için Yeniçağ'a giriş, Amerika'nın zenginliklerinin kendisine akmasıyla olmuştur. Yani Avrupa, Yeniçağ'a ilmi ve teknolojik olarak değil, altın ve zenginlik olarak bakmıştır.

Akdeniz'e alternatif olarak yeni yollar arayan Avrupa, Ümit Burnu'nu dolaşp, Hindistan kıyılarına kadar ulaşmış ve doğunun zenginliklerini kendisine taşımaya başlamıştır. Bir yandan Hindistan, diğer yandan Amerika ve Avusturalya gibi kıtalardan gelen altınlar ve çeşitli mallar, Avrupalılar hem için bir sömürü alanı, hem de ürettikleri malları satabileceği bir pazar olmuştur. Gittikçe zenginleşen Avrupa'nın fikri alandaki gelişmesi ise, İstanbul'un fethiyle beraber Avrupa'ya giden bilginlerin sayesinde olmuştur.

Antik Yunan filozoflarının fikirlerinin yanında, İslama olan coğrafi yakınlıklarıyla da bezenen, düşünce ve din adamları, beraberinde çeşitli eserleri de Avrupa'ya götürmüştür.

İşte, zenginlik ve ilmi eserler sayesinde Avrupa, maddi ve manevi yönde duygularını geliştirmiş, Ortaçağ'ın karanlıklarından çıkıp, bilimin ve düşüncenin önderliğinde Yeniçağ'a tam anlamıyla adım atmıştır.

Aynı tarihlerde Osmanlı Devleti'nde ise ekonomi, ilk bozulma sinyallerini vermiştir. Buna başlıca sebep ise Akdeniz'in önemini kaybetmesidir. Bu denizin doğu ve güney kıyılarının tamamına, kuzey sahillerinin ise neredeyse yarsına sahip olan Osmanlı Devleti, Akdeniz'in kaybettiği bu önem yüzünden, ticari alanda büyük darbe yemiştir.

Kanunî Sultan Süleyman, 1535 yılında, hayatını ve tahtını kurtardığı Fransa Kralı'na, hem Hıristiyan Avrupa'yı bölüp orada bir müttefik elde etmek, hem de artık zor günler yaşayan Akdeniz ticaretini yeniden canlandırmak amacıyla, bazı ticari ve siyasi imtiyazlar vermiştir. Bu imtiyazlar, zamanla daha da büyümüş, Fransa halkı, Osmanlı tebaasından daha üstün konuma gelmiştir.

Bunun yanında, benzeri imtiyazlar, diğer yabancı devletlere de verilmiş, aynı şekilde diğerleri de bu haklarını sonuna kadar kullanarak Osmanlı Devleti'nin ekonomisini bitme noktasına getirmişlerdir.

Böylece, Avrupa bir yandan zenginleşirken, Osmanlı Devleti ekonomik yönden zayıflamaya başlamış, bu zayıflıkla beraber devletin her alanında belli aksaklıklar göze çarpmış ve devletin askeri ve siyasi düzeni zamanla çökmüştür. Bu çöküşlerden en büyüğü ise, Osmanlı ordusunda olunca, Osmanlı ilerleyişi durmuş, hatta geri çekilmeye dönüşmüştür.

1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Rusya'ya Ortodoksların hamiliği sıfatı verilmiş ve artık Osmanlı Devleti için, içişlerine sürekli müdahalelerin yaşandığı bir döneme giriş yapılmıştır. Çar I. Petro'dan itibaren, güneyi ve sıcak denizleri isteyen Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşması'yla elde ettiği sıfatı, Osmanlı aleyhine kullanmaya ve Osmanlı azınlıklarını kışkırtmaya başlamıştır.

Hindistan'da ise egemenlik kuran İngiltere, Rusya'nın bu ilerleyişine engel olmak için çareler arıyordu ve o da, Osmanlı azınlıklarını kendi tarafına çekmek için bir takım hareketlere girişti. İngiltere'nin amacı, hem Hindistan'daki çıkarlarını muhafaza etmek, hem de Anadolu'nun jeostratejik topraklarında, güçlü bir Rusya'dansa güçsüz bir Osmanlı Devleti'nin var olmasını sağlamaktı.

Fransa ise, çıkarlarına en uygun olan devletlerle beraber çalışmıştır. 7 Temmuz 1807 tarihinde Tilsit'te Rusya ile bir ittifak anlaşması imzalayarak, Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya'nın destekçisi olmuş, Rumeli ve İstanbul hariç Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarını işgal etmeyi amaçlamıştır¹.

Rusya, sürekli olarak Osmanlı Devleti'ne yönelik savaşlar yaparak toprak elde etmeye çalışmışsa da, Anadolu'ya her adım atışında İngiltere'yi ve çıkarına göre davranıp taraf tutan Fransa'yı bulmuştur².

Mehmet Ali Paşa ayaklanması da, Osmanlı'nın bir iç sorunuyken Avrupa'yı da ilgilendirir bir hale gelmiş, önce “*Avrupa Sorunu*” olmuş ve kısa zamanda da “*Şark Meselesi*” adıyla dünya terminolojisi içine girmiştir³. Hemen her Avrupa devleti için ulusal çıkarları barındıran bu sorun, bir süre sonra Osmanlı'yı parçalayıp paylaşma meselesi olmuştur.

Avrupa'nın sürekli olarak elde ettiği imtiyazlar, onlara Hıristiyan halkın hamiliğini vermiş, Rusya ise, Ortodoksların hamiliğini sürdürmeye devam etmiştir. Artık, Osmanlı Devleti'ni savunmaktan vazgeçen bu devletler, Şark'taki Hıristiyanların ezildiği söylemiyle önce Osmanlı Devleti'nden ıslahat ve reform istemişler, ardından da ordularını Avrupa'dan yola çıkararak Mısır, Cezayir, Trablusgarp gibi yerleri işgal etmişlerdir. Böylece, I. Dünya Savaşı'yla sonuçlanacak olan bir Osmanlı'yı parçalayıp elde etme yarışına girişilmiştir.

Bundan önce Avrupa Devletleri, sistematik bir biçimde Osmanlı azınlıklarına misyonerlik ve propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlar, Fransız İhtilâli'nin getirdiği yeni akımları da Osmanlı tebaasına empoze etmişlerdir.

Rusya, Akdeniz'e ulaşmak için iki yol kullanmış, batıda Slavları, doğuda ise Ermenileri kendi itaati altına almak için uğraşmıştır. Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler ise, bu kışkırtmalara kanarak Rusya'nın Osmanlı içinde savunucuları olmuşlar; buna göz yumamayan İngiltere'de gönderdiği Protestan misyonerlerle onları kendi tarafında olmaya zorlayıp, Rusya'nın önünü kesmeye çalışmıştır.

¹ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, T.T.K. Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1999, s.94.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. **a.g.e.**

³ **a.g.e.**, s.193-194.

Ermeniler için Rusya ve İngiltere'nin tarafında olmak pek de bir şey ifade etmiyordu. Çünkü onların amacı, Doğu Anadolu'da kurulacak bir devletti. Bu devleti, İngiltere kurmuş, Rusya kurmuş fark etmezdi. Ancak onlar için düşman tekti. Osmanlı Devleti. Bu sebeple Ermeniler, hangi taraftan daha fazla yardım gördülerse onun tarafında olmuşlar, elde ettikleri maddi-manevi yardımlarla da kendilerine "*Millet-i Sadıka*" unvanını lütfetmiş ve ırkını ve dinini yok olmaktan kurtarmış olan Osmanlı'yı yıkmaya, soyunu kurutup topraklarını elde etmeye çalışmışlardır.

Bunda da en büyük rolü, Avrupa'dan istediği yardımlar sonrasında kendisine, ileriki bölümlerde göreceğimiz gibi, "*gel Katolik ol*" denilen Ecmiazin Kategikosluğu'nun Rusya'yı fark edip, onlarla beraber çalışması oynamıştır.

I.BÖLÜM

ERMENİ ADI, ERMENİLERİN MENŞEİ VE HİRİSTİYANLIĞI KABULLERİ

I. “ERMENİ” ADI VE ERMENİLERİN MENŞEİ

“*Ermeni*” adı ilk defa, M.Ö. VI. yüzyılda Pers Kralı Darius’un kitabelerinde karşımıza çıkmaktadır. Kendilerine hiçbir zaman “*Ermeni*” demeyen, ancak, artık bu isimle anılan bu kavim, adını, Darius’un kendi hâkimiyeti altında kalan bir bölgeye “*Armanu*”⁴ demesiyle birlikte “*Ermeni*” adını almıştır. Aslında bölgeye, M.Ö. III. binyıldan itibaren “*Armenia*” ismi veriliyordu, fakat bu ad, yazılı olarak ilk defa bu kitabelerde karşımıza çıkmaktadır. *Ermeni* kelimesinin o tarihteki anlamı ise “*Armanu (veya Armenia) bölgesinde oturanlar*”dır⁵. Strabon da bölge halkı için “*Armenia’lılar*” kelimesini kullanmıştır ki, onun bu kullanımı, Ermeni kelimesinin tam anlamını bize net bir şekilde göstermektedir⁶.

İlk devirlerdeki Ermeni halkı, kendilerine *Hayasdan – Hay (Hayk veya Haik)* derlerdi. Fakat uzun yıllardan beri kullanılan *Ermenistan* ismi dünya çapında kökleşmiş ve Haik’lerin ismi de Ermeni olarak değişmiştir. Gerek *Reşideddin-Oğuznamesi*’nde, gerekse *Kitabı Dede Korkut* ile *Topkapı Sarayı-Oğuznamesi* ve *Bahrü’l-Ensâb*’da “*Ermeni ve Ermeniyye / Ermen / Ermenistan ile Hay ve Hayk*” adlarının bulunmadığı, Ermenilerin hiçbir zaman “*Armen / Armenya, Ermen*” gibi coğrafya ve “*Armeniyan / Ermeni*” kavim adını asla bilmedikleri ve kullanmadıklarını, hep “*Torkomyan, Torkomaçi, Askenaz*” gibi Türkmen ve Saka adlarını benimsedikleri, bazen de *Haykazan* ve *Kaykaniyan* gibi isimleri kullandıkları bilinmektedir⁷.

Ermeniler, kendi doğuşlarını mukaddes kitaplarda geçen olaylara ve efsanelere dayandırarak kökenlerini, Hz. Nuh Peygamber’in oğlu Yafes’in torunu olan Hayk’dan

⁴ **AR**, Ararat Dağı’nın kısaltılmışı; ayrıca bu kelime “yüksek memleket” manasına da gelmektedir. **MİNA**, ise insan veya insanların oturduğu yer demektir.

⁵ A.T. Olmstead, **History of the Persian Empire**, The University of Chicago Press, 7. Impression, Chicago 1978, s. 515; Ekrem Memiş, **Eskiçağ’da Türkler**, Çizgi Kitabevi, Konya 2002, s.72

⁶ Strabon, **Geographika Antik Anadolu Coğrafyası**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Kitap XII.3, 4.Baskı, İstanbul 2000, s.48.

⁷ M.Fahrettin Kırzioğlu, “Dede-Korkut Oğuznâmelerine Göre: Kars’ın Anı (Arpaçayı boyu) ve Kağızman Kesimlerindeki Kamsara-kan / Kalbaş Hanedanı”, **VII.Türk Tarih Kongresi**, c.I, T.T.K. Basımevi, Ankara 1972, s.225, n: 62’den Naklen, Erdal İltter, “ ‘Ermenistan’ Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine”, **Ermeni Araştırmaları (Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi)**, A.S.A.M. – EREN Yayınları, Ankara 2002, sayı: 6, s.25.

başladıklarını iddia ederler ki, kendilerine bu Hayk ismini vermelerinin sebebi de buradan gelmektedir. Bu efsaneye göre, Büyük Tufan'dan sonra suların çekilmesiyle beraber Ağrı Dağı⁸ üzerinde bulunan gemiden çıkan Yafes'in oğlu Gomer'in torunu 130 yaşındaki Hayk, Ağrı Dağı ve Aras vadisi boylarına yerleşmiştir. Ermeniler de onun soyundan gelmektedirler⁹.

Ermeni tarihinin yazılması ise yine rivayetler ve efsaneler üzerine kuruludur. Bilinen ilk Ermeni tarihi yazarı olan *Mar İpas Kadina*'yı Esat Uras şöyle anlatmaktadır. “*Bu şahıs, gûya milâttan 149 sene evvel yaşamış bir Asuri âlimi imiş. İsmi ilk defa, Ermenilerin (tarih babası) olarak tanınan ve Ermenilerin kökeninden başlayarak bir tarih yazmış olan Horenli Movses zikrediyor. (...) Vagarşak tarafından bir mektupla Nineva arşivlerinde Ermeni tarihi hakkında tetkiklerde bulunmak üzere Arşag'a gönderiliyor. Arşak da kendisinin Nineva hazinesinde tetkiklerde bulunmasına müsaade ediyor. Orada Mar İpas Kadina, Büyük İskender'in emrile Yunancaya çevrilmiş, bütün milletlerin tarihlerinden söz eden yazma bir tarih buluyor ve bunun Ermenilere ait olan kısmını alıyor. Bu tarih, Ermeni milletinin doğuşunu ve (Hayk) sülalesinden (Vahe)ye kadar olan zamanı kapsıyormuş¹⁰”* İşte Ermeniler tarafından V. yüzyılda yaşadığı iddia edilen Horenli Movses'in ilk kez bahsettiği *Mar İpas Kadina*, bu şekilde Ermeni tarihini yazmaya başlamış. Ancak bugün, Horenli Movses'in V. yüzyılda değil VIII. yüzyılda yaşamış bir sahtekâr olduğunu, yazdığı tarihi de Kitabı Mukaddes hikâyelerine ve

⁸ Asurlar bu dağa *Urartu*, İbraniler ise *Ararat*, demişlerdir. Ahmet Hulki Saral, **Ermeni Meselesi**, İstanbul 1970, s.5 ; Bu kelime Arami'ce de ise *Harminyap*, *Harmeni* olarak kullanılmıştır. Batı dillerinde bölgeye, *Armania* adı verilmiş, bizde de Meşrutiyetten sonra Fransızca'dan tercüme edilerek, ilk defa Ahmet Cevdet Paşa tarafından *Ermeni* kelimesi kullanılmıştır. ; M.Sadi Koçaş, **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, Kastaş Yayınları, 4.Baskı, İstanbul 1990, s.22.

⁹ Saral, **a.g.e.**, s. 6.; Efsane şöyledir;

“*Tufandan sonra, Nuh'un oğulları Yasef, Sam, Ham, Ararat'da yerleşerek çoğaldılar, sonra Sam, oğullarını alarak barınacak yer bulmak üzere kuzey batıya doğru gitti, yüksek dağlı, içinden nehirler geçen bir ovada, nehir kenarında durdu ve kaldığı dağa ismine uyarak (Sim) adını verdi. O bölgeyi (Darpan) adındaki küçük oğluna verdi. Oradan güney doğuya doğru gitti, oraları da diğer çocuklarına verdi. Darpan, kızları ve oğullarile o bölgede kaldı. Bulunduğu memlekete, ismine nisbetle, Daron⁹, sonra (Duruperan) dedi. Çocuklarını bu havalıye yerleştirdi. Bu suretle Ham'ın ve Yasef'in oğulları da Büyük Ermenistan'ın çeşitli bölgelerine dağıldılar. Ham'ın oğulları batı hudutlarına ve Yasef'in oğulları da Masis (Ararat) dağları cihetlerine yayıldılar. Hepsi de bir dil, bir lehçe sahibi idiler muhtemel görünür ki, bu da ermenice idi. Yasef'ten Gamer yahut (Gomer), Gamer'den Torgom, Askenaz, ve Torgom'dan Hayk doğdu. Bundan da milletimiz çıktı. Hayk kelimesi inanılır ve hakiki olarak (Babacık) demektir. Yani bir milletin bir tanecik babası olduğu için kendisine (Hayk) denildi. Bizim Tarihimiz, Hayk'tan başlıyor”* Mikale Vartabet Çamcıyan, **Ermenilerin Tarihi**, Venedik 1811'den, Naklen, Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s.25.

¹⁰ Uras, **a.g.e.**, s.3.

efsanelere göre tertip ettiği anlaşılmıştır¹¹. “*Ermenilerin en büyük Ruhani ve tarihçilerinden*¹²” olan Movses’in bu sahtekârlığı göstermektedir ki, VIII. yüzyıldan itibaren Ermeni Kiliseleri, VIII. yüzyıldan öncesine ait, kendi ırklarına dair herhangi bir kaynağın bulunamamasından dolayı, bu yüzyılda bir tarih yaratma çabasına girişmişlerdir.

İşin gerçeğine gelirse, Ermenilerin bölgeye gelişleriyle bir takım tezler¹³ varsa da bunlar, henüz ispat edilememiştir. Bilinen bir şey var ki, bu da Ermenilerin bu bölgeye sonradan geldikleri ve çeşitli kaynaşmalarla, bir ırk haline gelerek sonraki yüzyıllarda milli bilinci kazandıklarıdır.

Friglerle beraber Anadolu’ya geldikleri¹⁴ tahmin edilen Hayk’ların, önce Kapadokya’ya, ardından da Ararat bölgesine yerleştikleri ve Urartu Devleti’nin yıkılmasından sonra İran hâkimiyetine girmiş olmaları muhtemeldir. Bölgede daha önce yaşayan Urartu ve Hayklar kaynaşmışlar ve gerek Urartu, gerekse Hayk karakterine uygun bir kavim meydana getirmişlerdir¹⁵.

Büyük İskender’in M.Ö. 331 Eylül’ünde son Akamenid Hükümdarı III. Darius’u mağlup etmesine kadar İran hâkimiyetinde kalan bu bölge, Büyük İskender’in İmparatorluğu’na bir il olarak katılmıştır. III. Darius, Pers İmparatorluğuna karşı büyük

¹¹ Kagik Ozanyan, **The History of the Armenian Language**, Merzifon 1913’den Naklen, Erdal İlter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, KÖKSAV Yayınları, Ankara 1999, s.13-14.

¹² Levon Panos Dabağyan, **Türkiye Ermenileri Tarihi**, IQ Yayınları, İstanbul 2003, s.25.

¹³ Ermenilerin menşei hakkında ortaya atılan görüşler şunlardır:

- a) Nuh Peygambere dayandıran görüş,
- b) Ermenileri Urartulara dayandıran görüş,
- c) Trak – Frig soyundan geldiklerini söyleyen görüş,
- d) Güney Kafkas ırkı olarak kabul eden görüş (Darius’un “*Ermenileri yendim*” sözünden hareketle bu görüş ortaya atılmıştır ve Darius’un bu sözüyle Kafkasya’yı kastetmesi temel alınmıştır. Ancak, Ermenilerin diğer Kafkas ırklarıyla herhangi bir ilgisi yoktur.)
- e) Ermenileri bir Turan ırkı olarak kabul eden görüş (Bu görüş, Türk ve Azeri boylarıyla olan kültür, gelenek ve dildeki benzerlikleri temel alır.)

¹⁴ Herodot, “*Phrygia kolonları olan Ermeniler, Phrygia’lılar gibi giyiniyorlardı*” diyerek Ermenilerin Frig ırkından olduklarını söylemiştir; bkz. Herodot, **Herodot Tarihi**, (çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 2004, VII / 73, s.357; Eudoksos da, Ermeni dilinin Frig lehçesine benzediğini söyleyerek Herodot’un yazdıklarını desteklemektedir, bkz. Erdal İlter, “Ermenistan Adı, Ermenilerin menşei ve Türk-Ermeni ilişkileri Konusunda Tesbitler”, **Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri**, (haz. İdris Bal – Mustafa Çufalı), Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.7; Refet Yinanç’a göre de Friglerle beraber Anadolu’ya gelen Ermeniler Balkan kökenlidirler ve İlliryalıların baskısıyla M.Ö. VI. yüzyıl başlarında Anadolu’ya gelerek yerleşmişlerdir. Bkz. Refet Yinanç, “Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler”, **Türk Tarihinde Ermeni Sempozyumu, Tebliğler ve Panel Konuşmaları**, D.E.Ü. Rektörlüğü Yayınları, İzmir 1983, s.67.

¹⁵ Hakkı Raif Ayyıldız, **Güney Kafkasya Cumhuriyetleri II – Ermenistan**, Becid Basımevi, İstanbul 1947, s.3.

bir fetih hareketine girişen Büyük İskender'e İssos (M.Ö.333) ve Gavgemela'da yenilmiş (M.Ö.331) ve M.Ö.330 yılında öldürülmüştür.¹⁶ Bundan sonra İskender, Ermenistan'a vali olarak aslen İranlı olan ve kendisine Sardes kalesini teslim eden Mithrines'i atadı. Mithrines ve halefleri, bölgede kral unvanını taşımamışlar ve İskender'e olan bağlılıklarını bu şekilde göstermişlerdir¹⁷.

İskender'in ölümünden sonra bu topraklar, onun generallerinden Seleucos¹⁸'un hissesine düştü ve bu paylaşımından sonra Selösid (veya Selefküs) hanedanının hegemonyası altında kaldı. Selösid'ler, bu bölgeye vali olarak Orontes ve Artanaz'ı atandılar. Daha sonra General Artaxias, M.Ö.190 (ya da 188) yılında, Antiochus'un Romalılara yenilmesi üzerine bağımsızlığını ilan etti.

Ermenilerin, Küçük Ermenistan dedikleri, Kilikia, bölgesine atanan Zadriades de, bu bölgede M.Ö. 161 yılında bağımsızlığını ilan etti. Selösid generalleri, doğudan Part tehditleri geldiği esnada parçalanmış ve son derece güçsüz bir haldeydi. Bu egemenlik, böylece, yaklaşık 150 yıl sürdü.

II. ARŞAGUNİ HÂKİMİYETİ DÖNEMİ

Armanu bölgesinde yaşayan bu halk, daha sonra Partlarla birleşerek Selösid'lere karşı ayaklanmışlar, bağımsız beylikler ve daha sonra da krallıklar kurmuşlardır. Kurulan Part krallığının hegemonyası altındaki vasal krallar, tarihte Partlarla beraber sürekli ön saflarda çarpışarak Partların kuvvetlenmesinde önemli roller de oynamışlardır. M.Ö. 150'de Part Kralı Büyük Arsas, bölgeye kardeşi (veya oğlu) Vagarşak'ı kral yaptı ve kendisine Selösidler tarafından yapılacak saldırıları önleme görevi verdi. Böylece Ermenilerin deyimiyle tarihte ilk defa, Ermenistan bölgesinde bir krallık ortaya çıkmış oluyordu ve Ermenistan'da hâkimiyeti Arşaguni soyu eline alıyordu¹⁹. Bu kralların hiç birisi Hayk soyundan gelme değildi. Ermeni tarihçi Ohanes Kategikos'a göre Hayk soyu, Asurîlerin hâkimiyetine girilmesiyle birlikte son

¹⁶ Memiş, **Genel Tarih**, Tablet Yayınları, 3. Baskı, Konya 2002, s.271.

¹⁷ Uras, **a.g.e.**, s.42.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız, Arif Müfid Mansel, **Ege ve Yunan Tarihi**, T.T.K. Basımevi, 6. Baskı, Ankara 1995.

¹⁹ Uras, **a.g.e.**, s.42-45; Koçaş, **a.g.e.**, s.32.

bulmuştur ve bundan sonrakilerin tamamı (yönetici zümreyi kastediyor olsa gerek) yabancı bir sülaleden gelmedir²⁰.

Vagarşak, tahta çıkışından sonra, Kaldiya, Frigya ve Majaka²¹ da çıkan isyanları bastırdıktan bir takım iç düzenlemelere gitti. Kanun ve nizamları düzenleyen, Vagarşak, idari örgütleri de tanzim ederek valilikler kurmuştur. Vagarşak, paganist olmasına rağmen, soyu Davut Peygambere kadar dayandırılan Pakarad Şampa'yı, kendisine hizmetkâr olarak aldıktan sonra, hizmetlerini beğenmesi üzerine ona, tahta geçen krallara taç giydirme ve on bin atlıya komutanlık yapma yetkisini verdi.

Armavir'de kendisine bir mabet yaptıran Vagarşak, içerisine kutsal kabul edilen ay, güneş ve bazı atalarının resimlerini koydurttu. Sonra Pakarad'dan bunlara tapınmasını istedi, ancak, o bunu reddedince onu cezalandırmama büyüklüğünü de gösterdi. Hükümdarlığı 22 sene süren Vagarşak, M.Ö. 128 yılında Mezpin²²de öldü.

Oğlu I. Arşak döneminde (M.Ö. 128–115) ise Krallık, savaflara ve göçlere sahne oldu. Arşak, başarılı savaflar yaptı ve zaferler kazandı. Pontuslulara karşı savaflan Arşak, bunları yendi. Kafkaslardaki kargaşadan dolayı bölge büyük bir göçe maruz kaldı. “Kafkas dağları çevresindeki Bulgar ülkelerinden birçok halk, Ermenistan'a geldiler ve orada yerleştiler²³”. Ayrıca Arşak, babası kadar din konusunda hoşgörülü davranmadı ve Pakarad'ın oğullarından ikisini putlara tapınmayı reddettikleri için öldürttü.

I.Ardaşes zamanında (M.Ö. 115–90) Arşaguni Krallığı, hegemonyası altında buldukları ve aynı soydan gelme, Part Kralı Arşagan'ın hâkimiyetini tanımayarak bağımsızlığını ilan etti. Pontus Kralı Mithridat ile akrabalık kurarak ittifak oluşturdu. Trakya'ya kadar fetih hareketlerinde bulundu ve kral Kerzüs'ü tutuklayarak öldürttü. Pontus'u ele geçirdi. Yunanistan'dan birçok tanrı heykeliyle dönen Ardaşes bunları ülkesinin birçok yerine dikti. Zeus, Athena, Hephaistos, Aphrodite ve Herkül heykelleri getirdiği heykeller arasındadır. Yunanistan dönüşünde, ordusunda çıkan bir isyan

²⁰ Uras, **a.g.e.**, s.32.

²¹ Kayseri.

²² Nusaybin.

²³ Uras, **a.g.e.**, s.45.

sonucunda subayları tarafından öldürülen Ardaşes, İran üzerine akın yapmak istemiş fakat amacına ulaşmaya muvaffak olamamıştır²⁴.

M.Ö. 90 yılında başa geçen ve “*Büyük*” olarak anılan II. Tigran, Partların elinde rehin olarak tutuluyordu²⁵. Babasının ölümüyle beraber, 45 yaşında İran’a 70 şehir bırakmak karşılığında hürriyetini elde ederek tahta çıktı²⁶. Bu sıralar Part tahtında II.Mithridate bulunuyordu ki, Arsasid Sülalesi içinde İran’a eski ihtişamlarını kazandıran bir hükümdar olmuştur. Arsasidlerin yükselişindeki bir diğer faktör ise Roma’nın kendi iç mücadelelerine gömülerek bölge üzerindeki siyasetinin zayıflamasıdır.

Roma’nın bu zayıf durumu M.Ö. 66 yılına kadar sürmüştü ve bu tarihte Arşaguni toprakları Roma’nın işgaline maruz kalmıştır. Bunun sebebi de Tigran’ın eniştesi veyahut kayınbiraderi olan Pontus Kralı Mitridat IV. Eupator ile kurduğu ittifaktır. Bu ittifak ilk başlarda Tigran’ın işine yaramışsa da, Pontus, Romalılarla savaşa tutuşmuş ve sonunda da yenilerek Tigran’a sığınmıştır. Romalıların Mitridat’ı geri istemelerine Tigran’ın olumsuz yanıt vermesi sonucunda da ülkesi, Roma Generali Pompe tarafından işgal edilmiştir. Romalıların hâkimiyet alametlerini veren Tigran, generalin önünde af dilemek için yere kapanmış ve sonucunda da affedilerek, tahtta kalmıştır. Aralarında yapılan anlaşmaya göre Tigran, kral olarak tahtta kalacak, Romalıların vergi verecek, Kapadokya, Kilikya ve Suriye’yi Roma İmparatorluğu’na bırakacaktı²⁷. Böylece, Roma ve Arşaguni Hanedanı arasında bir dostluk kurulmuş oluyordu.

M.Ö. 36–33 yılları arasında tahtta kalan, I. Ardavast dönemi ise çıkara dayalı bir Roma dostluğunun yaşandığı bir dönemdir. Romalıların Partların üzerine yaptıkları seferlerde ordusuyla Roma yanında saf tutan Ardavast, bir süre sonra ülkesine dönerek

²⁴ a.g.e., s.44-46; Georges De Maleville, Ermenilerin kendilerine lider ararken kullandıkları isim olan Büyük Tigran’ın Ermeni olmadığını, ayrıca Ermenistan’ın M.Ö.400’lü yıllarda Elamca konuşulan bir bölge olduğunu söyler. Buna kaynak olarak da Xénophone’nun gezisi temel alır.

Georges De Maleville, **1915 Osmanlı – Rus Ermeni Trajedisi (Fransız Avukatın Ermeni Tezleri Karşısında Türkiye Savunması)**, (çev. Nejet Bakkaloğlu), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.21.

²⁵ Esat Uras, Tigran’ın rehin olarak tutulmasıyla ilgili olarak, Ermenilerin Partlara bağılılıklarını göstermek amacıyla Ermeniler tarafından rehin gönderildiğini söyler. Ancak, Ardaşes zamanında Part hâkimiyetine karşı bağımsızlık ilan edilmesi ve ölmeden önce Partlara karşı bir sefer düzenlemek amacıyla olduğunu söylemesi bir çelişki içermektedir. Bkz. Uras, a.g.e., s.46.

²⁶ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Rüstem Yayınevi, 2001, s.29.

²⁷ Uras, a.g.e., s.46-47.

Roma'yı yarı yolda bırakıyor ve savaşın sonucuyla ilgilenmektense ülkesinde kalarak orayı korumayı tercih ediyordu.

İlk olarak Mezopotamya üzerinden İran'a saldıran Romalı General Marcus Crasus'a 6 bin kişilik bir orduyla yardım eden Ardavast, daha sonra ülkesinde kalmayı tercih etmiştir. Bunun üzerine Part Kralı I. Orode, ordusunu ikiye ayırarak bir kısmını Crasus'un üzerine, diğer kısmını ise Ardavast'ın üzerine yollamıştır. Crasus, bu savaş sonunda yenilerek öldürülmüştür. Ardavast, ülkesinden büyük bir toprak parçasını daha akrabası olan Arsasid hanedanına bırakarak ülkesini savaştan korumayı başarmıştır. Ancak bir sonraki ihaneti Marc Antonie'ye olunca bunun bedelini hayatıyla ödemiştir.

İran üzerine sefere çıkan Marc Antonie'ye bu kez 16 bin kişiyle katılan Ardavast, daha sonra yine ülkesine dönmüş ve bunun üzerine Antonie savaşı kaybetmiştir. İntikam almak için Ardavast'a bir tuzak kuran Antonie, kendisinin Kleopatra'dan olan oğlu Alexander ile Ardavast'ın kızının evlenme işini ortaya atar ve onu Sidon ile Beyrut arasındaki bir şatoya gelmeye ikna eder. Sonuç olarak, yakalanıp zincire vurulan Ardavast ve oğulları İskenderiye'ye götürüldükten sonra burada öldürülmüştür²⁸.

Ardavast'ın tutukluluğu sırasında Antonie, oğlu Alexander'i Aras ve Mezopotamya arasındaki topraklara kral yaparken, Aras'ın diğer tarafı ve Kilikya topraklarını ise kayınbiraderi olan Medya Kralı Artabaz'a verdi.

Artık Arşaguni Hanedanının sahip olduğu topraklar, bir taraftan Antonie ve haleflerinin, diğer taraftan da Partlar ve İberyalıların işgallerine, yağmalarına sahne oluyor ve uzun yıllar çarpışmaların geçtiği topraklar haline geliyordu ki, bunun da bir sebebi bölgenin bulunduğu jeopolitik konumun; devletlerin askeri ve ticari alanda güç kazanmasına bir vasıta olmasıdır.

Alexander, tahtta fazla bir süre oturamadı ve Roma ordusunun geri çekilişini fırsat bilen halk tarafından tahttan indirildi. Halk, İran kralı Ardaş'ın oğlu Arşam'ı kendilerine kral olarak seçti ve onu tahta çıkardı.

Daha sonra Romalılar tarafından kovulan Arşam, Part Arsasid Kralı Fraat'ın yardımıyla Part'lara bağlı bir hükümdarlık kurdu ve başkentini Mezpin'e taşıyarak Yukarı Ermenistan'ı Arsasidlere bıraktı. Ardından ise Sezar Auguste ile bir anlaşma

²⁸ Uras, **a.g.e.**, s.47-48; Gürün, **a.g.e.**, s.30; Koçaş, **a.g.e.**, s.34.

yaptı ve Roma'ya vergi vermeye başladı. Böylece Ermenistan bölgesi olarak bilinen topraklar üç farklı devlet arasında paylaşılmış oluyordu. Yukarı Ermenistan Arsasidlere, Küçük Ermenistan adıyla anılan Kilikya, Med hâkimiyetine ve Nusaybin merkezli Ermenistan krallığı da Roma'ya bağlı vasal bir devlet haline geliyordu. Tigran'ın kurduğu büyük krallık ise tamamen parçalanmıştı.

Arşam'ın 20 sene süren krallığından sonra, Yukarı Ermenistan'a IV. Fraat'ın atadığı Partlı II. Artaxes'i Romalıların yardımıyla kovan Ermeniler, III. Tigran'ı başa geçirdiler. Ancak Tigran'ın hızlı ölümünden sonra Romalılar, onun kardeşlerinden Eruaz'ı atadılar. Halk, bu kralı da beğenmeyince, Tigran'ın oğlu Tigran'ı tahta çıkarmak için harekete geçtiler, ancak bu kez, Roma buna karşı çıkınca II. Artaxes'in oğlu olan II. Ardavast tahta çıktı. M.S. 2 yılında tahta geçen Ardavast, üç sene sonra tahttan Romalılar tarafından indirildi. 12 yılına kadar geçen 10 sene boyunca sürekli taht el değiştirdi. Buna sebep, Romalı generallerin, Partların ve Med'lerin iç müdahaleleriydi. M.S. 12 yılında başa, III. Dikran'ın karısı Erato bile geçti. Ancak onun hükümdarlığı da 2 yıl sonra son buldu ki bu iki yıl Ermenistan coğrafyası için anarşi dolu bir yıl olmuştu²⁹.

Bu iç kargaşa ve sürekli taht değiştirmeler, 63 yılına kadar sürdü. Bu yıl içinde Roma ve İran arasında bir Modus Vivendi yapılarak Ermenistan'ın Roma hâkimiyetinde kalması sağlandı. Ancak, bölgeye kral olacak kişi, Arsasid hanedanından birisi olacaktı. Bu anlaşma gereğince, Part İmparatoru Vologese'nin kardeşi Tridat Ermenistan tahtına geçti³⁰. Böylece akrabaları olan Arşaguni hanedanının elinden tahtı yine bir Arsasid almış oluyordu.

III. ARSASİD HÂKİMİYETİ DÖNEMİ

Tridat'ın krallığından sonra tahta çıkan Erovant, önce Yukarı ve Aşağı Ermenistan topraklarını birleştirdi ancak, sonradan buraları Romalılara bıraktı.

²⁹ Uras, **a.g.e.**, s.48-49.

³⁰ Gürün, **a.g.e.**, s.30-31.

Erovant zamanında Partlar, elinde Ardaşes³¹ adında bir çocuk tutuyorlardı. Rehin tuttıkları bu çocuk, Erovant için bir korku kaynağıydı, çünkü ilerde kendi tahtını tehlikeye sokabilirdi. Erovant, Partlara müracaat ederek bu çocuğu geri istedi fakat tüm çabalarına rağmen bu isteğine ulaşamadı.

Hükümet merkezini Armavir'den Aras ve Ahuran³² civarında bir yere naklettirdikten sonra Yervantakert ve Pakavan isimindeki şehirleri yaptırdı ve buralara çeşitli mabetler inşa ettirerek birçok tanrı heykelinin dikilmesini sağladı.

Bu esnada ise artık büyümüş olan Ardaşes, Part Kralının da desteğini alarak Erovant'ın tahtını ele geçirmek için harekete geçti. Asur ve Azerbaycan bölgesinden Partların idaresi altındaki askerleri kendisine katarak başkente doğru ilerledi. Bu esnada bazı valiler de kendisine katıldı. Savaş meydanında da Erovant'ın kumandanlarından bir kısmı da kendisine katılınca zafer kaçınılmaz oldu ve bu savaş Erovant'ın ölümüyle son buldu³³.

II. Ardaşes zamanında, Alainler, bir göç ve istila hareketine yöneldiler. Bunu bastırmayı başaran Ardaşes, ardından isyan eden Hazarlıları da etkisiz kıldıktan sonra, zayıflayan Roma'ya isyan etti ve vergi vermeyi reddetti. Roma İmparatoru Dometien'in gönderdiği ordu, yenildi. Hemen akabinde Roma tahtına çıkan Trajan ise gönderdiği büyük orduyla savaşmadan II. Ardaşes'i yeniden boyunduruğu altına almayı başardı.

126 yılında Ardaşes hastalanarak ölünce, yerine oğlu II. Ardavast geçti. Ancak, onun hükümranlığı 4 yıl sürdü. Rivayetlere göre babası tarafından lanetlenen Ardavast, bir gün hastalanarak atıyla sağa sola saldırdıktan sonra bir uçurumdan uçmuş ve cesedi bulunamamıştır³⁴.

³¹ Arsasidler imparatorlarından IV. Fraat'ın ölümünden sonra oğullarından Garen'in oğlu Ardaşes tahtı zorla almak istedi ve diğer aile fertlerinin tümünü tehdit etmeye başladı. Bu sırada hakem olarak Apkar'ı çağırdılar. Apkar önce, Garen soyunun hemen ardından kardeşi Sûrenin soyunun tahtta kalması gerektiğini söyleyerek anlaşmazlığı çözdü. Apkar'ın İran dönüşünde bir heyet geldi ve ona İsa'nın mucizelerinden bahsetti. Bazı rivayetlere göre Apkar bir hastalığa tutulmuştu ve İsa'nın gönderdiği bir bez parçası sayesinde 7 sene süren bu hastalığından kurtulmuştur. Böylece Hıristiyanlık Ermenistan'da ilk defa ortaya çıkmaya başlamıştır.

Apkar'ın oğullarından Snadrûg, babasının ölümünden sonra ülkenin bir kısmında hâkimiyetini kurdu. Ancak Hıristiyanlığı reddetti. Erovant kral olunca, Sanadrûg'un tüm ailesini öldürttü. Ancak Ardaşes isimli bir çocuk bu kıyımdan kurtulmayı başardı ve Partlar onu ellerinde bir koz olarak tutmaya karar verdiler. Uras, **a.g.e.**, s.53.

³² Arpaçayı.

³³ Uras, **gös.yer.**

³⁴ **a.g.e.**, s.56.

I. Hüsrev'in idaresine kadar başa geçen üç kral döneminde fazla önemli bir olay vuku bulmadı. Ülke, Roma ve Partlar arasındaki hâkimiyet mücadelelerine sahne olmaya devam etti. III. Dikran döneminde Firuz'un idaresi, onun ölümünden sonra da Roma'nın idaresi altına girdi.

I. Hüsrev'in idaresi döneminde, Part Krallarından Ardavan, Sasan'ın oğlu Istahar Ardaşes tarafından başlatılan bir halk ihtilali neticesinde öldürülerek tahttan indirildi ve ülkede Sasaniler egemen oldu (M.S. 224). Ancak Sasanilerin hâkimiyeti sırasında da I. Hüsrev'in sahip olduğu topraklar, Roma ve Sasani arasında mücadelelere sahne olunca, daha önce yapılmış anlaşmadan dolayı Hüsrev, Romalıların tarafında yer aldı. Sasani Kralı Ardaşes, buna karşılık, gerek halka, gerek askerlere ve gerekse Partlılara hitap ederek, Hüsrev'i öldürene büyük ödüller ve toprak verileceğini bildirdi. Buna cevap, Anag isimli bir zattan geldi ve Hüsrev'i öldürmeye o muvaffak oldu (M.S.261)³⁵. Anag, Gregor Lusavoriç'in babası olması dolayısıyla konumuz açısından önem arz etmektedir. Gregor Lusavoriç konusuna ayrı bir başlık altında göz atacağız.

25 yıllık bir süre boyunca İranlı valilerce yönetilen bölgeye Tridat, Roma destekli kurduğu büyük bir ordu ile girerek, tahtın, yeniden Arsasid soyuna geçmesini sağladı (286). Tridat dönemi Hıristiyanlığın aşikâr bir şekilde yeraltından çıktığı dönem olarak tarihe geçmiştir.

A) ERMENİLERİN HİRİSTİYANLIĞI KABULÜ

Anag'ın Hüsrev'i öldürmesinden sonra, Gregoryen³⁶ mezhebinin kurucusu olacak olan, Partlı Gregor Lusavoriç'in hayatı da değişmiştir³⁷. Bu sayede Hıristiyan bir din adamı olan Gregor, bölgedeki farklı ırkları birleştirerek, bugün "Ermeni" olarak anılan bir kavmin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Hüsrev'in ölümünden sonra katillerin peşine düşen askerler, Anag dâhil olmak üzere tüm suçluları yakaladılar. Rivayete göre, Hüsrev ölmeden önce, Anag'ın tüm

³⁵ a.g.e., s. 57-58

³⁶ Levon Panos Dabağyan; "Gregoryan mezhebinin" yanlış bir kullanım olduğunu ve doğrusunun "Lusavoriçagan" olduğunu söyler. Dabağyan, a.g.e., s.3.

³⁷ Tarihçi Ohannes Kategikos'a göre Gregor Lusavoriç, Part Kralı IV.Fraat'ın oğullarından Sûren'in soyundan gelmez. Uras, a.g.e., s.52 ; "II. Tridat'ın sekreteri olan Romalı Agathangelos (Bu bölge halkı'nın Torkom (Türkmen); Krikor'un ise, büyük Arsaklılar'dan tahta geçemeyen Suren – Bahlav ailesinden aslen Horasanlı Anak bey'in oğlu olduğunu yazar", Koçaş, a.g.e., s.58.

ailesinin katledilmesini söylemişti. Bu katliamdan Hıristiyan sütünnesinin sayesinde kurtulan Gregor Lusavoriç, Kayseri'ye götürüldü ve orada Hıristiyan terbiyesi ile büyüdü³⁸.

Bu dönemde tüm Anadolu'da Hıristiyanlık yavaş yavaş yayılıyordu. Öyle ki Gregor Lusavoriç de sütünnesi sayesinde bu dini tanıyıp mensubu olmuştur. Ancak, bu sırada Roma tahtından olan Diocletian, Hıristiyanlar üzerinde en büyük katliamı yapan imparator olarak tanınmaktadır. Hıristiyanlığın, ortaya çıktığı andan itibaren Roma ile olan sürtüşmesi, zaman zaman katliam boyutuna ulaşmakla beraber, Diocletian zamanında en organize şekli aldı. Önce askerler arasındaki Hıristiyanları temizleyen Diocletian, 22 Şubat 303 yılında yayınladığı bir fermanla, tüm kiliseleri yıktırdı, kutsal kitaplar imha ettirdi. Suriye ve Anadolu'nun birçok yerinde isyan hareketleri ortaya çıktı fakat bunların tamamı, çok kanlı bir şekilde bastırılarak Hıristiyanlık bitme noktasına getirildi.³⁹.

Bu esnada Sasaniler ise, Hüsrev'in tüm aile fertlerini tek tek öldürüyorlardı. Bu katliamdan yalnızca Tridat kurtulmayı başardı ve Roma'ya kaçırıldı. Tridat, muhtemelen giderken yanında Gregor Lusavoriç'i de götürmüş olmalıdır. Çünkü onun dönüşüyle beraber Gregor Lusavoriç'de yanında 300 kişilik bir kabileyle Roma'dan Anadolu'ya gelmiştir⁴⁰.

Esat Uras, Gregor'un Tridat ile buluşmasının (Uras'a göre Gregor bu tarihte Kayseri'de olmalıydı) Anadolu'da gerçekleştiğini söyler. Tridat'ın Roma destekli ordusu, Kayseri'den Kafkasya üzerine yürüdüğü sırada Gregor da Tridat'a katılarak

³⁸ Koçaş, a.g.e., s.59.

³⁹ Mehmet Çelik, **Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din – Devlet İlişkileri I (Kuruluşundan X. Yüzyıla kadar)**, Akademi Kitabevi, İzmir 1999, s.11-12.

⁴⁰ Ermeni Tarihçi Simeon bunu şu şekilde aktarmaktadır. “Bir gün, vardapeti papanın yanına götürmek için piskoposlar geldi. Oraya giderek, cilalı taşla yapılmış ve kuleli muazzam sarayı gördük, sarayın kapısında, her biri iri uçlu mızraklar tutmuş ve yalın kılıç birçok asker vardı. Bize anlatıldığına göre yüz kişiden oluşan bu adamlar, papanın en çok sevdiği askerler olup, kendisi kiliseye ya da başka bir yere gittiği zaman bu askerler çevresini sarar ve bu durumda yürürler⁴⁰. Öğrendiğimize göre, bu askerler, Roma'da bulunduğu zaman Lusovoriç'in orada bıraktığı adamlardır ki, kendisi de üç yüz kişiyi yanında getirmiştir. Buradakiler papa mezhebine girmiş, bizimkiler ise Ermeni mezhebine dönmüşlerdi” Simeon, Papa'nın muhafız alayının Ermenilerden oluştuğunu söyler. Sanırım Ermenilerin haiz oldukları önemi göstermek için Simeon, bunun böyle olması gerektiğini düşünmektedir. (oysa Papa'nın muhafız alayını 1505 yılından itibaren İsviçreli Muhafızlar oluşturmaktadır) Simeon, **Tarihte Ermeniler 1608-1619**, (çev. Hrand D.Andreasyan), Çiviyazılar / Mjora Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1999, s.90-91.

onunla beraber Ermenistan'a gitmiştir, der⁴¹. Gregor, babasının Tridat'ın babasını katlinden dolayı özür dilemek ve ona hizmet etmek için, Tridat'ın maiyetine katılmıştır.

Gregor, kralın subayları arasında yer almış ve kısa zamanda kralın en sevdiği askerlerden birisi olmuştur. Ancak, aralarındaki en temel fark dinleriydi. Gregor adıyla vaftiz olan Parthlı Anag'ın oğlu, Hıristiyanlar arasında yetişmiş ve bu dini yaymayı kendisine görev edinmişken, İran ve Roma kültürüyle büyüyen Tridat hala bir paganistti ve her paganist gibi bir Hıristiyanlık düşmanıydı. Bu yüzden Gregor Lusavoriç ile olan dostluğu uzun sürmedi ve dini bir ayin sırasında bu durum su yüzüne çıktı. Erzincan'da tanrıça Anahita⁴²,ya kurban kesmek için mabede gidildiğinde tüm şefler gibi Gregor Lusavoriç'den de kurban takdim etmesi istendi fakat o, bunu reddedince Prens Artavazd, Tridat'a onun babasının katilinin oğlu olduğunu söylemiştir. Bu sebeple, Tridat, Khor-Virab diye bilinen, Artaşat Kalesi'nin kuyusuna hapsedirmiştir. 14-15 sene burada kalan Gregor'a Anna isimli bir kadın bakarak onun hayatta kalmasını sağlamıştır⁴³.

Diocletian dönemindeki katliam ve işkence hareketlerinden kaçan bir grup "*bakire topluluğu*", Azize Gaianée önderliğinde Vagarşabat⁴⁴,a geldiler. Bu grubun içinde yer alan Rhipsimé isimli bir bakire güzelliğiyle herkesi etkilemekteydi ve İmparator Diocletian da bu bakireye evlenme teklif etmişti. Hıristiyanlığa karşı yapılan zulüm hareketi ve bu evlenme teklifi yüzünden Rhipsimé de çareyi kaçmakta bulmuş ve bu toplulukla beraber, Vagarşabat'a gelmiştir. Tridat da bu bakireye âşık olunca Ermenistan'ın kaderi değişime uğramıştır. Bu olayın hikâyesi şöyledir; Part asıllı Kral Tridat, bu bakireye âşık olup evlenme teklif etmiş fakat Rhipsime'nin verdiği cevap "hayır" olunca Tridat'da onu ve 32 arkadaşını katletmiştir. Ancak, hala onu düşünmeye devam ettiği için bir süre sonra hastalanmış ve cinnet geçirmeye başlamıştır. Bu cinnet sonucu bir av partisindeyken kendisini hayvan gibi görmeye ve hissetmeye başlayan Tridat'a tanrılara adanan adaklar ve hekimler müdahaleleri etkili olamamıştır.

⁴¹ Uras, **a.g.e.**, s.59.

⁴² Roma mitolojisindeki Diyana'dır. Roma, bu tanrıçanın efsanelerini anlatırken Yunan mitolojisindeki Artemis'ten esinlenmiştir. Artemis, Apollon'un kardeşi avcı, yönetici, şehirleri – kırları koruyan bir tanrıçadır. Ancak, Diyana, Roma mitolojisinde daha çok ışık tanrıçası olarak göze çarpar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Azra Erhat, **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, 12. Baskı, İstanbul 2003, s.56-61, 88-89.

⁴³ Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Andaç Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2003, s.50.

⁴⁴ Ecmiazin.

Bundan çok etkilenen Tridat'ın kızkardeşi Hüsrevituht, rüyasında Gregor'un bu hastalığa çare olduğunu görmüş ve onu saraya getirtmiştir. Gregor'un kabul olunan dualarından sonra iyileşen Tridat, Hıristiyanlığı kabul etmiş ve dinini değiştirmiştir. 301 yılında da krallığının resmi dinini Hıristiyanlık olarak açıklamıştır⁴⁵. Birçok müellif, bu tarihte Ermenistan bölgesi halkını hep beraber din değiştirdiğini ve ilk Hıristiyan devlet⁴⁶ olduklarını yazmaktadır⁴⁷. Ancak bunun mantıklı izah olduğunu söylemek doğru olmaz çünkü insanoğlunun karakteristik özelliğinden dolayı yenilikleri –özellikle de yeni bir dini- bu kadar çabuk kabul edemez ve reddeder. Bu konu din olduğunda ise davranışlar, cinayetlere ve katliamlara kadar gider. Yahudiler bunu firavunla mücadelelerinde yaşamışlar, Hıristiyanlar 313 yılına kadar çeşitli saldırılara maruz kalmışlar, Müslümanlar ise, Arap putperestlerle savaşmak zorunda kalmışlardır. Böyle bir toplu din değiştirme olası gözükmediği gibi Diocletian dönemindeki katliamları gören halk da din değiştirmeden önce iki kez düşünmek zorundaydı.

Tridat'ın Hıristiyanlığı kabulünden sonra Kayseri'ye gönderilen Lusavoriç⁴⁸, orada Metropolit Léon tarafından takdis edilmiş ve dönüşünde, başta Tridat ve soylu aileler olmak üzere, halkın da bir kısmını vaftiz etmiştir. Paganist olan bazı bölge halkı ve Pagan rahiplerin etkisi altında kalan insanlarla bu yeni Hıristiyanlar arasında büyük çatışmalar çıkmış ve ölenlerle, öldürenler olmuştur⁴⁹.

305 yılında İmparator Diocletian ve Maximian ikili yönetimden yasaları gereği çekilene kadar, Ermenilere yönelik işkenceler vuku bulmuş ve neticede Ermenilerle ilişkiler kesilmiştir⁵⁰. Ermeniler, İlişkilerin yeniden olağan seyrine girmesi için Büyük

⁴⁵ Küçük, **a.g.e.**, s.50-51.

⁴⁶ Tarihi kayıtlara göre ilk Hıristiyan devlet, Urfa'da kurulmuş olan bölgesel hükümdarlıktır. Kral Abgar'ın hükümdarlığı döneminde (179-214) Hıristiyanlık devlet dini olarak kabul edilmiştir. Erdal İlter, "Ermeni Kilisesi ve Terör", **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim**, M.E.B. Basımevi, sayı: 38, Ankara 2003, s.76.

⁴⁷ Gürbüz Ervren, **Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları**, Ümit Yayıncılık, Ankara 2002, s.43; Dabağyan, **Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi**, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001, s.264; Koçaş, **a.g.e.**, s.58; Ahmet Kankal, "Ermeni Öykülerine Göre Osmanlı – Türk Toplumunda Ermeniler", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, c.III, A.S.A.M. – EREN Yayını, Ankara 2003, s.109; Mustafa Sinanoğlu, "Hıristiyanlık" md., **T.D.V.İ.A.**, c.XVII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s.355.

⁴⁸ Lusavoriç, Ermenice "*aydınlık*" demektir. Bu sıfat Gregor'a insanları incilin ışığıyla aydınlattığı için verilmiştir. Ermeni Kilisesi ise Lusavoriçağan adıyla anılır ki bu durum da günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

⁴⁹ Küçük, **a.g.e.**, s.52.

⁵⁰ **a.g.e.**, s.64.

Konstantin'in Milano Fermanı'nı yayınlamasını ve Hıristiyanlığın resmi din olmasını beklemek zorunda kalacaklardı⁵¹.

İran, siyaseti de zaten Ermenilere Zerdüştlüğü benimsetme yönünde olduğu için bu durum zaten bozuk olan ilişkileri iyice gerginleştirmiştir. Daha önce bahsettiğimiz gibi Part soyundan gelme krallar, Roma ile bir anlaşma yapmış ve bazı tavizler karşılığında onların idaresi altına girerek müttefiki olmuşlardı. 313 yılında da yayınlanan Milano Fermanı'ndan sonra Ermeniler ve Roma, ilişkilerini düzeltince bu durum, İranlıları iyice rahatsız etmiş ve yeniden İran ile Roma arasında mücadeleler başlamıştır⁵².

Kısacası 313 yılına kadar geçen 12 yıllık sürede, iki pagan dinin arasında sıkışıp kalan halkın top yekün din değiştirmesi mümkün olmayacaktır.

Gregor Lusavoriç, bu esnada Ermenistan içinde ve dışında birçok kilise açmak için harekete geçmişti. Krallığın içinde açtığı kilise ve manastırlar ayrıca da 312 yılında İmparator Maximian'a karşı Hıristiyanlığı savunması, ona halk tarafından "*Kral*" olarak seslenilmesine sebep oluyordu.

Siyasi bir amaç gütmeyen Gregor, yalnızca Hıristiyanlığı yaymak gibi bir amaç güttüğü için, pagan dönemine ait tapınakları ortadan kaldırmış, kaldıramadıklarını ise bir kiliseye çevirmiştir. Hıristiyanlık öncesi dönemin teslisini oluşturan Anahita, Astlik ve Vahakn'a tahsis edilmiş olan tapınağı yıktırarak ilk kiliseyi Ecmiazin'de kurdu muştur. Bu kilise, Ermeni kiliselerinin Anası olarak kabul edilmiştir⁵³. Ayrıca bu kilisenin asıl ve konumuz itibarıyla olan önemi de milli birliğin oluşmasında büyük rol oynamasıdır. Daha o dönemlerde Konstantin'in Hıristiyanlığı kabulüyle beraber, feodal beyler arasındaki çatışmalar esnasında bu kilisenin etrafında yer alanlar galip gelmişler⁵⁴ ve bu Hıristiyan birlik zamanla bir ırk şeklini almıştır. Yani Hıristiyanlar ile Hıristiyan olmayan beylerin savaşında, Ecmiazin'in etrafında toplanan karma Hıristiyan topluluk, ilerleyen yıllarda bugün Ermeni diye tanımladığımız halkın ortaya çıkmasını sağlamışlardır.

⁵¹ Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu tarafından resmi din olarak kabulü ile ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Çelik, **a.g.e.**,

⁵² Küçük, **a.g.e.**, s.57.

⁵³ **a.g.e.**, s.52.

⁵⁴ Gürün, **a.g.e.**, s.31.

IV. İKİNCİ ARSASİD HÂKİMİYETİ DÖNEMİ

Tridat tahta geçene kadar ki yaklaşık 25 yıl boyunca feodal bir yapı gösteren topraklarda, Tridat'ın tahtı eline almasıyla beraber ülkedeki birlik bir süreliğine sağlanmış oluyordu. Ancak, Tridat'ın 56 senelik hükümdarlığından sonra ölmesi üzerine Ermenistan'a yeniden anarşi hâkim oldu. Faydagaran reisi Sanadrug kendilerine gönderilmiş olan ruhani lideri öldürerek bağımsızlığını ilan etti.

Bu olay üzerine soylular, Büyük Constantine başvurarak Tridat'ın oğlu Hüsrev'i başa geçirmesini istediler. Büyük bir orduyla Hüsrev'i destekleyen Roma sayesinde müttefiki olan Arsasidler yeniden tahtı ele geçirdiler⁵⁵.

Ancak II. Hüsrev, zevk ve eğlence düşkünü bir kişiliğe sahip olduğu için hükümdarlık dönemi, ülke içinde çok da verimli geçmemiştir. İranlılara alınan toprakları iade ederek barış yapmış ve vergisini İranlılara ödeyerek yine Sasani hâkimiyeti altına girmişlerdir. 342 yılında başa geçen II. Hüsrev 350 yılında ölünce Ecmiazin'e bağlı ruhani reisler, yine Consantine başvurarak Hüsrev'in oğlu Diran'ı tahta geçirmesini istemişler ve Roma sayesinde bu isteklerine ulaşmışlardır. Çünkü İran Sasani İmparatoru Şapur da, Hüsrev'in ölümünü haber alır almaz büyük bir orduyla saldırmış ve kardeşi Nerse'yi kral yapmak için harekete geçmişti. Ancak Roma kuvvetleriyle beraber gelen Diran, tahtı Sasanilere bırakmayarak Arsasid soyunda tutmuştur.

Barış yanlısı olan Diran, hem Roma'ya hem de İran'a vergi vermeyi kabul etmiştir. Ancak Roma ve İran'ın barış yapmak gibi niyetleri yoktu. İmparator Jülien, hazırladığı orduyla beraber İran üzerine harekete geçti ve yolda Diran'ın kuvvetlerini de yanına alarak ilerledi. Diran'ın gösterdiği büyük hizmetlerden dolayı kendisini mükâfatlandırmak amacıyla bir resmini gönderdi ve bu resmin adet olduğu üzere mabedin ibadet yönünün doğu tarafına asılmasını istedi. Krallık kilisesine bu resmi asmak isteyen Diran'a Ruhani Reis Husig şiddetle karşı koyunca öldürüldü. Yerine geçen Ruhani Lider Danieli tarafından lanetlenen Diran, onun da öldürülmesini emretti. Onun dönemi, Hıristiyan reislerin tam olarak saygı görmediği ve dokunulmazlığının olmadığı yıllardı⁵⁶.

⁵⁵ Uras, a.g.e., s.59-61.

⁵⁶ A.g.e., s.61.

İmparator Jülien, İran’da aldığı bir yara neticesiyle ölünce yerine geçen Jovien, 363–364 yılları arasındaki kısa hâkimiyeti sırasında İranlılarla, Ermenistan üzerindeki haklarından vazgeçtiğini gösteren bir anlaşmayı da imzalamıştı⁵⁷. Bu anlaşmayla esasen kendi toprakları olmayan ancak sadece Romalıların askeri himayesinde bulunan topraklardan feragat etmiş oluyordu⁵⁸. Böylece Ermenistan’ı koruyacak herhangi bir güç olmayınca Diran, topraklarının Sasani hâkimiyetine girmiş olduğunu anladı. İran Hükümdarı Şapur, Diran’ı İran’a davet etti ve bu daveti reddedemeyen Diran’ın önce gözleri çıkartıldı sonra öldürülerek yerine oğlu Arşak geçirildi⁵⁹.

Arşak döneminde Bizans içinde Hıristiyanlık gittikçe örgütlenmeye ve kurumsallaşmaya başlamıştı. Ermeni ruhani lideri Nerses, Bizans’a bağlı Kayseri’ye giderek orada dini kuruluşlar ve örgütler meydana getirmişti⁶⁰. Zaten Kayseri de Lusavoriç’in tarafından kutsanmış bir kilise de mevcuttu⁶¹ ki, Lusavoriç, Kayseri de Hıristiyanlığı öğrenip yaşadığı için bu şehir, Ermeni Hıristiyanlığının doğuş şehri olarak tanımlanabilir. Ayrıca Arşak dönemi, ruhani liderlerin devlet işlerinde iyice ön plana çıktığı dönemdir.

İmparator Valens, İran’a karşı çıktığı seferde Arşak’a ittifak önerdi ve kendisiyle beraber savaşmasını istedi ancak Arşak’ın bu teklife fazla önem vermemesi üzerine araları bozuldu. Valens, elinde rehin tuttuğu Arşak’ın kardeşi idam ettirdi.

Arşak’dan savaşla intikam almak görevi ise 379 yılında tahta geçen Theodosius’un oldu. Büyük bir ordu ile Ermenistan üzerine sefere çıktı. Bundan korkan Arşak ise, sorunu ruhani liderlere çözdürmeyi tek çare görerek, Nerses’i imparatorun huzuruna hediyelerle beraber yolladı. Theodosius’un Hıristiyanlığa bağlılığı sorunu çözümlendi⁶².

Bizans’la olan sorunun çözülmesi İran Kralı Şapur’un işine gelmedi ve Ermenistan’ı işgal etti. Bu esnada Arşak Kafkasya’ya kaçtı. Ülkeyi kurtaran yine

⁵⁷ Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev. Fikret Işıltan), T.T.K. Basımevi, Ankara 1981, s.41.

⁵⁸ Ernst Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (Çev. Fikret Işıltan), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s.3-4.

⁵⁹ Uras, **a.g.e.**, s.60-61.

⁶⁰ **a.g.e.**, s.62.

⁶¹ Simeon, **a.g.e.**, s.255.

⁶² Theodosius’un Hıristiyanlığa olan bağlılığı bu dini devlet için birleştirici bir unsur olarak görmesinden kaynaklanmaktaydı. 380 yılında yayınladığı bir fermandan “*Teslis’e kayıtsız-şartsız inanların ancak ‘Hıristiyan adını kullanabilecekleri, bunların dışında kalanların bu adı taşımaya layık olmadıkları, ayin ve toplantılarına kilise adını verme hakkına sahip olamayacakları’ ilan edildi*”, Çelik, **a.g.e.**, s.22-23.

Theodosius oldu, fakat onun geri çekilmesiyle beraber ülke yeniden işgal edildi ve bu sefer Arşak, esir edilerek götürüldükten sonra hapsoldüğü kalede intihar etti.⁶³

Theodosius, Ermenistan'ı ilk işgalden kurtarışında rehin olarak Arşak'ın oğlu Bab'ı da yanında götürmüştü. Nerses, İran tarafından işgal altında tutulan toprakları kurtarmak için yine Theodosius'dan yardım istedi ve Bab'ın kral olması için ondan ricada bulundu.

Ermenistan ve İran arasındaki akrabalık bağları, Sasanilerin hâkimiyeti eline almasıyla son bulmuştu. Artık Hıristiyan olan Arsasidler ve Sasaniler arasında ortaya çıkan diğer bir fark da dinleriydi. Zerdüşt inancına sahip olan Şapur, bu dini hâkim kılmak istiyordu. Bu sebeple, kiliseleri, rahipleri ve kutsal kitaplarla beraber Yunanca eserleri de yaktırdı.

Bab'a bir ordu veren Theodosius ile Şapur'un atadığı Merujan komutasındaki ordular Ararat bölgesindeki Çirav ovasında karşı karşıya geldiler. Bab'ın ordusuna Addée isimli bir kumandan da yardıma gelince Bab, bu savaştan galip çıktı ve Arsasidler Sasanilerin elinden hakimiyeti bir kez daha kurtardı.

Bab tahta çıkar çıkma ilk icraatı kendisini sürekli tenkit eden Nerses'den kurtulmak oldu. Ardından kendisini Bizans boyunduruğundan kurtarmak için isyan etti fakat Theodosius'un Roma'dan dönüşüyle beraber bunun bedelini kafasıyla ödedi (392)⁶⁴.

392–395 yılları arasında tahtta bulunan Varaztad, hakimiyetini Şapur'a devretmek istiyordu. Buna karşılık ise kızlarından bir tanesini istedi. Ancak bundan haberdar olan Theodosius, derhal olaya müdahale ederek onu Thule adasına sürgün etti. Ardından Bab'ın oğlu III. Arşak ve II. Vagarşak'ı kendisine ait güvenilir Romalı komutanlarla beraber bölgeye gönderdi. Arşak, Tovin'i merkez yaptı. Vagarşak ise bir senelik hükümdarlıktan sonra ölünce ona ait bölge Bizans ve İran arasında bölündü. Mezopotamya, Erzurum ve Muş'a kadar olan kısım Bizans'a, Ararat'ın güney doğuya doğru uzanan kısmı ise İran hâkimiyetine girdi.

Arşak, putperest İran yerine Bizans hâkimiyetinde kalmayı tercih edince kendisine kalan kısma bir Arşaguni olan III. Hüsrev'i kral olarak atadı. Ermeni ruhaniler ise bir

⁶³ Uras, a.g.e., s.62.

⁶⁴ a.g.e., s.62-63.

Arşaguni'nin kral olduğunu öğrenir öğrenmez Arşak'ı bırakarak Hüsrev'in hâkimiyetine katıldılar. Ülkede çıkan isyanları bastıran Hüsrev daha sonra Arşak ile savaşa tutuştu. Bu savaşa bölgenin iki büyük gücü tarafsız kalınca savaş Hüsrev'in galibiyetiyle neticelendi⁶⁵.

III. Arşak'ın ölümüyle boşalan mevkie, Bizans yeni bir kral atamadı ve bu bölgeyi ilhak etti.⁶⁶

Hüsrev ile Roma ile arasındaki dostane ilişkiler Şapur tarafından memnuniyetle karşılanmayınca, Hüsrev'in üzerine oğlu Ardaşir komutasında büyük bir ordu gönderdi. Roma'nın yardımlarına rağmen yenilen Hüsrev, zincire vurularak bir kaleye hapsedildi. Ardaşir, kardeşi Vramşabuh'u kral olarak bırakarak babası Şapur yanına geri dönmüştür (402)⁶⁷. İran tahtına geçen Vram (Behram), Bizans İmparatoru Arcadius ile dostane ilişkiler sürdürüyordu. İkisi de, kendi bölgesinin vergilerini alıyor ve bölgeye fazla bir müdahalede bulunmuyorlardı.

404 yılında vuku bulan, Ermeni tarihi için diğer bir önemli gelişme ise Rahip Mesrop Maşdots ile Kategikos Sahak tarafından geliştirilen 36 harften oluşan bir alfbedir. Kilikya Ermeni Krallığının "O" ve "F" harflerini ilavesiyle de harf sayısı 38'e çıkmıştır⁶⁸. Yazının icadı ise incilin bu dilde tercümesini getirmiş (422) böylece "*milli – din*"i bilinç güçlenerek bir ulus anlayışı ortaya çıkmıştır⁶⁹. Bu anlayışın ortaya çıkmasında gerek Roma'nın Hıristiyanlığı kabul etmeden önceki katliamları ve gerekse İran'ın bu dönemdeki takibatları da etkin rol oynamıştır.

İmparator Arcadius'un ölümüyle yerine geçen Theodos, Vramşabuh ile iyi ilişkiler geliştirmesine rağmen Bizans'ın hissesine düşmüş olan toprakları bırakmayarak, kendi atadığı valiler aracılığıyla yönetti.

İran'da da tahta geçen Yezdecerd, Vram'ın izinden giderek Bizans ile bir sürtüşmeye girmemiş ve dostane ilişkilere devam etti. 424 yılında ölen Vramşabuh'un

⁶⁵ a.g.e., s.63-64.

⁶⁶ Gürün, a.g.e., s.31.

⁶⁷ gös. yer. ; Uras, a.g.e., s.64-65.

⁶⁸ Dabağyan, **Türkiye Ermenileri**, s.34 ; Kamuran Gürün alfabenin geliştirilme tarihi olarak 406 yılını göstermektedir. Gürün, a.g.e., s.31.

⁶⁹ Ostrogorsky, a.g.e., s.45 ;

"Armenians and The Armenian Church", <http://www.armenianchurch.ca/historyarmchurch.html>.

yerine Kategikos Sahak'ın ricalarını kırmayarak esaret altında bulunan III.Hüsrev'i yeniden getirtti. Ancak Hüsrev'in hükümdarlığı, bir yıl sonra ölümüyle sona erdi.

Bundan sonra Yazdecerd, Ermenistan'a Arşaguni veya Arsasidlerden birini atamayarak kendi soyuna mensup, yani Sasani soyundan gelme bir prens atadı. Böylelikle 425 yılında, Ermenistan tahtında bir Sasanioğlu olan Şapur (Şabuh) oturuyordu. Şapur'un tahta geçirilmesinden amaç ise Ermenistan'da Zerdüştlüğü yaymak ve bu sayede bölgeyi Roma hâkimiyetinden kurtarmaktı.

Ermenistan'da dört sene kaldıktan sonra babasının hastalığını haber alan Şapur, ordusuyla beraber İran'a doğru yola çıktı. Ancak, önce babasının öldüğünü haber aldı. Ardından da İran saray muhafızlarının kurduğu bir pusu neticesinden öldürüldü⁷⁰.

İki ülkede de meydana gelen karışıklıklar yüzünden taht üç sene boş kaldı. Ardından II. Vram, tahtta geçti ve Kategikos Sahak'ın teşvikleri neticesinden bir genel af ilan ederek Vramşabuh'un oğlu Ardaşes'in tahta geçmesini sağladı.

Ardaşes dönemi, son Arşaguni'nin hakimiyet kurduğu dönemdir. Uzun yıllar yöneticilik yapan bu soy, Ardaşes'in, halkın İran hükümdarına başvurması neticesinde azledilmesiyle son bulmuştur⁷¹.

V. SASANI HÂKİMİYETİ DÖNEMİ

Sasaniler, eyaletlerini “*Marzban*” denen valiler aracılığıyla yönetiyorlardı. Bu valiler, genellikle mazdeizm ve Zerdüştlüğe mensup olduklarından yönettiği topraklara din yönünden yabancı kimselerdi. Nadiren de olsa Marzbanlar, İran'a bağlılıkları denenmiş bölge halkı arasından seçiliyordu.

Vram'dan sonra İran tahtına geçmiş olan II. Yazdecert (Yazdıgirt), bir Hıristiyanlık düşmanı olarak tanınıyordu. 440–457 yılları arasında tahta kalan bu İmparator, Ermenileri Bizans'dan tamamıyla koparmayı ve kendisine bağlamayı amaç edinmişti. Bu amaç için de yegâne yolun Ermeniler arasında Mazdeizm'i yaymak olduğunu düşünüyordu.

⁷⁰ Uras, a.g.e., s.65.

⁷¹ a.g.e., s.66.

II. Yezdecert, Ermenilere saldırması durumunda, onların müttefiki olan Bizans'tan kati suretle yardım geleceğini bildiğinden önce onlara saldırılmayı uygun buldu. Onları yendikten sonra, Ermenilere saldırmak en kolay yoldu.

Önce Mezpin'de bulunan Bizans kuvvetlerine ardından Azerbaycan'daki kuvvetleriyle Ermeniler üzerine hareket etti. İki kuvveti de yenerek kumandan Mihr Nerse aracılığıyla Ermenilere bir emirname gönderdi. Bu emirname, Mazdeizm'e bir teklif niteliği taşıyordu. Birçok Ermeni lider bu fikre siyasi emeller doğrultusunda olumlu yaklaşırken, ruhani liderler ve bir kısım Hıristiyan halk buna karşı çıkarak Bizans İmparatoru Marcien'e müracaat ederek yardım istediler. Ancak Marcien, buna olumlu yaklaşmadı ve tarafsız kalacağını söyledi⁷².

448 yılında II. Yezdecert, Ermenistan'a 7-8 yüz kadar Ateşperest kahin ayrıca da büyük bir ordu sevk ettirdi. Bölgede bu inanışın yayılması için elinden gelen her şeyi yapıyordu. Ermeni ruhaniler ise bir heyetle beraber Yezdecert'in huzuruna çıktılar ve başlıklarını bildirdiler. Ancak, dinlerini değiştirmektense ölmeye hazır olduklarını da söylediler. Heyetin dönüşünde Kategikos Sahak'ın torunu Vartan Mamikonyan, bir direniş hareketi başlatmaya hazırlandığından onun etrafında toplandılar. 66 bin kişilik bu ordu Sasani Komutanlarından Ten Şabuh'u ilk karşılaşmada mağlup etti. Ancak bazı Ermeni reislerinin ihaneti yüzünden 2 Haziran 451 yılında Avarain mevkiinde bir hezimete uğradılar. Vartan 1036 arkadaşıyla beraber öldürüldükten sonra ordusu da tamamen dağıldı⁷³. Geriye kalanlar ise Kilise etrafında toplanarak gerilla savaşına devam ettiler ve kilise onların özgürlük sembolü ve dinlerinin kurtuluş mekânı oldu⁷⁴.

Yezdecert, Ermenilerin meskun olduğu topraklara yakın adamlarından birisini Marzban olarak atadı ve olayları tatlılıkla yatıştırmasını söyledi. Bu esnada İran'a doğu hudutlarından sarkan Eftalitler üzerine Ermenilerden oluşan bir ordu sevk edildi.

Yezdecert'in 458 yılında ölümüyle beraber, yerine ağabeyini öldüren küçük oğlu Firuz geçti⁷⁵.

⁷² a.g.e., s.66-67 ayrıca Esat Uras, Ermenilerin Bizans'a karşı nefret ve düşmanlık duygularının başlama tarihi olarak bu olayı göstermektedir.

⁷³ a.g.e., s.67 ; Gürün, a.g.e., s.32.

⁷⁴ 'Armenian and The Armenian Church', <http://www.armenianchurch.ca/historvarmchurch.html>.

⁷⁵ Uras, a.g.e., s.67-68.

Ermenilere karşı daha ılımlı bir politika izleyen Firuz, Esir olan Ermeni ileri gelenlerini bıraktı ve isyanı yönetenlerden Vahan Mamikonian'ı serbest bırakarak ülkesine geri yolladı. Mamikonian ile bir anlaşma yaparak, Hıristiyanlığın yine eskisi gibi serbest kalmasını, Ateş tapınaklarının yakılmasını ve İranlı herhangi bir valinin veya bir memurun tahkikatıyla kimsenin tutuklanmamasını sağladı. Vahan'ı da kendisine ait bir ordunun komutanı yaptı ancak, bu komutanlık onun bir savaşta ölmesiyle neticelendi.

Firuz'un oğlu Kubad (488-531), Hıristiyanlığa karşı cephe alan imparatorlardan oldu ancak Erzurum ve Diyarbakır'ı yakmasından sonra Ermeniler ve Bizans arasında sıkışıp kalınca barış yapmak zorunda kalarak ayın serbestliğini kabul etmeye mecbur oldu.

Kubad'ın üçüncü oğlu Hüsrev (531-579) döneminde İranlı Marzbanlardan Suren ailesine mensup Chir, Hıristiyanlığı yasakladı ve Ermenileri ateşe tapmaya mecbur etti. Hedefi, kadınlar ve Ermeni ileri gelenleri oldu. Vartan bunun üzerine bir ordu toplayarak Tovin zaptetti. Ancak daha fazla ilerleyemeyeceğini anlayınca Kategikos ile beraber İmparator II. Justinien'e sığınmak zorunda kaldılar ve Ermenistan tamamen Hüsrev'in elinde kaldı⁷⁶.

Hüsrev'in oğlu Hüzmüz'ün sarayında öldürülmesinden sonra yerine II. Hüsrev geçti ancak, Behram isimli bir İranlı Prens kendisine karşı ayaklandı ve imparatorluğunu ilan etti. İmparator Mauricien'den yardım isteyen Hüsrev, buna karşılık imparatora Van, Ararat, ve Sevan Gölü'ne kadar olan kısmı verdi.

Hüsrev'de tahtına yeniden kavuştuktan sonra, Sempad Pakraduni isimli bir generalini kendisine gösterdiği faydalardan dolayı Verkan bölgesine atadı. Sempad, burada karşılaştığı Ermeni esirlerle iyi ilişkiler içine girdi. Ardından Eftalitler iki kez savaşa tutuştu ve akabinde öldü.

Bu yıllarda Bizans ve İran sürekli bir taht mücadelesi içindeydi. İmparator Mauricien, isyan eden askerleri tarafından öldürülmüş yerine Phocas geçirilmişti. Phocas, Ermenistan üzerine sefer çıktı. Garin⁷⁷ civarında yapılan savaşı kaybeden Phocas ülkesine döndükten sonra Heraclius tarafından öldürüldü ve Bizans tahtına

⁷⁶ Uras, **a.g.e.**, s.68 ; Kamuran Gürün, Ermenistan'ın tamamen Sasani hakimiyetinde kaldığı tarih olarak, Vahan Mamikonian'ın ölümünü gösterir, Gürün, **a.g.e.**, s.32.

⁷⁷ Erzurum.

Heraclius oğluyla beraber oturdu. Garin şehri ise İranlıların eline geçiyordu ve bu bölge halkı ise iki sene kadar sonra Hemedan'a tehcir edilmiştir⁷⁸.

637 yılına gelindiğinde ise Ermeniler, Bizans İmparatoru Constantinos'un hakimiyeti altından çıkarılarak İslam ordularının hakimiyeti altına giriyorlardı.

VI. ERMENİLER VE HİRİSTİYANLIK

Ermenilerin Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul edilşlerini yukarıda izah etmiştik. Ermenilerin, Hıristiyanlığı kabulünden sonraki gelişmeler ve onların Hıristiyanlık içindeki yerleri şöyledir:

İsa Mesih anlayışı üzerine kurulu olan Hıristiyanlık'ın ana fikri, İsa Mesih, hem tanrının oğlu hem de insanlığın kurtarıcısıdır. Tanrı, "*biricik oğlunu*" insanlığı günahattan kurtarmak üzere yeryüzüne göndermiştir. Yürürlüğe koyulan *ilahi plan* uyarınca İsa Mesih önce çarmıha gerilmiş ardından da ölümler arasında kıyam ederek Baba'sının yanındaki yerini almıştır.

Bu doktrin etrafında gelişen Hıristiyanlık, kendi teolojisi içinde işlenmiş, değişik görüşler ortaya atılmış ve bu görüşlerin etrafında toplanan insanlar vasıtasıyla çeşitli mezhepler meydana gelmiştir.

Hıristiyanlık, ortaya çıktığında Musevilikten pek de farklı bir tablo çizmiyordu. Ancak bu inanışın bölge halkı için cazip olan yönü, dini bir eylem olmaktan ziyade sosyal yanı güçlü bir revizyona sahip olmasıydı. İlk Hıristiyanların da fakir kitlelerden çıkması bu görüşü destekler niteliktedir. Hıristiyan hareketinin örgütlenme biçimi dahi Musevilikten farklı bir tablo çizmez, İsa'nın "*On İki Havari*"si, On İki Yahudi kabilesini temsil etmektedir⁷⁹.

Asıl gelişimini Hz. İsa'nın çarmıha gerilişinden sonra gösteren Hıristiyanlık, havariler aracılığıyla yayılmış ve en büyük gelişmeyi Avrupa'da gerçekleştirmiştir. Pavlus'un önderliğinde, Roma İmparatorluğu'nun önemli askeri ve siyasi merkezlerinden biri olan Antakya'da vücut bulan Hıristiyanlık, Pavlus'un organize misyonerlik faaliyetleri sayesinde putperestler tarafından da ilgiyle karşılanmıştır. Eski

⁷⁸ Uras, **a.g.e.**, s.69.

⁷⁹ Sinanoğlu, **a.g.m.**, s.328;331.

dünyaya yeni bir mesaj getiren bu din, özellikle ezilen, horlanan yoksul ve mazlum kitlelerin dikkatini dünyanın ötesindeki hayata çekmiş, İsa'nın ırksal özellikleri, Pavlus tarafından soyutlanarak evrensel bir kurtarıcı haline getirilmesiyle büyüyüp hızla taraftar kazanmıştır⁸⁰. Ancak buna rağmen Hıristiyanlık IV. yüzyıla kadar bir yeraltı hareketi olma özelliğini sürdürmüştür.

Başlangıçta, Hıristiyanların Tevrat dışında bir kutsal kitapları yoktu. Zamanla Pavlus, İncil yazarları, Petrus ve diğerleri Hz.İsa ile ilgili olan şahit oldukları veya duydukları şeyleri yazmaya başladılar. Önce Pavlus'un mektupları ardından da İnciller kaleme alındı. Bugünkü Hıristiyan inançları, işte bu İnciller ve cemaat arasındaki mektuplardan hareketle ortaya konulmuş, daha sonra bu esaslara uyan İnciller kutsal olarak kabul edilmiştir. Hıristiyanlık amentüsü düzenlenen ilk dört ökümenik konsilde kararlaştırılmış ve inanç esasları Roma Katolik Kilisesi, Protestan Kilisesi ve Ortodoks Kiliseleri tarafından da kabul görmüştür. 325 İznik Konsili'nde Baba – Oğul – Kutsal Ruh unsurlarının yaratılış yönünden ilişkileri, cemaatler açısından daha açık şekilde belirlenmiş buna göre de Baba ile Oğul'un tabiatları eşit kabul edilmiştir⁸¹.

Baba ile Oğul'un tabiatlarının eşit tutulması ise başka bir görüş ayrılığına yol açarak Monofizit ve Duofizit gibi anlayışların çıkmasına yol açmıştır. İsa'nın tabiatı konusundaki başlıca görüşler şunlardır:

Arius, Kitab-ı Mukaddes'i literal olarak yorumlayan Antakya ekolünün takipçisidir. *Aryanistler*, teslisi kabul etmezler ve İsa'nın, Tanrı ile aynı özden olmayıp onun sadece bir insan olduğu görüşünü savunurlar. İsa, onlara göre tanrı ile insan arasında sadece bir aracıdır⁸².

IV. yüzyılda ortaya çıkan diğer bir görüş ise *Nestorius* tarafından ortaya atılmıştır. Bu fikre göre İsa'nın tabiatı hem tanrılık hem de insanlık unsurları barındırmaktadır ancak bunları birbirine karışmamaktadır. İsa, dünyadayken baskın çıkan unsur insanlık özelliğidir. Meryem ise “*Tanrı taşıyan*⁸³” değil “*insan taşıyan*⁸⁴”dır. 431 Efes

⁸⁰ Çelik, a.g.e., s.8.

⁸¹ Francis Dvornik, **Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a**, (Fransızçaya Çev. Soeur Jean – Marie O.P.), (Fransızcadan Türkçeye Çev. Mehmet Aydın), T.T.K. Basımevi, Ankara 1990, s.6 .

⁸² Arius'un savunduğu bu fikirler, İznik Konsili'nde reddedilmiş ve kendisi aforoz edilmiştir. Bu mezhep, VI. yüzyıla kadar Roma İmparatorluğu'nun özellikle batı bölgesindeki barbarlar tarafından benimsenmiştir. Sinanoğlu, a.g.m., s.355.

⁸³ Theotokos.

⁸⁴ Anthropolitokos.

Konsili'nde reddedilen bu görüş bugün az da olsa Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde varlığını sürdürmektedir.

Nestorianizm fikrine tepki olarak doğan *Monofizitizm* ise Hıristiyanlığı yeni bir problemin içine itmiştir. 431 Efes Konsili'nde Nestorius'u aforoz eden İskenderiye Patriği Cyril'in ortaya attığı bu fikre göre İsa'da tek bir tabiat vardır ve o da Tanrılık'tır. Bu fikir, İmparatoriçe I.Theodora tarafından benimsenmiştir, ancak bu hareketin esas misyoneri Urfa Piskoposu Jacob Baradaeus olmuştur. 542 yılından 578'deki ölümüne kadar Anadolu ve Ortadoğu'da bu görüşü yayan Psikopos Jacob'un katkılarından dolayı bugün Suriye'deki monofizitler *Yakubi* adıyla anılmaktadır⁸⁵.

VII. yüzyılda ortaya çıkan *Monothelitizm*, Hz.İsa'da iki tabiat (tanrılık ve insanlık) olduğunu savunur ancak bu iki tabiata rağmen O'nda tek bir irade vardır der. Bu fikir; Ortodoks Hıristiyanlığı ile Monofizitizm'i uzlaştırmak için ortaya atılmıştır fakat, 680 İstanbul Konsili'nde Hz.İsa'da iki tabiat (*Duofizitizm*) olduğu kabul edilerek, bu fikrin tek bir iradenin varlığını öne sürmesi sebebiyle reddedilmiştir⁸⁶.

Ermeni Kilisesi ise, yeni fikirler üretmekten ziyade mevcut fikirleri bir sentez haline getirerek benimsemeye çalışmıştır. IV. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan Kilise, coğrafi olarak piskoposluk merkezlerinden uzak olması dolayısıyla konsiller ve toplantılarda alınan kararlardan yeterince haberdar olamamıştır. Bunun sonucunda da alınan farklı kararları uygulamak zorunda kalmış ve bu sebeple diğer kiliselerle arasında bir kısım inanç farklılıkları ve zıtlıklar oluşmuştur.

Ermeni Kilisesi, ökümenik konsillerden İstanbul, Efes, İznik Konsilini tanıırken Kadıköy Konsili⁸⁷'ni tanımaz ve diğer konsiller hakkında da fikir beyan etmez.

⁸⁵ Sinanoğlu, gös.yer.

⁸⁶ a.g.m., s.356.

⁸⁷ Bizans tahtına geçen Marcien, kiliseler arasındaki çekişmeleri engellemek ve ülkedeki hakim kilise olan İskenderiye Kilisesi'ni saf dışı bırakmak için böyle bir konsilin toplanmasını emreder. Diğer bir amaç ise başkent İstanbul'daki Patrikhane'yi etkin konuma sokabilmektir. 8 Ekim 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili'nde İmparator'un emriyle hazırlanan yeni bir "amentü" konsile kabul ettirilmiş, bir mahkeme salonuna dönen toplantıda İskenderiye Patriği yargılanarak aforoz edilmiş ve kiliseden uzaklaştırılmıştır. Ayrıca konsile sunulan 28. madde ile İstanbul Patriği'ne siyasi yetkilerle ökümeniklik sıfatı verilmiştir. Roma delegeleri bütün baskılara rağmen bu maddeyi onaylamamışlardır. Doğu kiliselerine mensup piskoposlar ise ölüm tehditleriyle bu maddeyi onaylamak zorunda kalmışlardır. (Ermeni Kilisesi hariç). 28. madde şöyledir:

"Kutsal babaların kurallarını takip ederek ve daha önce okumuş olduğumuz 150 kutsal piskoposun kanununa vakıf olarak, Yeni Roma'nın yani kutsal İstanbul Kilisesinin Başpiskoposluğuyla ilgili aynı şeyleri tayin ettik ve oya sunduk: Gerçek şu ki, pederler, Eski Roma Piskoposluğuna 'Başpiskoposluğu' akl-ı selim gereği verdiler. Çünkü Eski Roma (o dönemde) yönetici (başkent) idi. Tanrının çok sevgili 150

Ruhülkudüs'ün nereden çıktığı konusunda Ortodoks kilisesiyle aynı fikri paylaşırken İsa'daki tek (tanrı) tabiata inandığı için monofizittir ve bu konuda Ortodoks kilisesiyle ters düşer. Arafı kabul etmemekle Katoliklikten ayrılır; fakat ölümlere dua etme konusunda aralarında bir fark yoktur. Sakramentlerin⁸⁸ yedisini de kabul etmekle beraber hastaya yağ sürme sakramentini uygulamaz⁸⁹. Kiliselerinin otonom ve milli olduğunu savunan Ermeniler, genel Hıristiyanlık ve Ortodoksluk içinde kaybolma endişesiyle Bizanslıların isteklerine karşı koymuşlar ve Kadıköy Konsili'ni reddetmişlerdir. Buna karşılık Bizans da, Gregoryen Ermenilere karşı en acımasız tedbirleri almış ve aralarında büyük bir düşmanlık meydana gelmiştir⁹⁰.

Diğer Hıristiyan mezheplerinde olduğu gibi Ermeni Gregoryen Mezhebinde de iman-inanç esasları yanında çeşitli ibadetler vardır ve bunlar, günlük, haftalık, yıllık ibadetler olarak ayrılır.

Ermenilerin topluca ibadet yaptıkları yer kiliselerdir. Kiliseler, onlar için hem din ve mezheplerine dayalı inançlarının hem de milliyetçi duygularının canlı tutulması konusunda önemli bir rol oynamaktadır. Kadın – erkek herkesin elinde, kilisede ayakta durup basacağı bir minder olurdu ve bu minderler sahiplerinin yaş sırasına göre de yan yana dizilirlerdi. Erkekler için en arka sırada kilise bekçisiyle köyün yaşlılarının minderleri dururdu.

Kilise de üç mihrap, kucağında İsa'yı taşıyan Meryem Ana, azizlerin resimleri, haçlar, şamdanlar bulunmaktaydı. Erkekler, kilisede başları açık duramazlardı. Kilisede dua, diz çökerek yapılır. Minderler üzerinde dize gelinir, alın yere konur ve yer öpülür,

piskoposu da aynı gaye ile Yeni Roma'nın çok kutsal piskoposluğuna seçilmiş ve gelmişlerdir. Bu şehir çok yerinde ve haklı bir kararlar (Eski Roma'nın) yöneticilik (başkent) ve senatosuyla şerefendirilmiştir. Binaenaleyh, Eski Roma İmparatorluğunun Başpiskoposluğu yarattığından ve Kilise ilişkilerinden yüce olması gerektiğinden dolayı ve en azından ondan sonra ikinci olması gereken Yeni Roma'ya Başpiskoposluk verilmiştir.

*Babalar arasında bulunan ve yukarıda bahsedilen piskoposluk bölgelerindeki her metropolit, o bölgenin diğer piskoposlarıyla beraber kurum içerisinde kendi bölgesinin piskoposlarını takdis edecektir. Ancak bu bölgelerin metropolitleri daha önce de belirtildiği gibi geleneklere göre ittifakla seçilecek ve seçimin akabinde kendilerine bildirildikten sonra, İstanbul Başpiskoposluğu tarafından takdis edileceklerdir.”*Adrian Fortescue, **The Orthodox Eastern Church**, 2.Baskı, London (Catholic Truth Society), 1908'den Naklen, Çelik, **a.g.e.**, s.34.

⁸⁸ Yedi Sakrament şunlardır : **1-Vaftiz, 2-Evharistiya (Şarap – Ekmek Ayini), 3-Kuvvetlendirme, 4-Tövbe,**

5-Evlilik, 6-Ruhbanlık, 7-Hasta Yağlanması, Ayrıntılı bilgi için bkz. Sinanoğlu, **a.g.m.**, s.349-351.

⁸⁹ **a.g.m.**, s.355.

⁹⁰ Erol Kürkçüoğlu, “Ortaçağ'da Bizans ve İran'ın Ermeni Siyaseti”, **21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk – Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, (yay.haz.:Berna Türkdoğan), A.K.D.T.Y.K. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.39.

ayağa kalkılarak haç çıkartılır ve dua merasimi tamamlanırdı. Tövbe merasimi de diz çökerek yapılırdı. Günahlardan dolayı tövbe edenler, affedilmeye layık olabilmek için papazın isteğinden sonra yere çökerlerdi. Bu ibadeti Ermeniler, sabah ve akşam olmak üzere iki defa yapmak zorundaydılar. Aksatıldığı zaman günaha girerlerdi.

Kilisede ayin bittikten sonra İncil öpülür, mihrabın önünden geçilirken de baş eğilirdi. Eğmeden geçmek saygısızlık olarak görülürdü. Kilisenin çanı sabah ve akşam çalınır, bu iki vakit dışında çalındığı zaman bir duyurunun yapıldığını veya ölen birisinin haberinin verildiği anlaşılırdı⁹¹.

Ayrıca Ermeni Kilisesi'nin kabul ettiği ve kullandığı Temel Sembol şöyledir :

“Biz; yalnız, yerin ve göğün, görünen ve görünmeyen şeylerin yaratıcısı, kudretli Baba Tanrı'ya; bütün zamanlardan önce Baba Tanrıdan doğmuş (Babanın cevherinden veya özünden) Tanrı'nın biricik Oğlu, ışığın ışığı, gerçek Tanrı'nın gerçek Tanrısı; doğmuş, yaratılmamış, Tanrı ile aynı cevherden gelmiş olan, yerde ve gökte, görünen ve görünmeyen herşeyin Varedeni, Tanrı'nın Tanrısı Efendimiz İsa Mesih'e;

İsa Mesih'in insanların kurtuluşu için gökten indiğine, et ve kemiğe büründüğüne ve insan olduğuna, Kutsal Ruh'un operasyonu ile çok Aziz Bakire Meryem'den doğduğuna; ondan, vücut, ruh ve akıl, (günah hariç) insandaki herşeyi, sembolik olarak değil, gerçek olarak aldığına; Onun (Mesih İsa'nın) acı çektiğine, Çarmıha gerilmiş ve gömülmüş olduğuna, üçüncü gün dirildiğine; aynı vücutla göğe yükseldiğine, orada Baba'nın sağında oturduğuna; Gök'ten aynı vücutla, Babanın şan ve şöhreti içinde, ölüleri ve dirileri yargulamak için geleceğine ve onun krallığının son olmayacağına inanırız.

Biz; yaratılmamış olan, son derece mükemmel, peygamberlerle Kanun'da ve İnciller'de konuşan, Ürdün'e inen, gelişi (Mesih'i) haber veren ve Azizler içinde oturan Kutsal Ruh'a da inanırız.

Biz; kutsal, evrensel ve apostolik yalnız bir Kilise'ye, bir vaftize, Kefarete ve günahların bağışlanması için Tövbe'ye, ölülerin dirileceğine, ruh ve beden ebedi yargılanmasına, Göğlerin Krallığına ve ebedi hayata inanırız.

⁹¹ Kankal, **a.g.m.**, s.110-111.

*Kutsal, evrensel ve apostolik Kilise; Oğulun ve Kutsal Ruhun içinde bulunmadığı bir zamanın olduğunu, onların herhangi bir şeyden yaratıldığını, değişmeye veya bozulmaya uğradığını söyleyenleri aforoz eder*⁹².

Bu inanç esasları altındaki Ermeni cemaatinin Kilise görevlileri şunlardır⁹³:

Depir (Diyakos Yardımcısı) : Depir ile papazlıktaki dört alt kademe işaret edilmektedir. Bunlar sivil elbise giymekte ve dünya hayatı yaşamaktadır. Kilise içinde ayaklarına kadar inen ve “*gömlük*” denilen uzun kapalı bir entari şeklindeki kilise elbisesini giymektedirler. Omuzları, sırtı ve göğsü örten örtü (Viznot), zengin işlemlerle ve üç haç ile süslenmektedir.

Sarkavak (Diyakos) : Başlıca görevleri, buhardanlık sallama, Mes Ayini’nde İncil okuma ve Ekmek – Şarap sunma sırasında yer değiştirmedir. Diğer ruhbanlardan farklı olarak, siyah yün kumaştan yapılmış bir çeşit takke olan “*pakegh*” ile bir çeşit atkı olan “*ourar*” taşımaktadırlar. Sarkavak bulunmadığı zaman Papaz, onun elbiselerini giyerek onun yerini doldurmaktadır.

Kahana (Papaz) : Kahanlar, evli ve bekar olmak üzere iki çeşittirler. Evli papaz, toplumun her kesiminden olmaktadır; ancak şarkı söyleyeni ve öğretmen olanı tercih edilmektedir. Evli papazlar çoğu kez, babalarının yerini almaktadır. Papazlıkları 20-30 kuşağa kadar uzanan aileler tercih edilmektedir. Adaylarda; kilise ile ilgili seçimden başka, kilise ve törenlere kabiliyetli olması, düzenli ve disiplinli bir hayat yaşaması, örnek bir kişiliğe sahip bulunması ve hanımının muvafakat etmesi aranan şartlardandır. Önceliği görevlerine vermek zorunda evli papazlar, evlerinin işleriyle ilgilenebilmekte ve ahlak kuralları içinde herhangi bir işte çalışabilmektedirler. Haklı bir sebepleri olmadıkça kilisedeki görevlerini aksatmak gibi bir hakları yoktur. Mes ayininin kutlanmasından önce onlar ayda bir hafta veya üç gün, gecelerini kilise binalarında geçirmek durumundadır.

Bekar papazlar, evli papazlardan bir kademe öndedir. Görevde, evli papazlar, bekarların en yenilerine bile önceliği vermek zorundadırlar. Bu kıdem sırası, özel unvan ve konumları ne olursa olsun, törenleri idare etme hakkını belirlemektedir.

⁹² Küçük, a.g.e., s.203-204.

⁹³ Küçük, a.g.e., s.240-244.

Eskiden kendilerini normal Hıristiyan vatandaşlardan ayırmak için siyah bir “(verarkon) cübbe” giyen evli papazlar günümüzde, kilise elbisesini benimsemiştir. Şeref payesi olarak papazlara, süslü veya renkli ipek “*pilon*” ve göğüste yaldızlı bronzdan düz bir haç taşıma hakkı verilmiştir. Ayrıca göğüs atkısı, yakalık ve haçlı yuvarlak bir külah taşımaktadırlar.

Vartabet (Başrahip – Doktor) : Papazlarınkine benzer bir elbise giymektedirler. Vartabetler, “doktor”luğa ait imtiyazın simgesi olarak, “*Piskopos Asası*” ve göğüs üzerinde değerli taşlarla süslenmiş Haç taşıma hakkına sahiptir. Bunların külahları papazlarınkine benzer, ancak onlar, piskoposluğu yönetmeye çağrıldıklarında “piskopos külahı” kullanmaktadırlar.

Piskopos : Normal kıyafetleri, Vartabetlerinkinden farklı değildir ancak, onlar yüzüklerini elin küçük parmağına takar. Piskoposların ayin başlığı, her zaman zengin ve süslüdür. “*Piskopos Asası*”, Katoliklerinkine andırmaktadır. Patriklerin ve başpiskoposların taşıdığı siyah haçlarla işlenmiş beyaz yünden omuz atkısı (Omophorion veya Pallium) diğer ayinlerde kullanılmakta olan daha geniş ve uzundur.

Piskoposlara ait özel göğüs haçı, değerli taşlarla süslenmiş oval bir şekildedir. Onun üzerinde Hz. Meryem ile Hz. İsa'nın tasvirleri bulunmaktadır.

Kategikos : En büyük ruhani lider olan kategikosların saygınlığı “Takdis”e yarayan kutsal yağa sahip olmalarından gelmektedir. Dış görünüme ait bir özellik olarak Ermeni patriklerinin sol tarafta kemere taktıkları, piskopos heybesinin eski bir hatırası olan “*Konker*⁹⁴” vardır. Takdis sırasında astarlanmış ve süslenmiş ipek bir örtü ile baş örtülmektedir. Büyük ayin günlerinde Konker, törenle kategikosun önünde taşınmaktadır.

A) ERMENİ KATEGİKOSLUKLARI

1. Ecmiazin Kategikosluğu

Bugünkü Ermenistan'ın başkenti olan Erivan yakınlarında bir yerleşim birimi olan Ecmiazin, Ermenilere ait ilk Hıristiyan dini merkezdir. Partlı Gregor tarafından kurulan

⁹⁴ Etrafı bükülmez katı bir parçadan kare şeklinde, ortasında resim ve köşelerinde püskül bulunan levha.

bu kilisenin liderine, “*milletin temsilcisi*” anlamına gelen “*Kategikos*” denilmektedir. Verilen bu ünvan da dini merkezin adı haline gelmiştir.

Kilisenin inşasından önce aynı yerde bulunan ve tanrıça Astghik adına yapılmış olan tapınak zamanla farklı isimlere bürünmüştür. O dönem Artemid olarak anılan kasabada, Astghik’den sonra Zoroastrian tapınağı yine aynı yer üzerine inşa edilmiştir. Hıristiyanlığın kabulüyle beraber de Ecmiazin Kilisesi yapılmıştır.

Ermeni Kiliseleri’nin anası sayılan bu kiliseyi önemli kılan bir diğer faktör ise yerleşim alanının belirlenmesinin bir ilhamla gerçekleşmesidir. Rivayete göre, Aziz Gregor, rüyasında Hz. İsa’yı görmüş ve İsa ona, kilisenin kurulacağı yeri cennetten çizerek göstermiştir. Bundan dolayı oraya “*Tanrı’nın biricik Oğlunun indiği yer*” anlamına gelen “*Ecmiazin*”⁹⁵ denilmiştir⁹⁶. Ayrıca burada mevcut bulunan bir taşın, Hz. İsa’nın Aziz Gregor’a görüldüğünde dinlendiği taş olduğu düşünüldüğünden, bu durum, Kilise’ye ayrı bir önem verilmesini sağlamıştır. Abdurrahman Küçük, bazı havarilerin mezarlarının da burada olduğunu söyler ancak, bazı Ermeni tarihçilerinin yazdığı Havarî Thadee ve Barthelemy’nin Ermenilerle ilişkiye girdiği, ardından Thadee’nin Bakü’de, Barthelemy’nin de Başkale’de öldüğünü yazmalarına Esat Uras, bu havarilerin Ermenilerle olan ilişkilerini “*tarihi açıdan kıymetsiz*” olarak nitelendirmektedir⁹⁷.

Gregor Lusavoriç, 301 yılında, bugünkü Ermenistan’da Hıristiyanlığın kabulünden sonra ilk olarak Ecmiazin Kilisesi’ni kurmuş ve burayı 25 yıl yönetmiştir. Ölümünden sonra bu kilise oğulları ve ailesinden gelenlerce veraset yoluyla yönetilmiştir.

IV. yüzyılın başına kadar Gregoryen Hıristiyanlığı’nın kültür ve din merkezi olan Vagarşabat (Ecmiazin), 901 yılına kadar bu görevini sürdürmüş, 901-1441 yılları arasında çeşitli yerlere taşındıktan sonra 1441 yılında yeniden Ecmiazin’e geri dönmüştür. Bu taşınma esnasındaki kategikosluk merkezleri Ecmiazin’in yeniden merkez olmasından sonra da görevlerini sürdürmüşlerdir.

⁹⁵ Bazı yazarlara göre “*Ecmiazin*” kelimesi, “*Üç müezzin*” kelimesinden gelmektedir ve “*üç kilise*” anlamındadır. Bkz. Saide Hacieva, “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”, **Türkler**, c.VII, Y.T.Y., Ankara 2002, s.64.

⁹⁶ Tatul Sonentz-Papazian “Place of Contact with the Everlasting Archbisho Mesrob Ashjian’s ‘The Etchmiadzin Chronicles’,”

http://www.hairenik.com/bookstore/TheEtchmiadzinChronicles_MesrobAshjian.htm.

⁹⁷ Uras, a.g.e., s.52.

Önce Dvin'e taşınan kategikosluk, buranın Müslümanlar tarafından fethi üzerine bir müddet yersiz kalmıştır. Bu sırada Kategikos, önce Ani'ye oradan Tsamendav, Hromkla ve Sis'e gitmiştir⁹⁸. Bu başıboş gezmelerden dolayı kategikosluk, V. Hovannes'in son zamanlarına doğru Van'a yerleşme eğilimi göstermiş, bir süre Van yakınındaki Salnapat Manasatırı'nda yaşadktan sonra 931 yılında Akdamar Adası'na giderek orayı merkez yapmıştır.

Akdamar'dan sonra kategikosluk 1293-1441 yılları arasında Sis'te kalmıştır. Bu yıllar Ermeni Kategikosluğu'nun saygıdeğerliğini kaybettiği yıllar olmuştur. Çünkü *en büyük Ruhaniler*, ya birbirlerini öldürerek ya da rüşvet vererek bu makama oturmaya başlamışlardır. Kendilerine kârlı gelecek işleri yapan Ruhaniler, Fransisken ve Dominiken tarikatlarına bağlı misyonerlerin Kilikya'da faaliyet göstermesine ve halkı Katolikleştirmesine müsaade etmişlerdir. Zaten Kilikya Prenslığı de Haçlı seferleri sırasında Papa'nın tavsiyeleriyle, taktik icabı, bir üs olarak kurdurulmuştur⁹⁹.

1441 naklinden sonra Ecmiazin Kategikosluğu'na daha önce yaşanmış olan entrikalardan hiç birisine adı karışmamış olan I. Girakos getirilmiştir. Bu durum, Akdamar Kategikosluğu'ndaki rekabet ve çekişmelere de son vermiştir.

Ancak, Ermeniler arasında yaygın olan çekişmeler sürmeye devam edince I.Girakos, 2 senelik görevi sonunda, çareyi istifada bulmuştur. Onun yerine Ardaze Başpiskoposu Grigor Djelal Begyan, X. Grigor namıyla Kategikos olmuş ancak, daha önce kendisini en büyük ruhani ilan eden Akdamar Kategikosu Havoutzarlı Zekeriya onu devirip Ecmiazin'e yerleşmiştir.

Onun liderliği bir sene sürmüş ve Ecmiazin'e II. Aristakes ve II. Sarkis yardımcılarıyla yeniden X. Grigor Kategikos olmuştur. II. Aristakes ve Sarkis ise, Kategikos yardımcıları olarak onurlandırılmış ve Kilise içinde faaliyet göstermeye başlamışlardır. Bu durumda Ecmiazin içinde yeni bir uygulamanın başlangıcı olmuştur. Böylece arkasına gücü alan kişi Kategikosluk için her türlü mücadeleye girmeye başlamıştır.

Kategikosluğa giden yolda en büyük güç ise kutsal “*Sağ El*”dir. Aziz Gregor'un *Sağ Eli*'ne sahip olmak Kategikos olmak demektir. Zekeriya, Akdamar'dan Ecmiazin'e

⁹⁸ http://www.hairenik.com/bookstore/TheEtchmiadzinChronicles_MesrobAshjian.htm.

⁹⁹ Küçük, a.g.e., s.172-173.

kaçırılan Sağ Eli bahane ederek Ecmiazin'e yerleşmiş, Tokatlı Piskopos Karabet, Sağ Elin Sis'te olduğunu söyleyerek bu merkezin yeniden faaliyete geçmesini sağlamıştır.

Ermeniler arasında birinci dereceden öneme sahip olan Ecmiazin Kategikosluğu, teoride Gregoryen Ermenilerin yegâne idare merkezi ve Kategikos'da biricik şefleridir. Prensipite, *Miron* adı verilen Kutsal Yağ'ı kutsamak ve piskoposları takdis etmek yetkisi sadece Ecmiazin Kategikosu'na aittir. Ancak uygulama da ise, Kategikosun yetki sahası Rusya, Ermenistan, İran, Hindistan, Avrupa ve ABD'ye kadar uzanmaktadır¹⁰⁰.

2. Sis Kategikosluğu

Ecmiazin çevresinin Moğollar tarafından istilası neticesinde kurulan Sis Kategikosluğu, ilk başlarda net bir şekilde herhangi bir yerde ikamet edememiş, Kozan Havalisi içinde çeşitli yerlerde görevini ifa etmiştir. 901-1113 yılları arasında belli bir merkez yokken, 1113 yılında III. Grigor tarafından Amanos Dağları'nda bir kiliseye yerleşmiştir. 12 yıl sonra III. Grigor, kendi ailesine ait olan Dzovk şatosuna yerleşmiş ve burada görevlerini yapmıştır. Ardında da Kategikos, Rumkale Şatosu'nu satın alarak burayı Kategikosluk merkezi olarak kullanmıştır. 1147-1293 yılları arasında, Memlükler'in bölgeyi fethine kadar, Ermeni Kategikosluğu, Rumkale Şatosu'nda görev yapmıştır.

Daha sonra, Kilikya Prenslığı idaresi altındaki Sis'e yerleşen Kategikosluk, 1441 yılında Ecmiazin'in müsait bir yapıya kavuşmasından sonra eski merkezlerine taşınmıştır. Ancak, 540 yıl aradan sonra gitmek istemeyen bir kısım ruhaniler burada kalmışlar ve Sağ Elin kendilerinde olduğunu savunarak Ecmiazin'den ziyade kendilerinin meşru olduğunu savunmuşlardır. Böylece Tokatlı I. Karabet, 1446 yılında Kategikos olarak seçilerek yeni bir dönemi başlatmıştır¹⁰¹.

Sis Kategikosluğu'nun hâkimiyet alanı, Anadolu'daki Gregoryen Ermenileri kapsıyordu. İlk başlarda Akdamar Kategikosluğu ile beraber Kudüs Patrikliği'ne bağlı olan Sis Kategikosluğu, 1461 yılında İstanbul patrikhanesinin kurulmasıyla birlikte buraya bağlanmıştır. Buna rağmen saygınlığını azaltmadan görevini sürdürmüştür. Patrikhane, sivil bir yargı merkezi görevi görüp resmiyette ruhani merkez iken Osmanlı

¹⁰⁰ a.g.e., s.173-176.

¹⁰¹ a.g.e., s.179-180.

Ermenileri için Sis Kategikosluğu, manevi yönden bir merkez olmuştur. Sis Kategikosları zaman zaman sivil yetkilere de sahip olmuşlardır¹⁰².

1902 yılında Gregoryen mezhebinde fazla Ermeni bulunmadığı öne sürülerek Sis'teki makam kapatılmak istenmiş fakat buraya bağlı Ermenilerin tüm itirazlarına rağmen kapanmaya engel olmamışlardır. Bu sebeple, ruhani açıdan buraya bağlı Ermeniler Ecmiazin'e muhtaç duruma düşünce, bunu fırsat bilen Rusya, Ecmiazin'in otoritesini kullanarak Osmanlı Devleti'ne bağlı bazı kiliselere, rahiplere ve sivillere ulaşarak kendi menfaatleri uğruna kullanmıştır.

I.Dünya Savaşı'na kadar Sis'te faaliyet gösteren Kategikosluk, önce Halep'e ardından da Beyrut yakınlarındaki Antilyas'a taşınmıştır. Bugün hala Kilikya Kategikosluğu adıyla faaliyetlerine devam etmektedir.

1446-1902 yılları arasında 43 Kategikos tarafından yönetilen Sis Kategikosluğu'nda ibadetler Türkçe olarak yapılmaktaydı ve oradaki mevcut İncillerin tamamı Türkçe'ydi. Bundan çıkartılacak sonuç da bölge halkının Türkçe'den başka bilmediğiydi. Yani Ermenileri Türklerden ayıran en büyük en özellik, sadece ibadet ettikleri yer idi. Bunun haricinde konuştukları dile kadar aralarında neredeyse hiçbir yoktu.

3. Akdamar Kategikosluğu

Ecmiazin'in işgalinden sonra, bir süre Dvin'de, ardından Tzorovank Manastırı'nda Kategikosluk yapan V. Hovannes, daha sonra merkezi, Akdamar Adası'na taşınmış ve orada ölmüştür. Akdamar Adası'ndaki Manastır Kilisesi bölgedeki anıtlar içinde en çok figürlü süslemeye sahip olan eserdir. Dış cephelerde, Tevrat ve İncil'de geçen çeşitli konuların yanısıra beden duvarlarının üst seviyelerine ve kubbe kasnağında şeritler halinde uzanan profan içerikli temalar işlenmiştir. Doğu cephesindeki süslemeler arasında dikkati çeken ve bağdaş kurmuş bir vaziyette oturduğu gösterilen hükümdarın

¹⁰² Sultan Abdülhamid Han, 1880 yılında Sis Kategikosu Mıgırdıç'a bir sivil hak ve yetkiler vermiş ancak bu durum onun istifasıyla beraber son bulmuştur. **a.g.e.**, s.180-181.

Abbasi Halifesi El-Muktedir'i temsil ettiği sanılmaktadır. Bu insan figürü de Samerra'daki Türk sanat üslubu ile şekillendirilmiştir¹⁰³.

967-969 yılları arasında görev yapan I. Vahan Suni, Kadıköy Konsili kararlarını hakim kılmaya ve Grek ayinlerini benimsetmeye çalışması nedeniyle görevinden azledilmiş ve yerine Sevanlı III. Stephanos getirilmiştir. Bu Kategikos, Van ve Ani bölgesi prenslerinin sürtüşmelerine yol açmış ve 971 yılında ölünce yerine geçen I.Hatçik Arşaruni, 21 yıllık dönemi boyunca hem içerde barışı sağlamış hem de Bizans'ın Ortodoks misyonuna karşı Gregoryen Kilisesini korumayı başarmıştır.

1046 yılında Ani'nin Bizans tarafından fethiyle hâkim devlet tarafından önce iyi niyetle karşılan ruhaniler, daha sora burayı terk etmek zorunda kalmışlardır. Kategikos I. Petrus Guetadarz da İstanbul'a sürgüne gönderilmiş ve üç sene orada rehin tutulmuştur. Ardından 1054 yılında Sivas'a gönderilmiş ve orada ölmüştür. Onun yerine bu makama yeğeni Anili Hatçik geçmiştir. İstanbul'a gelmeye zorlanan Hatçik, orada Ortodoksluğu kabule zorlanmış, kabul etmeyince çeşitli işkencelere maruz kalmıştır. Üç yıl İstanbul'da hapsedilen bu kategikos, Darendede yakınlarındaki Thavblour'a sürgün edilmiş ve ölünceye kadar orada kalmıştır(1060).

İmparator Konstantin Duka'nın Ortodoks misyonu uyarınca yaptığı baskılar yüzünden beş sene boş kalan kategikosluğa, İmparatorun bazı şartlarıyla II. Grigor Vahan atanmıştır. Ancak, şart, Ecmiazin'de oturmamak idi. Bunun üzerine merkez Zamintia'ya taşınmıştır.

1113-1166 yılları arasında görev yapan Kategikos II. Gregor Pahlavuni, eski Kategikos Berseğ'in baskıları karşısında boyun eğmiş ve geri çekilmiştir. I. Barseğ'in yerine III. Gregor göreve başlatılmış ancak itirazların devam ettiği bir esnada Akdamar Başpiskoposu David Tronikyan kendisini burada kategikos ilan etmiştir. Kilikya prensleri toplantısında aforoz edilen I. David, bunları kabul etmemiş ve diğer ruhanilerden aldığı desteklerle, "*Bütün Ermenilerin Kategikosu*" ünvanını almıştır.

Akdamar Kategikosluğu, 1113-1895 yılına kadar bazen Ecmiazin'le bazen Osmanlı Devleti ile anlaşarak görevini sürdürmüştür. Bu yıllar arasında Akdamar'da 50 kadar kategikos görev yapmıştır¹⁰⁴.

¹⁰³ Abdüsselam Uluçam, "Doğu Anadolu Mimarisinde Türk – Ermeni Kültür İlişkileri", **21.Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, (yay. haz: Berna Türkdoğan), A.K.D.T.Y.K. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.173;175.

II.BÖLÜM

ARAP VE SELÇUKLU İDARESİ ALTINDA ERMENİLER

I. ARAP İDARESİ ALTINDA ERMENİLER

637 yılından itibaren Ermeniler üzerine akınlar düzenlemeye başlayan Araplar, 639 yılında, Hz.Ömer zamanında, Elcezire'nin işgalinden sonra Ermenistan'a girdi ve bu bölgeyi fethetti. Cezire bölgesinden, Ermenistan'a gitmek daha kolaydı ve Ermenistan'dan dolaşarak Sivas yoluyla akınlar yapmak mümkündü. Amaç, Ermenileri hakimiyet altına almak olmasa bile, stratejik konumu sebebiyle Ermeniler hedef olarak alınmıştır. Bölge halkının cizye ödemeyi kabul etmesi üzerine buradan geri dönüldü. Sonraki dönemlerde İyaz ibni Ganem, Bitlis'e kadar olan kısmı; Abdurrahman ise Muş bölgesini fethetti. 642 yılında Habib bin Müsleme ve Selman bin Rebiatübillahi, bugünkü kuzey Ermenistan'ı fethederken en büyük fetih hareketi Hz.Osman zamanında oldu. Suriye valisi Muaviye ve Habib bin Müsleme, Ermenistan'ın fethi için görevlendirildi. Müslümanlarla üç koldan savaşan Bizans ordusunun Valentinos idaresindeki ilk kısmı yenilmesine rağmen, Theodoros ve Prokopios kumandasındaki diğer birlikleri ilerlemeye devam etti. Diğer kolu oluşturan Ermeniler ise Diyarbakır'ı işgal ettikten hemen sonra Urfa'ya kadar ilerlediler fakat onlar da burada mağlup oldular. 643 yılında Valentinos'un İstanbul'a dönüşünü fırsat bilen Araplar, yeniden Anadolu'ya akınlar düzenlediler ve Çorum civarına kadar olan yerleri ele geçirdiler¹⁰⁵.

646 yılında başlayan akınlarla önce Erzurum zapt edildi ve ardından büyük bir Bizans ordusu mağlup edildi. Van, Ahlat, Müsk ve Tovin fethedildikten sonra Ermeniler, Muaviye zamanında Arap hakimiyetini tanımayı ve vergi vermeyi kabul ettiler. Bundan endişe duyan Bizans, Ermenistan Krallığına önce Varazdirots'u ardından da Sempad'ı atayarak, Ermenilerin, Arap hakimiyetinden çıkması için çalışıyordu fakat, adı geçen krallar, Araplardan çekindikleri için veyahut Arap yönetimi altında Bizans'a göre daha rahat dinlerini yaşayabildikleri için, Araplara yüklü miktarda vergi vermeyi kabul ettiler. Böylece Bizans İmparatoru yerine İslam Halifeleri tanımış oluyorlardı. Bunu kabullenemeyen İmparator Constant, kendisine daha önce sadakat yemini etmiş

¹⁰⁴Küçük, a.g.e., s.182-185.

¹⁰⁵Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, s.68-69.

olan Ermenilere, yeminlerine sadık kalmalarını için ağır baskılar yapmaya başladı fakat bunda başarılı olamayınca harekete geçerek bütün Ermenileri yakmaya karar verdi. 651 yılında Constant, Muaviye'ye Prokopios'u elçi olarak göndererek barış talep etti ve vergi ödemeyi kabul etti. Karşılığında iki yıllık bir barış anlaşması yapıldı. İmparator, verginin yanında yeğeni Gregorios'u da Araplara rehin olarak bırakmıştır. Ancak, Constant'ın amacı savaş hazırlıkları için süre kazanmaktı ve hazırlıklarını tamamlayınca Ermeniler üzerine sefere çıktı. Dvin'de kışladı. Burada karşısına çıkan Kategikos III.Nerses, İmparatoru yatıştırmayı bildi. Bölgede kalan son Bizans garnizonları da Arapların yardımıyla kovuldu¹⁰⁶.

Sempad'ın ölümünden sonra yerine geçen vali, önce Bizans'a bağlı olduğunu açıkladı ve Araplara vergi ödemeyi reddetti. Ancak bir süre sonra, Bizans'ın mezhep farklılığından dolayı yaptığı baskılara dayanamayarak halifeye müracaat etti ve yeniden ona tabi olduğunu açıkladı (657). Bizans İmparatoru Justinién, Ermenileri kendisine tekrar bağlamak için büyük bir orduyla üzerlerine yürüdü. Ermenilere, yeniden kendisine bağlı olmaları için teklifte bulundu ancak, aldığı cevap şöyle oldu : *“Byzance'lılara ne vakit tâbi oldu isek en fena zamanlarımızda anca mânasız bir yardımdan başka bir şey görmedik. İtaatimiz bir çok defalar hakaretlerle mükâfatlandırıldı. Size sadakat yemini etmek, kendimizi yokluk ve yıkılmaya bırakmaktır. Bizi, hakkımızda himayelerini iyi kullanan bugünkü sahiplerimize bırakınız¹⁰⁷”*. Bu cevap, Bizans'ın ve Müslüman Arapların, hâkimiyetleri altındaki insanlara karşı nasıl bir davranış içinde olduklarını kıyaslayarak anlatan bir cevaptır. Ortodoks Bizans, Gregoryen Ermenileri, kendilerinden görmemekte ve onlara sürekli baskı yapmaktadır. Aynı dinin iki mezhebi arasındaki çatışma, Ermenilerin Bizans'a karşı bir nefret ve kin beslemesine sebep olmuş, bunun yanında çok farklı ve inanmadıkları bir dine mensup insanların boyunduruğu altına girmekten de çekinmemişlerdir.

Halife Ömer zamanında Ecmiazin Kategikosu¹⁰⁸, nun halifeye yazdığı şu mektup dönemin yapısı ve fikirleri hakkında bilgi vermektedir. *“Memleketimizde bir Episkopos*

¹⁰⁶ Uras, a.g.e., s.71-73.

¹⁰⁷ a.g.e., s.72.

¹⁰⁸ Esat Uras, mektubu yazan kişinin Kategikos Yegiya olduğunu söylemektedir. Hz.Ömer yazıldığı söylenen bu mektubu ya Kategikos I.Yezr Parajnagertzi ya da Kategikos III. Nerses Dayezi yazmış olmalıdır –tabi eğer mektup Hz.Ömer' yazıldıysa. Kategikos Yegiya'nın görevde olduğu süre 703-717

ve bir de Kocasız prenses vardır. Bunlar dolaştılar, muhterem hükûmetimize itaat etmek istemiyorlar. İsminizi daima duâlarında anan ve takdir benimle birleşmek istemiyorlar, Roma imparatoru ile birleşiyorlar. Bu vesile ile de memleketimizi karıştırıyorlar. Bunları yok etmek ve benim yanımdan kaldırmak için acele etmelisiniz. Çünkü, kendilerini Roma, hazineleriyle ve diğer vasıtalarıyla kuvvetli surette tutuyor¹⁰⁹”.

Ermenilerin bu hareketine karşılık olarak yanında getirdiği askerlerden 30 binini bölgede bırakan İmparator, ülkesine döndü. Bir yıl sonra bu askerlerin çekilmesiyle de bütün Ermeniler Arapların hakimiyeti altına girmiş oldu (623-859).

Arap idaresinde yaklaşık 250 yıl kalan Ermeniler, zaman zaman yine Bizans'ın hâkimiyetine girmiştir. Ancak, bu durum kısa süreli olmuştur. Emeviler, kendi içişleriyle uğraşırken Justinianos, Emevilerin bu durumundan istifade ederek, daha önce yaptıkları anlaşmayı bozmuş, 687 yılında Hazar akınlarına maruz kalan güney Kafkasya'ya girmiştir. Diğer bir orduyla ise Suriye'ye saldıran Bizans karşısında Emevilerin barış yapmaktan başka şansı yoktu.

Bu sırada Bulgar saldırılarına maruz kalan Bizans'ın da barıştan başka bir seçeneği olmadığı için, on yıllık bir barış anlaşması yapıldı. Bu anlaşma uyarınca Bizans'ın Araplardan yana olan isteklerinin artmasına rağmen, Ermenilerin yaşadığı yerlerin ve Kıbrıs'ın haraçlarının Araplarda kalmasına ses çıkarmadılar. Burada dikkati çeken husus, Halife Abdülmelik'in asla Mezopotamya'dan ve Ermenilerin üzerinden elini çekmek istememesidir. Bu anlaşmanın yapıldığı müzakere masasında da Araplar, hiçbir şekilde bu konuda taviz vermemiş olacaklar ki, buranın vergilerini almaya devam etmişlerdir. Ancak, idare ise Bizans'ın elinde kalmıştır.

693 yılında Abdülmelik'in kardeşi Muhammed b. Mervan, kumandasında bir orduyu Anadolu'ya sevketti. Sulusaray ve Sivas'ı ele geçirdiler. Bu iki yer arasında kalan bir bölgede Bizans ve Arap orduları karşılaştı. Başlangıçta, Bizans orduları galip gelecekmiş gibi gözükrken Arapların, Slavlara hürriyete kavuşacaklarına dair söz vermesi üzerine Bizans çok ağır bir yenilgi alarak bugünkü Ermenistan topraklarını yeniden Araplara bırakmak zorunda kaldı. İmparator Justinianos, daha önce Slavları yerleştirdiği bölgelerdeki kadın-erkek tüm Slavları katletti. Araplara iltihak eden Slavlar

yılları arasındadır. Oysa Hz.Ömer, 634-644 yılları arasında halifelik yapmıştır. Kategikosların isimleri ve görev süreleriyle ilgili bilgi için bkz. Dabağyan, **Türkiye Ermenileri**, s.96-121.

¹⁰⁹ Tarihçi Kategikos, Altıncı Ohannes'in Tarihi (Ermenice), fasıl 13'den Naklen; Uras, **a.g.e.**, s.72.

ise, Suriye'ye iskân edildiler ve daha sonraki savaşlarda Bizans'a karşı Müslümanların yanında yer aldılar¹¹⁰.

Görüldüğü üzere, Bizans'ın katliamları, yalnızca Gregoryenler üzerine değil, aynı zamanda diğer Ortodokslar üzerine de yönelmektedir. Slavlarla aynı mezhebe üye olmaları, Slavların Bizans'a ihanet etmesine veyahut Bizans'ın Slavları köleleştirmesine engel olmamaktadır. Ortodoks, Gregoryen, Yakubî, Nasturi, hepsi, Bizans'ın hakimiyetindense, farklı bir dini yaşayan Müslüman Arapların kontrolü altına girmeyi yeğlemişlerdir.

Uzun yıllar Arap idaresinde yaşayan Ermeniler, genellikle mutlu bir hayat sürmüş olmalı ki, 236 yıl boyunca, Arap idaresinden çıkmak için herhangi bir isyan hareketinde bulunmamışlardır. Arap halifelerinin atadığı valilere karşı iki kez hareket tertip edilmiş, bunların birincisinde Ermeni soyluları, 835 yılında, vali Haul'u bir suikastla öldürmüşler, ikincisinde ise Sasun'lular vali Yusuf'a karşı ayaklanarak onu öldürmüşlerdir. İkinci İsyân hareketi yine Araplara karşı yapılmış bir hareket değildi. Vali Yusuf'un babası Ebu Sa'd'ın idaresi döneminde herhangi bir isyan hadisesi yaşanmamış, daha sonra yerine geçen oğlu Yusuf, Arzruni kabilesi tarafından öldürülmüştür. Kabile Reisi Aşot, bölgedeki Ermenileri kendi tarafına çekip Araplar karşı direnişe geçmeye çalıştıysa da halk, bu isyana katılmayarak Araplara olan bağlılığını göstermiştir. Ermenileri kışkırtamayan Aşot, üzerine gönderilen ordunun komutanı Buga'ya rüşvet ve hediyeler vermek istedi ancak, başarılı olamadı. Ardından yakalanarak Bağdat'a gönderildi¹¹¹.

Ermenileri Arap idaresinden çıkararak, yine Arapların himayesi altına girmesini sağlayan olay ise, Kategikos II. Kevork Karnezi'nin, Abbasi Halifesi Mutemedbillâh'a gelerek, halkın Ermeni Prensi Aşot'tan memnun olduğunu söyleyerek, ona krallık vermesini istemesiyle olmuştur. Halifenin bunu kabul etmesiyle, vali Emir İsa tarafından kendisine taç giydirilmiş ve Aşkenazi soyundan gelme bir kral olarak tanınarak tahta oturulmuştur (885). Prens Aşot, Halife Mütevekkilbillah tarafından bölgeye atanmış ve kendisine "*Prenslerin Prensi*" ünvanı verilmişti¹¹².

¹¹⁰ Uçar, **a.g.e.**, s.92-93,97.

¹¹¹ Uras, **a.g.e.**, s.73.

¹¹² **a.g.e.**, s.75.

II. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE ERMENİLER

Anadolu'ya Selçuklu akınlarının başladığı sıralarda, Bizans tahtına geçen IX.Konstantin Monomak (1042-1055), Gregoryen Ermenilere çok ağır vergiler yüklemiş, ruhanileri Anadolu'nun içlerine kadar sürdükten sonra 40 bin Ermeni'yi de Bizans'ın geleneksel siyaseti uyarınca çeşitli merkezlere tehcire zorlamıştır. Ermeni Kilisesi'ni ortadan kaldırmayı amaçlayan Ortodoks Bizans, çeşitli dini kıyımlar gerçekleştirmiştir.

1045 yılında ele geçirilen Ani de, ırk ve inanç farklılığından dolayı maddi ve manevi baskılara maruz kalmış ve buranın halkı da göçe zorlanmıştır¹¹³. Urfa, Kapadokya, Kilikya ve Suriye'nin çeşitli eyaletleriyle Mezopotamya'ya yerleştirilen Ermeni ailelerinin yerine Bizans, kendi askerlerini sevk etmiş ve gelmekte olan Türk akınlarına karşı sınırlarını korumayı amaçlamıştır¹¹⁴.

Ermenilerin vatanseverlik anlayışı ise kendi bölgelerinde, kendi evlerinde huzurlu bir şekilde yaşamak üzerine kurulu olduğundan, bu göçlere karşı bir şekilde tepkisini dile getirme isteği duymuş, fakat Bizans'a karşı güçsüz oldukları için Bizans'ı arkadan vurmak amacıyla uygun anı kollamaya başlamışlardır.

Yer sıkıntısı nedeniyle göç etmek zorunda kalan Türkmen aşiretleri, kendi aralarında karar alarak fetih hareketine çıkmaya karar verdiler. Alınan kararlara göre, Tuğrul Bey, İran çöllerinde kendi güvenliğini sağlarken, Çağrı Bey de Rum diyarına giderek uygun bir yurt bulacak ve zamanı geldiğinde Tuğrul Bey de ona katılacaktı. Böylece Çağrı Bey, 1016 yılında yanına aldığı az sayıda askerle bir keşif seferine çıktı. İlk hedef de Anadolu'nun giriş kapısı olan Ermenistan'dı¹¹⁵.

Ermenilerin Türkler hakkındaki ilk izlenimlerini Urfalı Matteos şöyle aktarmaktadır ; *“Bugüne kadar aslâ bir Türk süvarisi görmeyen Ermeniler şaşırılmışlar. Uzun saç örgüleri, ok ve yaydan ibaret silâhları olan Türk süvarilerini hayretle seyretmişlerdir.”*¹¹⁶ Bu izlenimden çıkardığımız sonuca, Ermeniler ilk Türk akınlarına

¹¹³ Kürkcüoğlu, **a.g.m.**, s.44; Honigmann, **a.g.e.**, s.166.

¹¹⁴ Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, E Yayınları, (çev. Yıldız Moran), 3.Baskı, İstanbul 1994, s.80.

¹¹⁵ Mehmet Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, T.T.K. Basımevi, 3.Baskı, Ankara 1998, s.32-33.

¹¹⁶ **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (çev. Hrant D. Andreasyan), Notlar Edouard Dulaurer, (çev. Halil Yınanç), T.T.K. Basımevi, 3.Baskı, Ankara 2000,

maruz kalıyor ve onları ilk defa görerek şaşkına düşüyorlardı. Ermeniler, bu izlenime, 1016 yılında Çağrı Bey'in Ermenistan üzerine 3,000 kişiyle yaptığı sefer esnasında sahip olmuş olsa gerek.

Bu esnada Ermeni Kralı Senekerim, rivayetlere göre Gregor Lusavoriç'in soyundan gelme olan beşinci Kategikos Nerses'in ait olan nutku okuyordu ve bu nutukta, Türklerin ileride gelip dünyayı kana bulayacakları yazmaktadır. Nutuk şöyledir : “ *O zaman onlar Şarktan Garba, Şimalden Cenuba kaçacaklar, fakat yer yüzünde rahat bulamayacaklardır. Çünkü dağlar ve ovalar kanla dolacaktır. İşte, Peygamber Yeşua demiştir ki ‘onların atlarının ayakları dayanıklıdır. Onlar her gün, şehvet ve menfur arzularının sevki ile sefahatlara kapılıyorlar’. Patriklerle piskoposlar, papazlarla rahipler, Allah'tan ziyade parayı seveceklerdir. Ey evlâtlarım! İşte bundan sonra, şeytanın iradesi insan oğulları içinde Allah'ın iradesinden daha çok hakim olacaktır. Allah, lâyük olmadıkları halde âyin icra eden ruhanîlerin yüzünden mahlûklarına öfkelenecektir. O, daha ziyade, âyini yapana karşı hiddetlenecektir, çünkü bu nalâyık ruhanîler, Hazreti İsa'yı, onu işkenceye maruz eden çarmıha geren Yahudilerden daha ziyade tahkir etmiş olacaklardır. Zira, Hazreti İsa tarafından bin seneden beri zincirlenmiş bulunan Şeytanın bağları çözülmüş bulunuyor. Ey evlâtlarım! Size göz yaşı dökerek ve anlattığım işte budur. Zira birçokları dinlerinden gevşiyecekler ve Hazreti İsa'yı iftiharla inkâr edeceklerdir. Bundan dolaydır ki insanîyet karanlık içine düşmüş bulunuyor¹¹⁷”.*

İşte Senekerim'in okuduğu ve atlılardan bahseden bu nutkun, “at” mevzuundan hareketle Türklerin gelişinin habercisi olduğu düşünülse de, VIII. yüzyıla kadar, “sahtekar” Horenli Movses dışında, herhangi bir yazılı kaynak bulunmamasından dolayı 353-373 yılları arasında kategikosluk yapan Nerses'e ait olma olasılığı imkansızdır. Bu sebeple, Ermenilerin Türk düşmanlığını pekiştirmek için Ruhanilere, yani en büyük

s.48; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye-Siyâsi Tarih Alparslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)**, Boğaziçi Yayınları, 7.Baskı, İstanbul 1999, s.14; Aslında Ermeniler ve Türkler, Abbasiler döneminde tanışmışlardır. Türkler, askerlik hizmetlerinin yanı sıra, devletin hem merkez hem de taşra teşkilatında çeşitli görevler almışlar, vezirlik, katiplik, amillik ve haciplik gibi çeşitli görevler ifa etmişlerdir. Mısır, Suriye, Sugur, Azervbaycan, Ermenistan ve Horasan eyaletlerinde valilik ve amillik yapmışlardır. Bu sebeple Ermenilerin Türklerle tanışıklığı IX.'a yüzyıla dayanmaktadır. Ancak, Urfalı Matheos'un bahsettiği şekilde halk tabakasının hiç Türk süvarisi görmemiş olması muhtemeldir. Ünver Günay – Harun Güngör, **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, Ocak Yayınları, Ankara 1997, s.192.

¹¹⁷ Mateos, **a.g.e.**, s.49.

ruhaniler olan Kategikoslara, atfedilmesi dönemin şartlarında olağandır. Urfalı Mateos'a göre Türklerin gelişi dünya hayatının sonu ve Şeytan'ın devrinin başlangıcıydı.

Ancak Mateos, buna rağmen ilerideki günlerde fikirlerini değiştirmiş olacak ki, ilk başlarda Türkleri “Şeytan” ve “İstilacı” olarak tanımlarken, ileride şükranlarını sunmaktan geri kalmayacaktır. Hatta Türklere karşı olan davranışları, ilk başlarda “düşmanımın düşmanı dostumdur” anlayışındayken, daha sonraları müteşekkirci olduklarını dahi söyleyecektir.

Matteos, Anadolu'da Türklerin neden bu kadar çabuk yayıldıklarını şu sözlerle açıklamaktadır ; “İktidarsız ve kadınlaşmış iğrenç Rûm milleti Ermenistan'ın en cesur evlâtlarını yurtlarından koparıp dağıttılar; milletimizi tahrip edip Türklerin istilâsını kolaylaştırdılar¹¹⁸”.

Bizans hakkındaki Ermenilerin fikirleri böyledir. Bizans'ın Ermeniler ve Süryaniler hakkındaki görüşleri ise bu fikirlerden pek de farklı değildir. Bu mezhepleri “heretik” olarak niteleyen Bizans, bunları kendi yolu olan Ortodoksluğa çekmek veyahut kırmak için elinden geleni yapıyordu. İşte bu fikir çatışmaları ve mücadeleler yüzünden Ermeniler, Anadolu'nun savunulması için Bizans yardım etmemişler ve müdafaa hareketine gerektiği kadar katılım göstermemişlerdir. Malazgirt'le başlayan bu yardımlaşma Bizans'a, o kadar kökleşmiş gözük müştür ki I. Aleksis döneminde dahi katliamlara devam etmiş, hatta varlığının sonuna kadar da Ermenilerden öçalmaya, tehcir ve katliamlarda bulunmuş, bu intikamlar, neredeyse XIX. yüzyılda dahi Ortodoks Kilisesi'nin bir misyonu olarak devam etmiştir.

Türklerin ilk yaptığı saldırılar, bir keşif niteliği taşıyor ve bu akınlarla yerleşim için uygun yerler ile yolların durumu, kaleler ve askerler araştırılıyordu¹¹⁹. Çağrı Bey'in

¹¹⁸ Turan, **a.g.e.**, s.18; Kayseri Rum Metropoliti Markos, görevli olduğu manastırdaki köpeğine *Armen* ismini takarak, Ermenileri köpeklerle eşit saydığını göstermiştir. Bilahare, Markos, Kral II.Kakik tarafından yakalanarak köpeğine öldürülmüştür.,

Dabağyan, **Türkiye Ermenileri**, s.58.

¹¹⁹ Aslında Türkler, Anadolu'ya daha önce gelmiş ve burada çeşitli devletler kurmuşlardır. M.Ö. II. Binyılın başlarından itibaren Asur metinlerinde sık sık isimlerine rastlanan Turukkular ve M.Ö. 1677-1100 yılları arasında Mezopotamya'da hüküm süren Kasların (III. Babil Devleti'ni kurmuşlardır) Türk kavimlerinden oldukları tarihçi filologlar tarafından ortaya konulmuştur. Ayrıca M.Ö. III. binyılın sonlarına doğru Batı İran'da yaşayan Gutiler'in de Şarlak, El Ulumeş, İnima Bakış, Yarlagab, Kurum, Yarlaganda, Tirikan gibi Türkçe ve Türk geleneğine uygun isimler alan Kralları mevcuttu ki, bu durum bölgede Türk hâkimiyetinin 1071 yılından önce başladığının göstermektedir.

seferlerini devam ettiren komutanlar ve beyler, bir taraftan küçük saldırılarla Bizans'ı yıpratıyor ve ganimet topluyor, diğer taraftan da edindiği bilgileri sultanlarıyla paylaşıyorlardı. Mesela, 1064 yılında Kafkasya ve Doğu Anadolu seferine çıkan Alp Arslan'a, Tuğ-tekın, Merend şehrinde detaylı bir rapor vermiş, verdiği bilgiler Alp Arslan'ın son derece şevklendirmişti¹²⁰.

Ani Kalesi'ne gelince, 1045 yılında, Ermeni Prensi Sembat'ın ölümünden sonra vasiyeti bahane gösteren Bizans, Ani'yi talep etmeye başladı fakat Sembat'ın yeğenlerinin direnişiyle karşılaştı. Bunun üzerine çeşitli hilelerle Sembat'ın yeğeni İstanbul'a götürülerek öldürüldü ve Ani, 1045-1064 yılları arasında Bizans'ın elinde kaldı.

16 Ağustos 1064 yılında, Ani Kalesi'ni fetheden Sultan Alp Arslan, Kars Kalesi'nin Ermeni hâkimine teslim olma çağrısı yapmak amacıyla elçiler gönderir. II.Kakik ise, teslim olmaktan başka çare olmadığını bildiği için teslim olur. Elçiler daha sonra Kral'ın huzuruna çıktıklarında, onu siyah matem elbiseleri içinde ve ayrıca yerlere, yine matem sembolü olan, küllerin serpilmiş olduğunu görerek Kral'a bu matemın sebebini sorarlar. Kralın cevabı ise şöyle olmuştur : “*Sultan Tuğrul Bey, biz Ermeniler için gayet değerli bir hükümdardı. Vefat haberi bizleri ziyadesiyle üzdü. Şanlı hatırasına binaen matem tutmaktayız*¹²¹”. Bunun ardından Kars'a giden Alp Arslan'ı bizzat şehrin kapılarında karşılayan II. Kakik, ona büyük bir ilgi ve alakayla davranmış, Sultan'ı oradan oldukça memnun bir şekilde uğurlamıştır.

Fakat bu esnada Kavurt'un isyan etmesiyle beraber buradan ayrılan Alparslan'ın gitmesini fırsat bilen şehirdeki Bizans yandaşı Ermeniler, II. Kakik'e baskı yaparak, kendi hâkimiyetleri altındaki bazı yerlerin Bizans'a terk edilmesini sağlamışlardır. Daha sonra yeniden Alp Arslan'ın hakimiyetinde kalan bölgeye yine II. Kakik atanmıştır. Ancak, Kayseri Metropoliti Markos öldürttüğü için Bizans tarafından tuzağa düşürülüp

Memiş, **Eskiçağ'da Türkler**, s.58-59.

¹²⁰ Turan, **a.g.e.**, s.19.

¹²¹ Dabağyan, **Türkiye Ermenileri**, s.57; Ani şehrinin fethi hakkında Müneccimbaşı şunları yazmaktadır : “*Ani şehri büyük bir şehirdi. Nüfusu kalabalık ve içinde 500'den fazla kilise bulunuyordu. Sultan, şehri kuşattı ve halkını sıkıştırdı. Bununla beraber Müslümanlar, şehrin müstahkem olmasından ve savaşçıların çokluğundan dolayı fetihden ümitlerini kesmişlerdi. Allah, Müslümanlar'a hesaplarında olmayan bir yardım verdi. Hiç sebepsiz olarak surlardan büyük bir kesiti yıkıldı. Müslümanlar şehre girdiler...*” Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları**, (yay. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s.37.

işkenceyle öldürülmüş, onun soyundan gelenler de Bizans tarafından aynı akibete uğratılmışlardır.

Malazgirt Savaşı öncesinde, çok büyük bir orduyla 13 Mart 1071'de İstanbul'dan hareket eden Romanos Diogenes, Eskişehir'i geçerek Sivas'a varmış daha, önce Sivas'a zorla tehcir ettirdiği Ermenilerin şikâyetlerini dinlemiş ve "*Ermeniler bize Türklerden daha fazla taşkınlık ve merhametsizlik gösterdiler*" diyerek Ermeni prenslerini şehirden sürdürmüştür.

Zaferinden emin bir şekilde Alparslan'ın kendisine yaptığı teklifleri kaba bir dille yanıtlayan Romanos Diogenes'in ordusu, kendi için parçalanmış bir haldeydi. Kumandanlar arasındaki rekabete, Ermenilerin de nefreti katılınca parçalanmış ordudan Alp Arslan mektuplar geliyor ve ona "*korkma ordunun büyük bir kısmı seninle beraberdir*" deniyordu. Zaten savaş sonrası, İmparator'un Ermenilere karşı hiddete kapılması da Ermenilerin yeterince savaşmadığını ve bazılarının da ya kaçtığını ya da Türk saflarına katıldığını gösterir. Ayrıca esir düşen İmparatoru'nun Alp Arslan'la yaptığı meşhur konuşma esnasında "*muharebe ile değil kumandanlarının hıyaneti ile bu duruma düştüğünü*" söyler¹²². Böylece yenilen büyük Bizans ordusu, Anadolu'yu Türklere teslim etmiş oluyor, Türkler de sonunda yerleşebilecekleri yeni yurtlarına kavuşmuş oluyordu.

Malazgirt Savaşı'nın bir yıl sonrasında Maveraünnehir seferine çıkan Sultan Alparslan, 20 Kasım 1072 tarihinde Yusuf el-Harezmi adındaki hain bir kale muhafızını huzuruna çağırır ve konuşması bittikten sonra ona doğru bir ok atar fakat attığı ok isabet etmeyince, bu kale muhafızı Sultan'ın üzerine atılır ve onu bıçaklar. Katilin üzerine ilk atılan ve onu topuzuyla öldüren kişi ise Sultan'ın Ermeni hizmetçisi olmuştur¹²³. Yani Ermeniler, daha o tarihlerden itibaren sultanların yakınlarında yer almaya başlamış, sultanların güvenlerini kazanmış ve devlete hizmet ederek zamanla daha yüksek mertebelere yükselmeye başlamışlardır.

Melikşah zamanında, Ermeni Kategikosu Barseğ'in, Sultan'a gelerek, kilise, manastır ve rahiplere konmuş olan vergiler konusunda af dilemesiyle Melikşah, bu vergileri kaldırarak Kategikosa bu konuda bir ferman vermiştir. Ayrıca Azerbaycan

¹²² Turan, a.g.e., s.24-31.

¹²³ Müneccimbaşı, a.g.e., s.44.

meliki olan amcası Yakutî'nin oğlu, İsmail zamanında Ermeniler oldukça itibar görek himaye edilmişlerdir. Melikşah'ın dini hoşgörüsü, yalnızca Ermeniler ve Hıristiyanlarla kalmamış, İsfahan'a nakledilen başkente kendisiyle beraber pek çok Yahudi gelerek burada barınmasını sağlamıştır. İspanyol Yahudisi Benjamin de Tudelle, Türkleri "Yahudilerin Dostu" ilan etmiştir¹²⁴. Ancak Sultan'ın Ermenilerin çıkarlarına ters düşecek hareketleri de yok değildi. 1080/1081 yılında Sultan Melikşah, ordu içinde Türk kıyafetleri giymiş Ermenileri fark eder ve bunların ordudan alınmasını ister. Yaklaşık 7000 kişilik bu Ermeni grubu, kâtip, terzi ve askerlerden oluşuyordu. Nizamülmülk ise Sultan'a bu askerlerin orduda kalması gerektiğini aksi takdirde ülke içinde soygun ve talan hareketlerine girişebileceğini söyler. Buna rağmen Sultan, bu Ermenileri ordudan çıkarttırır. Ordudan atılan Ermeniler ise Busenç yakınlarında bulunan Sultan kardeşi Şihâbeddin Tekiş'in yanına giderek onu kışkırtırlar ve Sultan'a karşı isyan ettirirler. Sonuç olarak çıkmasında Ermenilerin de rolü bulunan bu isyan başarısız olmuştur¹²⁵.

Orta Asya'dan Türkmenlerin Anadolu'ya doğru göç etmeleriyle Doğu Anadolu bölgesinin de kaderi değişmeye başladı. Göçebe bir şekilde yaşayan Türkmenler, yağmacı bir yapıya sahip olup, kolay yoldan geçimlerini sağlamayı tercih ediyorlardı. Onların göç hareketiyle de Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan halk da göç etmek zorunda kalmış, Türkmenlerin önünden kaçarak daha batıya ve (Toroslar, Kilikya, Malatya, Maraş, Urfa), Mezopotamya'ya ile Suriye'ye doğru hicret etmişlerdir. Kilikya'ya doğru yapılan göç hareketi ise, Haçlı Seferleri sırasında burada bir Ermeni Prensi'nin kurulmasını sağlayacaktı.

Ermeni komutanlarından Philaretos, Toroslar'da kimi Frank askerleri ve bölgeye göç eden kimi Ermenileri kendi idaresi altına almış, İmparator'un Antakya valiliğine tayin ettiği İzak Komnennos'u bozguna uğratarak Toroslar'da hâkimiyet kurmuştur. Sasunlu Ermeni Prensi Thornig ile girdiği mücadeleyi de Türk Emiri Kapar sayesinde kazanan Philaretos, 1077'de, Urfa'nın Bizans valisi Leon'u da yenerek Urfa'yı kendisine tabi kılmıştır. Ardından Malatya'ya yönelen Ermeni komutan, Malatya'nın Ermeni valisi Ortodoks Gabriel'i mağlup ederek kendisine bağladı. Fırat civarında

¹²⁴ Osman Turan, **Selçuklular Devrinde Türk – İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, 8.Baskı, İstanbul 1999, s.325. ; Günay – Güngör, **a.g.e.**, s.277; Ahmet Ocak, **Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)**, T.A.T.A.V. Yay. İstanbul 2002, s.294-295.

¹²⁵ Müneccimbaşı, **a.g.e.**, s.51-52.

Ermeni prenslerinden Vasag'ı 1079'da öldürüp Antakya'daki Rumları kılıçtan geçirdi ve burayı da kendi hâkimiyet sahasına dâhil edip oldukça büyük bir prensliğin sahibi oldu. Hâkimiyetini Melikşah'dan aldığı fermanla teyit eden Philaretos, Süleyman-Şah'tan çekiniyor ve bu sebeple gittikçe Melikşah'a yaklaşıyordu. Ancak, izlediği ikiyüzlü siyasetten ve çekinmeden Hıristiyanları katletmesinden dolayı, Rumların yanı sıra Ermenilerin de nefretini kazanıyordu. Mevkisini güçlendirmek amacıyla Hıristiyanlığı reddedip İslamı kabul etmesi, ona karşı nefreti daha da arttırıyordu. Buna karşılık, Süleyman-Şah da güneyinde böyle bir devletin kurulmasına ve bu devletin sırtını Büyük Selçuklu Devleti'ne dayamasına endişeyle bakıyordu¹²⁶.

Yoğun Türkmen göçlerinin yaşandığı yıllarda, Bizans İmparatoru, Papa VII.Gregoire'a başvurarak, Türklerin Anadolu'dan atılması için yardım istemiştir (1074). İstanbul gibi bir kentin önünde yakında Türk-İslam Bayrağı'nın dalgalanacağını, hatta Ortodoksluktan feda ettiğini açıklayarak, Katolikliğe katıldığını belirtmiş¹²⁷ ve Avrupa Krallarını haçlı seferlerini yapmaya teşvik etmiştir. Ancak, tüm vaatlere rağmen eli boş dönen imparatorun bu isteği, ancak 22 yıl sonra gerçekleşebilmiştir. Bunun sebebi de, bu yıllarda Papalığın, Germen imparatorluğu ile bir mücadele halinde bulunmasıdır.

1086 yılında Urfa'nın fethinin ardından Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş ile mücadeleye giren Süleyman Şah, yapılan savaş esnasında ölünce Anadolu Türk birliği bozulmuş ve bunu fırsat bilen Ermeniler de bağımsızlık için harekete geçmeye başlamışlardır. Son Ani Prensi II. Kakik'in akrabaları olan Rupen, Oşin ve Hetum gibi prensler, Kozan, Kars, Namrun yörelerini hâkimiyetleri altına aldılar ve Haçlı Seferleri'nin başlamasıyla da iyice cesaretlenerek haçlılara yardım etmeye başladılar. Rupen'in oğlu Konstantin, haçlılara yaptığı yardımların mükâfatı olarak "*Baron*" ünvanını aldı ve bu unvan 1198 yılına kadar halefleri tarafından kullanıldı¹²⁸.

İzник'in haçlılar tarafından fethinden sonra Anadolu sahillerini de bir bir ele geçiren haçlılar ve Bizans, Türklerin çekilmesini sağlamış ve onların çekildiği yerlere de özellikle Toroslara sığınmış olan Ermeniler yerleşmiştir.

¹²⁶ Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.68-69 ; Ali Güler, Suat Akgül, **Sorun Olan Ermeniler**, Berikan Yayınları, Ankara 2003, s.10-13.

¹²⁷ Turan, **a.g.e.**, s.42.

¹²⁸ Yinanç, **a.g.m.**, s.71.

XVI.yüzyılda Papa XIII.Gregorus, *Collegium Armenioun*¹²⁹a verdiği bir fermana;

“Sonra Ermeniler Türklerin hizmetine girmek zorunda kalmışlar, onların esiri olmuşlardır.

*“Büyük bir acıyla, içimiz yanarak bildiriyoruz. Hiçbir hakimiyet, hiçbir baskı onları (Ermenileri) bu derece yaralamamış Hıristiyan kilisesine, dinine, ibadet icaplarına bu derece hakaret edilmemiştir. Baskı altında inim inim inledikleri halde bir çoğu apostolik makamımıza bağlı kalmak ve itaat etmekte devam edebilmiştir. Her türlü felakete kötülüğe göğüs germişlerdir”*¹³⁰ diyerek Ermenileri Türklerin elinde bir tutsak gibi göstermiştir.

Mehlika Aktok Kaşgarlı, Ermenilerin en başından beri Haçlılarla işbirliği içinde olduğunu, XVI. yüzyılda yazılan bu fermanın ise, Ermenilerin iftiralarının bir sonucu olduğunu söyler. Ona göre, Haçlı seferlerinin en büyük kahramanları Ermenilerdir. Türkler karşı her türlü ihaneti yapmışlardır ve kötülük yapmaktan da geri durmamışlardır.

Sultan Kılıçarslan I. Haçlı Seferi'nin intikamını aldıktan sonra Bağdat üzerine harekete geçtiği bir sırada Hapur nehrinde boğularak ölmüştür. Kılıçarslan'ın hoşgörüsünü, Elbistan Ermenilerinin, haçlılar yerine kendisine tabi olmaları kanıtlamaktadır. Ayrıca Malatya'da yaşayan Süryaniler de şehri kendisine teslim etmek istemiştir. Şehrin hâkimi Gabriel, Türklere teslim olmak isteyen metropoliti öldürmüştür. Antakya'dan İstanbul'a gitmekte olan bir papaz da, İmparator I. Aleksis'e, Ermeni ve Süryanilerin Türklere müzaharette bulduklarını söylemiş, bunun üzerine İmparator, İstanbul'daki birçok monofizit'i şehirden sürerek kiliselerini yıktırmıştır.

Sultan II. Kılıçarslan da, aynı şekilde Hıristiyanlığa ve Hıristiyan cemaate karşı son derece iyimser yaklaşarak onları kendi katında kabul etmiştir. Özellikle Malatya Patriği ve meşhur Süryani tarihçisi Mihael'i huzurunda kabul ederken, onun saraya

¹²⁹ Ermeni Katolik Rahipler Delegasyonu.

¹³⁰ Mehlika A.Kaşgarlı, “Haçlı Seferleri ve Ermeniler”, **Türk – Ermeni İlişkileri 21.Yüzyıla Girenken Tarihe Dostça Bakış: Türk – Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, (yay.haz.:Berna Türkdoğan), A.K.D.T.Y.K. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.34.

elinde incil ve ilahilerle girmesine müsaade etmiş, yanına geldiğinde ise elini öptürmeyerek onu kutsamıştır¹³¹.

1187 yılında Rüstem adındaki bir Türkmen beyi kendi başına hareketlerde bulunarak emrindeki yaklaşık 5000 atlı ve birçok piyade ile Sis'e kadar ilerleyerek bazı yerleri yağmaladı. Ancak Kilikya Ermeni Prensi II. Leon ile girdiği mücadelede mağlup olarak öldürüldü. Bu hareketleri II. Kılıçarslan'ın tertip ettirdiğini düşünen II. Leon, Selçuklu şehzadelerinin saltanat mücadelesinde olduğu bir zamanda Bragana kalesini kuşattı, ilk seferde başarısız olmuşsa da sonunda kaleyi ele geçirdi. Ardından Ereğli'ye gelerek burayı yağmaladı ve birçok ganimetle beraber Kilikya'ya geri döndü¹³².

İzzeddin Keykavus döneminde, Kıbrıs Kralı ile imzalanan ticari bir anlaşmada, sahillerde hasara uğrayan gemilerin, hangi sahilde hasara uğradıysa, oluşan zararın o devlet tarafından ödeneceği belirtiliyordu. Roma dönemlerinden kalma, fakat Roma hukukuna aykırı olan bu şartları, Venedik, Ceneviz ve Kilikya Ermeni Krallığı kendi lehlerine çevirmişler, fırtına, korsanlar gibi nedenlerle hasara uğrayan gemilerin hasarını Selçuklu hazinelerinden talep etmişlerdir. Hatta öyle ki, Alaeddin Keykubat zamanında, Moğolların Kırım'da yaptıkları yağmalar dahi, Selçuklu Sultanı'na mâl edilmiştir. Kıbrıs ile imzalanan bu muahedenin bir maddesinde Kıbrıs'ın, Ermeni Krallığı veya Antakya Prensi'ne karşı düzenlenecek bir sefer sırasında yardım edecekleri belirtiliyordu fakat Keykavus'un Ermeni Krallığı'na sefer düzenlediği sırada Kıbrıs'dan hiçbir yardım gelmediği de bilinmektedir¹³³. Frenk Korsanlarının, Ermeni Krallığının tecavüzlerine uğrayarak soyulan Türk ve yabancı tüccarların şikâyetlerini, Selçuklu Sultanları, divanlarında dinlemiş ve oluşan maddi hasarları ödemiştir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin en yüksek devrini yaşadığı Alaeddin Keykubat döneminde Kilikya Ermeni Baronluğu yine Türklerin hakimiyetine girmişti. Ermenilerle anlaşmazlıkları olan Haçlı Prensi IV. Bohemond, Ermenilere saldırmak için Papa'dan izin istemiş, ancak, olumsuz yanıt alınca çareyi Sultan ile ittifak yapmakta görmüştür. Bohemond, yazdığı mektuba olumlu yanıt alınca, Kıbrıs'tan Sultan'a yardım etmesi

¹³¹ Osman Turan, **Türk Cihân Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, Türk Dünya Nizâmının Millî İslâmî ve İnsânî Esasları**, c.II, Boğaziçi Yayınları, 11.Baskı, İstanbul 1998, s.146-147.

¹³² Mehmet Ersan, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", **Dünden Bugüne Türk - Ermeni İlişkileri**, (haz. İdris Bal, Mustafa Çufalı), Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.56-57.

¹³³ Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar**, T.T.K. Basımevi, 2.Baskı, Ankara 1988, s.112-114.

kararlaştırılmıştır. Böylece IV. Bohemond, Akdeniz'den Ermenilere gelecek yardımları engellemiş, Sultan Alaeddin Keykubat da, üç koldan Çukurova bölgesine hareket ederek, Ermenileri kendisine tabi kılmıştır.

Daha şehzadeligi döneminde II. Leon ile münasebetleri olan Sultan Alaeddin Keykubat, bizzat yaşadığı deneyimlerle Ermenilerin tabiiyet anlaşmalarına sadık kalmadıklarını görmüş ve onlara bu sebeple güven duygusu beslememiş, netice olarak da Kilikya Ermeni Prensligi ele geçirilince yağmaya maruz kalmıştır¹³⁴.

Yassıçemen Savaşı sonrası sarayına geri dönerken Kayseri'de Bahaeddin Veled'in türbesine gelen Sultan Alaeddin Keykubat, bölgedeki halk tarafından sevgi gösterileri ve dualarla karşılanır. Müslümanların dualı tebriklerine katılmayan bölgedeki Ermeni halk, bir tepe üzerine çıkarak tebrik merasimini izlemektedirken bunu gören Sultan onların arasına karışır ve kendilerinden “çan” ve Hıristiyan ilahileriyle kendilerine katılmalarını istemiştir. Ermeniler de Sultanın bu isteğine karşı gelmeden Hıristiyan gelenekleriyle kendisini tebrik etmişlerdir¹³⁵.

1243 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'nin Köseadağ Savaşı'nda büyük bir yenilgiye uğramasının ardından Çukurova Ermeni Kralı, II. Gıyaseddin'e vermeye yükümlü olduğu yardımı göndermediği gibi, kendisine sığınan Sultan'ın kızkardeşi ve annesini de Moğollara teslim etmiştir. 1245 yılında ise Anadolu Selçuklu Devleti ile tüm bağlarını kopararak Moğollara tabiiyetini bildirmiştir. Bunu yaparken ise Ermeni Kralı I. Hetum, Moğol Sultanı Mengü Han'a yaranabilmek için huzuruna bir dilenci kılığında çıkmış ve itaatini böyle arz etmiştir¹³⁶.

XIV. yüzyıl başlarında Selçuklu Devleti'nin fiilen sona ermesinin ardından ortaya çıkan bazı beylikler ve doğudan batıya göçerek kendisine yer ve hayvanlarına otlak arayan Türkmen gruplarınca sıkıştırılan Ermeniler, Kıbrıs Haçlı Kralı'ndan yardım istediler fakat alınan tüm yardımlara rağmen, Çukurova'nın Türklerin eline geçmesini engelleyemediler. Dulkadirli ve Ramazanoğulları Türkmenleri böylece Çukurova ve Uzunyayla'ya yerleşmeye başladılar.

1360 yılında Adana ve Tarsus, Memlük hakimiyetine girince, ellerinde yalnızca Sis ve Anarzaba civarındaki küçük bir toprak parçası kalan Ermeniler, Papa'dan ve

¹³⁴ Ersan, **a.g.m.**, s.59-61.

¹³⁵ **A.g.e.**, s.150-151

¹³⁶ Güler-Akgül, **a.g.e.**, s.13-14.

Bizans'dan yardım istediler fakat aldıkları cevaplar, onları hoşnut edecek nitelikte değildi. Çünkü Papa, onları Katolik olmaya davet ederken Bizans ise Ortodoksluğu kabul etmelerini söylüyordu. Bu teklifleri çaresizce kabul eden Ermeniler çıktıysa da, bu durum yalnızca kendi aralarında ihtilaf ve çatışmalara yol açmıştır. Sonunda 13 Ocak 1375 tarihinde Türkmen Beylerinden Ebu Bekir, Kozan'ı kuşattı. Kralları IV. Leon'dan nefret eden Ermeniler, ondan kurtulmak amacıyla Halep Valisi Işık Temür'e haber yollayarak şehri teslim edeceklerini söylediler. 13 Nisan 1375 tarihinde de IV. Leon, teslim olmak zorunda kaldı ve Kahire'ye götürüldü. Ramazanoğullarının eline geçen Çukurova'daki Ermeniler, Türk kültürü ile yakın ilişki içine girerek Türk geleneklerini benimsediler ve dinleri dışında onları Türklerden ayıracak tüm farklar, zamanla ortadan kalktı. Sonuç olarak da Çukurova Ermeni Krallığı tamamen son buldu¹³⁷.

En başından beri Gayrimüslim tebaanın Türk hâkimiyetini seçmesinden rol oynayan en önemli faktör, Türklerin dini gelenekleri ve hoşgörülerıyla beraber, o dönemde uygulanan Miri toprak uygulamasının toprak aristokrasisini, dolayısıyla feodaliteyi kaldırmasıdır. Bu uygulama, Bizans feodalitesi ve dini baskı yüzünden ezilen halkın Türklere yaklaşmasını kolaylaştırmıştır. Osman Turan'ın Süryani Tarihçisi Michel'den naklen aktardığı şu cümleler Türk hoşgörüsünü son derece net bir şekilde aktarmakta ve Hıristiyan Süryani ve Ermenilerin, Duofizit Hıristiyanlık yerine Müslümanları seçmesinin sebebini bize göstermektedir : *“Hıristiyanlara aid memleketlerin çoğunu alan Türkler mukaddes sırlara (Teslis'e) dair bir fikre sahip olmadıkları ve Hıristiyanlığı bir hatâ saydıkları için dinî akîdeler (Hıristiyanlık) hakkında bilgi edinmek lüzûmunu duymuyor; şerîr ve Rafizî Rumların yaptığı gibi, kimsenin dinine inancına karışmıyor; hiç bir baskı ve zulüm düşünmüyorlardı”*¹³⁸.

Türklerin bu hoşgörüsü o kadar fazlaydı ki, Bizans ve Avrupa halkı bunu yeterince anlayamamış, gerek II. Keykavus, gerek II. Kılıçarslan ve gerekse de Fatih Sultan Mehmed hakkında Hıristiyan olduğuna dair bir takım söylentiler çıkarmışlardır. Kendilerinin gösteremedikleri hoşgörüyü bir Müslüman'ın göstermesi elbette onlar için anlaşılmaz olmalıdır.

¹³⁷ Güler-Akgül, a.g.e., s.14-15.

¹³⁸ Michel le Syrien, **Chronique II**, s.225'den Naklen, Turan, **Türk Cihân Hakimiyeti**, s.135.

III. 952 – 1162 YILLARI ARASINDA ECMIAZİN KATEGİKOSLUĞU

Ermeni Kategikosları, Begratuni hanedanı zamanında Ecmiazin’de değil, Ani şehri yakınlarında bulunan Arkina isimli kasabada görevlerini ifa ediyorlardı. Bölgede sırasıyla Ananian, Vahan ve III. Stephanos, Kategikosluk makamında bulunmuştur. Bu üç kategikosun arkasından gelecek olan Haçik de aynı kasabada görev yapmışlardır. III. Stephanos, Sevan adasında bulunan *Oniki Havariyun* manastırının başrahibi iken bu göreve gelmiştir. 972 yılında III. Stephanos’un ölümünden sonra yerine geçen Haçik, Rum Patriği Theodoros ile iyi ilişkiler kurmuştur. Böylece, Ortodoks ve Gregoryen Kiliseleri arasında neredeyse ilk defa bir uyum gözüküyordu. Bizans tarafından katledilen, sürekli tehcire bırakıldıktan sonra, Bizans’ın kendisine oranla daha güçlü olmasından dolayı iyi geçinme yolunu seçmiştir.

1007 yılında İmparator Basil Bulgarların üzerine sefere çıktığı sırada Bizans’a bağlı âlimler, Paskalya yortusunun kutlanması konusunda kendi aralarında bazı anlaşmazlıklara düştüler ve bir hafta önce kutlama konusunda karar aldılar. Böylece Kudüs’de bulunan Hıristiyanlar, bugünü kutlamak için kiliseye gittikleri vakit, Müslümanlarla çatışma içine girdiler ve Hıristiyanlar arasında çok sayıda ölen oldu¹³⁹. İmparator İstanbul’a döndükten sonra rahiplerine katliamın sebebini sordu ve hatalarını su yüzüne çıkartmak istemeyen rahipler, çeşitli yalanlarla İmparator’u kandırmak istediler. Bunun üzerine Ermenilerin X. yüzyılda kurdurduğu Indzayutz manastırı rahiplerine mektup yazar ve onları, bu sorunu çözmeleri için İstanbul’a davet eder. Ancak Ermeni rahipleri, Bizans’ın teklifini kabul etmezler. Buna sebep ise, Urfalı Mateos bunu net bir şekilde ifade etmese de, Bizans’ın anti-monofizit fikirlerinden çekinmeleri ve hayati endişe duymaları olsa gerektir. İmparator’a uygun bir dille cevap yazan Ermeni rahipler, onu daha dikkatli incelemeye sevk ederler. Ancak, bundan tatmin olmayan İmparator, Ermeni Kategikosu Sargis’e yazdığı bir mektupla acilen Ermeni alimi Samuel’in kendi yanına gelmesini emreder. Buna icabet etmek zorunda kalan Samuel de İstanbul’a gitmek zorunda kalır. Sonuçta Ermenilerin korktukları başına gelmez ve çeşitli tartışmalar yaptıktan sonra makamına geri döner. Bizans’ın Samuel’i hediyelerle geri göndermesine rağmen Paskalya Yortusu hakkındaki düşünceleri dikkate alınmamış olacak ki, bugün Ortodokslar Paskalya yortusunu 6

¹³⁹ Urfalı Mateos’a göre bu rakam 10,000 kişidir. Tabii ki rakam oldukça abartılıdır. Bkz. Mateos, **a.g.e.**, s.45.

Nisan'da kutlarken, Ermeniler bu günü aynı ayın 13'üne kadar tehir edebilmektedirler¹⁴⁰.

Yukarıda bahsettiğimiz Kategikos Nerses'e ait olduğu rivayet edilen nutkun, bir benzerini, 1037 yılında Rahip Hovannes, Ermeni Kategikosu Bedros ve Kral Hovannes'e vermiş, dünyanın sonunun geldiğini duyurmuş ve Müslümanların 60 sene boyunca Ermenistan'a hâkim olacağını söylemiştir. Ardından Roma'nın uyanacağını ve Türklerin üzerine sefer düzenleyerek onları Ceyhun nehrinin öteki yakasına atacağını duyurmuştur¹⁴¹. Ermeni kralını bu yönde uyaran rahibe kulak veren Kategikos Bedros, onunla aynı fikirleri paylaşmıştır. Ancak sözlerine kulak asılmadığı görünce de darılarak makamını 1038 senesinde terk etmiştir.

Milli ve siyasi bir güce sahip olan Kategikosluk makamı, bir meşveret gibi davranmakta, halka çeşitli vaazlar vererek milli bilinci oluşturmaya çalışmaktadır. Ancak, siyasi gücü yeterince fazla olmadığından Kralları yeterince kışkırtamıyor ve dini, siyasete yeterince alet edemediği zamanlarda ise Bedros örneğinde olduğu gibi makamlarını terk ediyorlardı. Kuruluşunda siyasi bir teşekküle dönüşen Kategikosluk makamı, hala bu yeteneğine sahip olsa da, siyasi güç üzerinde bu yıllarda fazla bir etki kuramamıştır.

Bedros'un makamını terkenden sonra, onun isteklerine uyacaklarını söyleyen Kral Hovannes, Bedros'a hilekâr bir mektup yazmış ve onun Ani şehrine gelmesini sağlayarak orada tutuklattırıştır. Bir yıl Kategikosluk makamını Dioskoros işgal ettikten sonra Ani şehrinde toplanan ruhaniler, Bedros'u hapisten çıkartarak yeniden onu makamına oturtular.

Ermeni Krallığı'nı ele geçiren İmparator Monomah, Kategikos Bedros'u İstanbul'a davet etti. Bunu kabul etmeye mecbur kalan Bedros, İstanbul'dan geri dönemeyeceğini düşündüğü için yerine Haçik'i vekil olarak bıraktı ve onu Kategikosluk makamına oturttu (1050). Bizans'tan çekinerek İstanbul'a giden Bedros, daha önce Samuel'in başına gelen şekilde hürmetle karşılandı. Mateos'un bunları uzun uzun anlatması, bunun olağandışı bir gelişme olduğunun göstergesidir. Ermeniler, Bizans'tan korktukları için böyle bir hürmetle karşılaşacaklarını bilmiyorlardı. Ölümü göze alarak

¹⁴⁰ a.g.e., s.44-47.

¹⁴¹ a.g.e., s.60-64.

oraya giden Bedros, iyi niyetle karşılanacağını ve hürmete mazhar olup geri döneceğini bilseydi makamına Haçik'i oturtmazdı. Birçok hediyelerle gönderilen Bedros, Kategikosluk makamının bulunduğu Ani'ye dönmeyerek Sivas'a gitti ve orada ikamete başladı¹⁴².

1061 yılında Bizans İmparatorluğu, Kategikosluk makamını ortadan kaldırmak için harekete geçti ve Gregoryenlere karşı olan baskısını daha da arttırdı. Sivas'ta birçok din adamı esir edildi ve işkencelere maruz bırakıldı. Kategikos Haçik ve ruhani liderlerden Elsie, İstanbul'a götürülerek orada tutsak edildi. Üç sene İstanbul'da kalan liderler ardından serbest kaldı ve Çahan adındaki bir kasabaya gelerek burada altı yıl boyunca Kategikosluk görevini ifa etti.¹⁴³

Aslen bir Ermeni olan Filaretos, Romanos Diogenes tarafından çeşitli rütbelere almış ve onun adına valilik yapıyordu. Kategikos Gregor'u öldürdükten sonra boş kalan makama oturtmak üzere Filaretos, Grigoris'i çağırttı fakat o, bu emre icabet etmedi. Sebebi ise ondan korkmasıydı. Bu korkusundan dolayı kategikosluk makamından vazgeçen Grigoris, Filaretos'a bir mektup yazarak, kategikosluk alametlerini¹⁴⁴ Ruhani Sargis'e vermesini ve onu bu makama oturtmasını söyledi. Grigoris'i ikna edemeyeceğini anlayan Filaretos, piskoposlar ve manastır reislerini toplayarak Sargis'i Honi¹⁴⁵ şehrinde kategikosluk mevkiine oturttu. Grigoris ise, Roma ve İstanbul'a gittikten sonra yönünü Mısır'a çevirdi ve orada kendisine kategikos ilan ederek bir makam kurdu. Ardından birçok Ermeni bu şehre göç etmiştir.

1082 yılında Roma'nın baskılarıyla sürekli yer değiştiren ve parçalanmış kategikosluk makamı yeniden tesis edildi. Şirak başpiskoposu Barseğ, Ermeni kralı Gorige'nin yanına giderek kendisini kategikos atamasını rica etti ve ruhanilerin toplantısı sonucunda, bu isteği kabul edilerek Gregor Lusavoriç'in tahtına oturtuldu. Böylece parçalanmış olan kategikosluk, yeniden tek bir elde birleştirilmeye çalışılıyordu. Bu amaçla Barseğ, tüm Ermenilerin lideri olarak görevine Ani şehrinde başladı¹⁴⁶.

¹⁴² a.g.e., s. 87-89.

¹⁴³ a.g.e., s. 113.

¹⁴⁴ Kategikosluk alametleri, "başörtüsü, asa ve haç"tır.

¹⁴⁵ Bugün Elbistan ovasında, içinde bir kale harabesi bulunan Khunu adında bir köy mevcuttur ve Honi şehrinin burası olması muhtemeldir. Bkz. Halil Yımaç, **Urfalı Mateos Vekayinamesi**, s. 150, n. 101.

¹⁴⁶ a.g.e., s. 150-159.

1086 yılında Filaretos'un hâkim olduğu topraklar, Poltacı adlı bir emir tarafından ele geçirilince Maraş'a kaçan Filaretos, Türk hâkimiyetine girmiş olan Sis Kategikos'u Theodoros'u yanına çağırdı. Fakat Theodoros bölgeden ayrılamayınca başka bir kategikos tayin etmeye karar verdi ve diğer piskoposların ortak görüşüyle Boğos, Kategikos seçildi. “*Allahın değil Filaretos'un emriyle*” seçilen Boğos, Ermeniler ve hristiyanlarca hoş karşılanmadı. Daha önce tek elde toplanması amaçlanan kategikosluk, Boğos'un da göreve gelmesiyle beraber dört parçaya ayrılmıştı. Mısır'da Vahram, Honi'de Theodoros, Ani'de Barseğ ve Maraş'da Boğos. Rüşvetle iş başına geçen ruhaniler, dini vazifelerden önce kendi çıkarlarını düşündüklerinden Ermeniler arasında ihtilaflar ortaya çıkmıştı¹⁴⁷.

Melikşah'a giderek ondan vergi konusunda af dileyen Kategikos Barseğ, İran'dan ayrılıp Maraş'da bulunan Kategikos Boğos ile mücadele etmek üzere onun üzerine yürüdü. Kategikosluk emarelerini ondan alarak bu bölgeyle kendi bölgesini birleştirdi ve hakimiyet sahasını genişletti. Böylece ruhani makam bir nebze rahatlamış oldu ve “*sulha kavuştu*”¹⁴⁸.

Daha önce, Türklerin gelişini, çeşitli ruhanilerin sözlerini aktararak “*Şeytanın günü*” ilan eden Urfalı Mateos, Melikşah'ı bu davranışından ötürü “*dindar Sultan*” olarak addetmiş ve Kategikos'un ona sığınmasını şu sözlerle açıklamıştır : “*Bir katolikosun, kiliseyi sulha kavuşturmak için bir müslüman hükümdarına müracaat etmesi takbihe şayan bir hareket sayılmaz. Çünkü, mukaddes Kilisenin selâmeti için (Kayserili) aziz Barseğ, dinsiz imparator Julianos'un, aziz Nerses Greklerin mertat imparatoru Vales'in, aziz Maruta, İran hükümdarı Yezdigert'in, rahip Nan (Anania), Keldanî kralının ve Hazreti İsa da Yahudi milletinin yanına gitmişlerdir*”¹⁴⁹.

Kategikos'un Türklere sığınmasına bazı kesimlerden tepkiler gelmiş olmalı ki, Mateos, onun davranışını açıklamak yoluna gitmiş ve amacının kilisenin selameti olduğunu söylemiştir. Kilisenin selametini sağlayan kişinin ise “*Şeytan*” olması ilgi çekicidir. Ancak, daha da ilginç olan Mateos'un “*Şeytan*”a “*Dindar*” sıfatını yakıştırmasıdır. Eğer Mateos'un vekayi-namesi dikkatle takip edilirse “*Şeytan*”a daha

¹⁴⁷ a.g.e., s.164-166.

¹⁴⁸ a.g.e., s.176.

¹⁴⁹ gös.yer.,

birçok övgüler düzıldığı de görülecektir¹⁵⁰. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Ermenilerin Milliyetçilik anlayışı, refaha dayalı olduğundan, onlara iyi davranan kişi (kendi deyimleriyle bu şeytan dahi olsa), onların karınlarını doyuran kişi, onları zenginleştiren kişi Ermenilerin dostudur. Ona karşı dostane davranırlar, savaşlarda onların yanında yer alırlar, devlet dairelerinde yüksek mercilere kadar çıkarlar, mali sorumluluklarını üstlenirler... Ta ki, zenginlerine zenginlik katacak başka bir güç ortaya çıkana kadar...

Kategikos'un ve Mateos'un yaptığı da bundan pek de farklı sayılmaz...

1140 yılında Ermeni Kategikosu Barseğ, bütün maiyeti ile piskopos ve papazlarla beraber Ani şehrinden ayrılarak Urfa Kontu Baudoin'in yanına gelerek onunla görüştüler. Yaptıkları konuşmanın, Hıristiyanların kurtuluşu ile ilgili olması muhtemeldir. Çünkü Türk hâkimiyetinde Ermenilerin Türklerin düşmanına yaptıkları ziyarette konuşulacak başka şeyleri insanın hayali almamaktadır. Zira ziyaretlerinin dönüşünde, kiliseye yardım yapmaya alışık olan Avrupa Kontları, burada da ruhanilere pek çok hediyeler vererek uğurlamıştır.

Aynı yıl meydana gelen diğer olay ise, Ağuvan Kategikosu Stephanos'un ölümüyle boşalan makama Barseğ'in, Stephanos'un kardeşini atamasıdır. Bu atamadan sonra ise Barseğ, aynı zatı, uygunsuz hayatından dolayı aforoz etmiş ve onu mevkiinden uzaklaştırmıştır.

1105 (veya 1106) yılında Mısır Ermeni Kategikosu Grigoris öldü. Onun ölümü Mısır'da yaşayan Ermeniler için büyük bir üzüntüye sebep olmuştur.

1113 yılında bir kaza sonucu Kategikos Barseğ öldü. Kendi şakirtleri, papazları ve piskoposlarıyla bir evin çatısına dua etmek amacıyla çıktıklarında evin çatısı çökmüş ve kaburga kemikleri kırılan Kategikos üç gün yattıktan sonra ölmüştür. Bu kaza esnasında Kategikos'tan başka kimsenin yaralanmaması ilgi çekicidir. Zaten Dulaurier de, bunu biz kaza değil tuzak olarak yorumlamıştır¹⁵¹. Ancak bu tuzağı kimin kurduğu konusunda fikir beyan etmemiştir. Yalnızca Barseğ'in halefi olacak kişiyi, piskopos Grigoris'i kutsadıktan sonra öldüğünü belirtmiştir.

¹⁵⁰ bkz. Mateos, **a.g.e.**, s. 178 “*Herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnüniyet sahibi bir zat olan sultan Melikşah*” ; s.179, Argun oğlu İsmail için söylenen sözler, “*iyi ve çok merhametli ve imar edici bir şahıstı. O, bütün Ermenistanı idaresi altına almış olup memleketi imar etmeye başlamış ve bütün manastırları İranlıların fenalıklarına karşı himaye etmişti*”; s.181-182;“(İsmail) Ermenistan'ı imar ediyor, manastırları güzelleştiriyor, rahipleri himaye ediyor...” vs...

¹⁵¹ **A.g.e.**, s.222-223; 252-253, s.253, n.90.

Bu tarihten itibaren Ermeni kategikosları ve Kiliseyi ilgilendirecek pek de mühim olaylar meydana gelmemiştir. Doğal ölümler, değişimler yaşanmış, Türk ve Ermeni tarihini etkileyecek derecede siyasetin içinde fazla yer almamışlardır. Aldılar ise de tarihi kayıtlar da bu karşımıza çıkmamaktadır.

III.BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ İDARESİ ALTINDA ERMENİLER

I. TANZİMAT FERMANI'NİN İLANINA KADAR ERMENİLER

Ani Kalesi'nin Bizans'ın eline geçmesiyle beraber, bölgedeki Ermeniler tehciye uğramış ve çeşitli yerlere dağıtılmışlardır. 1375 yılında siyasi hayatı son bulan Kilikya Ermeni Prensiği'nin ardından bölgede yaşayan Ermeniler, Türk idaresi altına girmişlerdir. 1516 yılında Osmanlı Devleti'nin bu bölgeyi eline geçirmesine kadar Çukurova'da 150 yıldır, Doğu Anadolu'da ise 470 yıldır bir Ermeni varlığı mevcut değildi. Ermenilerden ise, ne ırki olarak ne de millet olarak bahseden herhangi bir eser mevcut değildir.

İlk Osmanlı padişahı olan Osman Bey, Ermenilerin Bizans'dan gördüğü baskıdan kurtulmaları için onların bir millet olarak örgütlenmelerine izin verdi ve Kütahya'da dini bir merkez açmalarını sağladı¹⁵². Bu merkez, Bursa'nın Osmanlı payitahtı olmasıyla beraber, oraya taşındı ve Osmanlı idaresi altına giren Bursa'daki Ermeniler, bundan böyle, Bizans'ın düşmanı durumundaki Türklerin en sadık hizmetkârı olmuşlardır.

Osmanlı devletinin sosyal hayatına göz atacak olursak karşımıza, Osmanlı'ya has Türk-İslam sentezi bir hukuk çıkacaktır. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, örfi ve şer'i hukuk sistemlerini kaynaştırarak bir "*Osmanlı Hukuku*" meydana getirmiş, birinin yetersiz kaldığı yerde öbürüne müracaat ederek devlet müesseselerine işlerlik kazandırmıştır.

Osmanlı Hukuku'nda gayrimüslimlerin idari ve hukuki statülerinin ana kaynağı, İslam Hukuku'ndaki "*zimmî kurum*" idi. Buna göre zimmîler, İslam devleti tarafından kendi bünyesi altında korumaya alınmış, daha net bir ifadeyle Devlet'in üzerine zimmetlenmiş kişilerden teşkil oluyordu. Zimmîlerin tamamını ise ehli Kur'an'dan olmayan, yani gayrimüslimler oluşturuyordu.

İslam dini içerisinde bir din, mezhep ya da bunları bağlı toplulukları ifade eden "*millet*" kavramı, zamanla milliyetçilik akımlarının etkisiyle, etnik bir topluluğu ifade etmeye başlamıştır. Yani millet kavramı, Osmanlı anlayışında din kavramı ile aynı anlama gelmektedir.

¹⁵² Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, M.E.B. Yayınevi, Ankara 2001, s.34.

Osmanlı Devleti'ndeki millet sistemiyle bir yandan gayrimüslimlere din ve özel hukuki işlemlerde bir ayrıcalık ve müsamaha gösterilirken, diğer yandan da zımmilerin Müslümanlardan ayrılmaları sağlanarak toplumdaki dini hassasiyet de korunmuş oluyordu.

Osmanlı millet sisteminin tarihi, Fatih Sultan Mehmed'e kadar gitmektedir. Fatih, İstanbul'un fethinden sonra Rum Kilisesi'ne din ve özel hukuki işlerinde özerklik vermiş, Rumlara seçtiği patriğe, cemaatini idare etmek için gerekli yetkileri kullanma imtiyazı vermiştir. Ardından aynı imtiyazlar, Ermeni ve Yahudilere de tanınmıştır¹⁵³. Fatih Sultan Mehmed'in kurduğu bu idari yapı, büyük bir değişiklik yapılmadan Tanzimat Fermanı'na kadar götürülmüştür.

Gayrimüslimler, Osmanlı toplumsal yapısında kendilerine ait bir özgürlük alanına sahip olsalar da diğer toplumsal gruplarla ilişkilerinde belli kurallara uymak zorundaydılar. Örneğin, kılık kıyafet konusunda Müslümanlara benzemeyecekler, lüks kumaşlar kullanmayacaklar, evleri, Müslümanlarınkinden daha büyük ve gösterişli olmayacak, dini mekân inşa ederken devletten izin alacaklardır. Bu durum Tanzimat Fermanı'ndan sonra değişmiş ve konum olarak gayrimüslimler, Müslümanlarla eşit haklara ve statüye kavuşmuşlardır¹⁵⁴.

Ayrıca, gayrimüslimlerin vermesi gereken vergiler de Müslümanlarınkinden farklıydı. Güvenlik vergisi olarak da adlandırılan cizye, kişi başına olarak alınan şahsi bir mükellefiyettir. Bu vergi sadece kitap ehlinde olanlara mahsustu. Kitap ehlinde olan gayrimüslimler cizye vermek suretiyle kendilerini ve mallarını himaye edebilirlerdi. Rahipler, akıllı baliğ olmayan çocuklar, devlet hizmetinde bulunan aileler, iş yapamaz durumda olan zımmiler, bu vergiden muaf tutulurdu. 1689-1691 yıllarına kadar her haneden eşit olarak alınan cizye, Köprülü Fazıl Mustafa Paşa döneminde, kişilerin mali durumlarına göre yeniden düzenlenmiş ve alâ, evsat ve ednâ olarak üç sınıfa ayrılmıştır¹⁵⁵.

Bundan başka zımmiler, "Haraç" adı verilen toprak ve gelir vergisi vermekteydiler. Bu vergi, iki şekilde alınmaktaydı. Birincisi, alınan ürün miktarına göre

¹⁵³ Ali Güler, Suat Akgül, **a.g.e.**, s.17-22.

¹⁵⁴ Turgay Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Yapı ve Ermeni Hareketi", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, A.S.A.M. – EREN Yayınları, c.III, Ankara 2003, s.68-69.

¹⁵⁵ Yusuf Halaçoğlu, **XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, T.T.K. Basımevi, Ankara 1998, s.67.

(Harac-ı Mukaseme) ve ikincisi de arazinin yüzölçümüne göre (Harac-ı Muvazzafa). Aynı gelir vergisini Müslümanlar da vermekle beraber, onlar bu vergiyi öşür adı altında veriyorlardı.

Osmanlı Devleti'nin, idaresi altında yaşayan zımmilere hiçbir konuda dini baskı yapmamış olduğu aşikâren bilinmektedir. Bütün zımmiler, kendi din ve mezheplerinin gereği olan ibadetlerini tam bir serbesti içinde yapabilmekteydi ve devlet, ibadet yerlerinin iç teşkilatına, idaresine karışmamaktaydı. Zımmiler, kendilerine ait ibadethaneye, mezarlıklara ve ibadethanelerine ait vakıflara sahipti ve devlet, kesinlikle bu vakıflarla, vakıf arazilerine karışmamaktaydı. Eğer, toplum içinden herhangi bir şekilde dini saldırı gelirse, de bu kişi devlet tarafından cezalandırılmaktaydı. Bu cezalandırma esnasında da suçlunun kişinin dinine bakılmıyordu¹⁵⁶.

Dini ayin konusunda her cemaat, tam bir serbestlik içindeydi. İbadethanelerden dini yetkililer sorumluydu ve buraların dokunulmazlıkları vardı. Tanzimat'a kadar geçen dönem içinde yeni ibadethane yapılması ve var olanların tamir edilmesi konularında gayrimüslimlere bazı kısıtlamalar getirilmişse de, devletten alınacak izin doğrultusunda herhangi bir sorun çıkartılmadan ihtiyaçlar giderilebiliyordu.

Devlet, temelde eğitim, haberleşme, sosyal güvenlik, nüfus, adalet ve dini işleri millet teşkilatlarına bırakmış, bunların dışındaki, askerlik, vergi ve diğer işleri ise kendi bünyesinde görmeyi tercih etmiştir.

Cemaatler, kendi mensuplarının doğum ve ölüm kayıtlarını da tutarlardı. Bu uygulama Tanzimat'a yakın bir dönemde, devletin bu işi de eline almasına kadar devam etmiş, ondan sonra devlete bırakılmıştır. Yine cemaatler, okul açma ve okullarının programlarını belirleyebilme hakkına da sahiptiler. Devlet, bunları denetlemediği gibi, ibadethanelerdeki vaizlerin vaazlarını da denetlememiş, ileriki dönemlerde bu durum, devletin başına oldukça iş açarak, ibadethanelerin propaganda yeri olması sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin siyasetle uğraşması yasak olduğu gibi bu kişiler, kamu düzeni, genel ahlak ve adaba da uymak zorundaydılar. Devlet, bu konuda

¹⁵⁶ Güler – Akgül, **a.g.e.**, s.43.

dini liderlerden hesap sorduğu için, zimmiler de cemaatine zarar vermemek amacıyla bu durumu göz önünde bulundurarak hal ve hareketlerine dikkat ederlerdi¹⁵⁷.

Zımmi tebaya dâhil olan Ermeniler de bu haklardan yararlanmakta, din ve vicdan hürriyetine devlet tarafından duyulan saygıya ellerinden geldiği şekilde karşılık göstermekteydiler. Bu sebeple Ermeniler, “*Millet-i Sadıka*” ünvanıyla taltif edilmişlerdi.

Ermeniler, Anadolu’da çiftçilik, mahalli endüstri ve küçük ticaretle meşgul oluyorlar, büyük şehirlerde ise ticaret, kuyumculuk, bankerlik, müteahhitlik, mültezimlik, doktorluk, avukatlık, eczacılık, arzuhalcilik, el sanatları gibi işlerle uğraşıyorlardı.

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet kademelerinde etkin görev almaya başlayan Ermeniler, özellikle 1821’den sonra Rumların, kendilerine duyulan güveni kaybetmeleri üzerine çeşitli üst makamlarda görev almaya başlamışlardır. Ermenilerin saray içinde aldığı çeşitli görevler şunlardır: Bezirgânbaşılık, saray sarraflığı, darphane nazırlığı, baruthane yönetimi, padişahın şahsi hazinesinin yönetimi, tophanenin yönetimi, Harem-i Hümayun’un bütün alışveriş işleri, elbise odasının sorumluluğu, saray terziliği, saray inşaat memurluğu, kilercibaşılık, hassa mimarlığı ve bütün görevlilerin yardımcılıkları¹⁵⁸. Bunlardan başka Anadolu’daki bazı Ermeniler, kendilerine duyulan güvenden dolayı kale bekçiliği gibi görevlere atanmışlardır. Mesela Sis (Kozan) Sancağı’nda yer alan Anavarza, Pars-berd, Küpdere, Lemberd kaleleriyle, çok önemli stratejik konumu haiz Gülek kalesi Ermeni muhafızlara bırakılmıştır¹⁵⁹. Osmanlı tarihi boyunca Ermenilerden, 29 kişi paşalık, 22 kişi bakanlık, 33 kişi milletvekilliği, 7 kişi büyükelçilik, 11 kişi konsolosluk ve başkonsolosluk, 11 kişi üniversite öğretim üyeliği, 41 kişi yüksek rütbeli memurluk yapmıştır. Ayrıca Ermeni cemaatinden bazı kişiler, Dışişleri, Maliye, Ticaret ve Posta Bakanlıkları gibi devlet için son derece büyük öneme sahip görevlerde de bulunmuşlardır¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Veysel K. Bilgiç, “Osmanlı Devleti’nde Azınlıklar”, **Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri**, (haz. İdris Bal – Mustafa Çufalı), Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.86-87,89.

¹⁵⁸ Ali Güler, **Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar**, Tamga Yayıncılık, Ankara 2000, s.33. ; Ayrıca, devlet kademesinde yer almış Ermenilerin isimleri ve görevleri hakkında bkz. M. Sadi Koçaş, **Tarihte Ermeniler**.

¹⁵⁹ Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, T.T.K. Basımevi, Ankara 2001, s.4.

¹⁶⁰ Şenol Kantarcı, “Tarihi Boyutlarıyla Ermeni Sorunu: Başlangıçtan Lozan’a”, **Ermeni Sorunu El Kitabı**,(haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ömer E. Lüttem), A.Ü. Basımevi, Genişletilmiş 2.Baskı, Ankara 2003, s.7.

Ermeni toplumunun siyasal tabakalaşması içinde “*Amira*” adı verilen, maddi bakımdan zengin, idari bakımdan da etkili bir zümre bulunuyordu. Amiralar yalnızca Osmanlı Ermenilerden olup, bizzat padişahın lütfuyla bu unvana sahip olabilirdi. “*Amira*” sıfatına sahip bir kişinin, suç işlememiş ve adına leke gelmemiş olması gerekirdi. Amiraların yardımıyla okullar, matbaalar, kütüphaneler açılırdı. Ermeni gençleri, amiraların aracılığı ve hükümetin desteğiyle Avrupa okullarına öğrenim görmek için gönderilirdi. Osmanlı Devleti içinde en ünlü amira, Kazaz Artin adıyla bilinen Harutyun Amira Bezciyan’dır¹⁶¹.

Tüccar Ermenilerin, Osmanlı Devleti içinde en zengin oldukları dönem, XVII. yüzyıldır. Bu yüzyılda, Osmanlı’da ithalat gerilemekteydi, buna karşılıksa Erzurum gümrük kayıtlarında birçok Ermeni’nin adı ön plana çıkıyor; merkezleri, İsfahan, Polonya’da Lvov ve Amsterdam olan Ermeni tüccarlar, yaptıkları ithalatlarla gittikçe zenginleşiyorlardı¹⁶².

Bizans’ın son dönemlerinde İstanbul’da genellikle ticaretle uğraşan bir Ermeni nüfusu bulunmakla beraber, Ermeni Patrikhanesi, 1324 yılından itibaren Bursa’da bulunuyordu. Sultan II. Mehmed, 1461 yılında Bursa’daki Ermeni Patriği Hovakim’i İstanbul’a davet ederek, ona “*Ermeni Patriği*” unvanını verdi ve Hovakim böylece, tüm Anadolu’daki Ermenilerin ruhani ve idarî yönetici haline geldi. Bunun yanında bu unvanla Ermeni Patrikliği, aynı zamanda Osmanlı toprakları içindeki tüm monfizit unsurlarında idare merkezi oluyordu. Süryaniler, Habeş ve Kıpti Kiliselerine bağlı olan Çingeneler, Bosnalı Bogomiller, artık Ermeni Patriği’nin idaresi altına alınıyor ve bu uygulamanın neticesi olarak Ermeni Patriği, XIX. yüzyıla kadar “*Altı Topluluk Patriği*” unvanını kullanıyordu¹⁶³.

¹⁶¹ Dabağyan, **Sultan Abdülhamid Han**, s.92; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, Genişletilmiş 2.Baskı, İstanbul 1987, s.150.

¹⁶² Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, (çev. Elif Kılıç), T.V.Y.Y., 3.Baskı, İstanbul 2000, s.82.

¹⁶³ Güler, Akgül, **a.g.e.**, s.24. ; Fatih Sultan Mehmed Han’ın Bursa’da İstanbul’un fethinden önce, Patrik Hovakim Yebisgobos’u ansızın ziyaret ettiği ve aralarında ilginç bir konuşma geçtiği rivayet edilmektedir. Rivayete göre bu ziyaret sırasında patrik, İncil okumaktadır ve II. Mehmed Han, ona ne okuduğunu sorar. Patrik de, okuduğunun İncil olduğunu söyler. Bunun üzerine Sultan, İncil’den rasgele bir sayfa açıp okumasını ister, açılan sayfada patriğin gördüğü ayet peygamberler babından, “*Sen ve senin kavmin, bütün Cihan’a Hâkim olacaktır*” ayetidir. Bunun üzerine Sultan, patriğe “*Bizans da dahil mi*” diye sorar, patrik cevaben, “*Elbette Hakanım, ona şüphemiz mi var*” der. II. Mehmed buna cevap olarak, “*Öyle ise, benim için dua eyle. Eğer, Konstantiniyye’yi feth edersem. O’nu payitaht edeceğim. Seni de cemaatin ile birlikte oraya getirip, Patrik yapacağım*” der ;Dabağyan, **Türkiye Ermenileri**, s.70-71.; Koçaş, **a.g.e.**, s.70.

Ermeni Patriği, milletinin dini, toplumsal işlerini görme, şikâyetlerini inceleme, millete ait malları idare etme ve bunların gelirlerini toplama işlerini üstlenmişti. Patrikhane'nin kendi mahkemeleri ve hapishaneleri vardı. Dini olmayan sürgün ve ceza kararları verebiliyordu. Ancak, onun üstünde yer alan Kategikosluk'tan aldığı yetkilerle hareket edebiliyor ve bu yetkilere dayanarak ruhani liderleri görevlerinden alıp, yerlerine yenileri seçebiliyordu.

Fatih Sultan Mehmed'in uygulamalarına kadar, ne siyasi ne de sosyal bakımdan bir teşkilata sahip olabilmiş Ermeniler, asırlarca kendilerine hükmeden devletlerin istismarlarına maruz kalmış, iktisadi ve dini bakımdan sürekli baskı altında tutulmuşlardır. İstanbul'a Fatih tarafından davet edilmeden önce Ermeniler, Kafkasya'da, Kilikya'da ve Anadolu'nun her tarafında azınlık olarak yaşıyorlardı. Bunun ceremesini de yüzyıllar boyu çekmek zorunda kalmışlardır. Ermeniler, kitlesel olarak asimile olmamalarını ve hayatta kalmalarını belki de, Osman Gazi'den başlayarak, tamamen Osmanlı Sultanları'na borçluydular. Simeon, Türklerin Ermenilere olan yaklaşımı için şunları söylemiştir: *“İstanbul'un yerli Ermeni halkı ancak seksen haneden ibarettir; ama dışarıdan gelerek gurbet hayatı geçirenlerin sayısı 40.000 haneyi geçer.”*¹⁶⁴, *“Rumların eski dönemlerden bu yana Ermeni düşmanı oldukları malumdur... Rumların, atalarımızın başına ne felaketler getirmiş olduklarını, Ermeni krallığını nasıl yok ettiklerini ve nihayet patriklerimizin halifeler başvurarak onları (Anadolu'dan) nasıl Pontos denizine döküldüklerini anlasınlar. Tarih eserlerinde okuduğuma göre, İstanbul'un Rumların elinde bulunduğu dönem, Ermenilerin oraya yerleşmesi söyle dursun, bezirgan olarak bile hiçbir Ermeni şehre giremezdi. Ama Türkler İstanbul'u fethettikten sonra birçok eyaletlerden Ermenileri oraya davet ederek yerleştirdikten başka, Rumların elinden aldıkları iki muhteşem kiliseyi de onlara verdiler. Biz Ermeniler, kendi aramızda birleşemeyen ve birbirini sevmeyen bir millet isek de, Rumların dışında, gerek Hristiyan ve gerek Müslüman, diğer milletler bizi severler.”*¹⁶⁵

Fatih'in uygulamasına benzer başka bir uygulama da, Suriye ve Mısır'a düzenlediği sefer esnasında Yavuz Sultan Selim'den gelmiştir. Kudüs Rum Patriği ile beraber Kudüs Ermeni Patriği III. Serkis'e de bir ferman vererek, onları kendi koruması

¹⁶⁴ Simeon, **a.g.e.**, s.21.

¹⁶⁵ **A.g.e.**, s.141-142.

altına almış, Kudüs Ermenilerini başka din ve mezheplerin yanı sıra kamu görevlilerinin haksız tutumlarından da koruduğunu bu fermanla belirtmiştir. Aynı ferman, 1521 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından da III. Serkis'e değiştirilmeden verilmiştir.

1660'lı yıllara kadar Ermenilerin büyük bir çoğunluğu Gregoryen iken, bu tarihlerde başlayan Katolik Papazların misyonerlik faaliyetleri neticesinde Ermeniler arasında Katoliklik yayılmaya başladı. Fransa'nın baskılarına boyun eğen Sultan II. Mahmud, 1830 yılında Ermeni Katoliklerini resmen bir cemaat olarak tanıdı. Ermeniler arasındaki mezhebi bölünme, bununla da kalmayarak devam etti ve 1828 yılından beri Protestanlığı Ermeniler arasında yaymak isteyen İngiltere ve Amerika başarılı olarak, Osmanlı yönetiminin, 1850 yılında Protestan milletini bir fermanla tanımasını sağladı¹⁶⁶.

Osmanlı idaresi altında yaşayan Ermenilerin bu hak ve hürriyetleri Tanzimat Fermanı'na kadar neredeyse değişmeden gelmiştir. Ne olduysa Osmanlı'nın zayıflamasıyla olmuş ve millet-i sadıka, Avrupa'nın ayak oyunlarına alet olarak, Anadolu'nun kan gölüne dönmesinde bir numaralı maşa vazifesi görerek, sorunların bugünlere taşınmasına neden olmuştur.

Aslında, tek bir idare altında yüzyıllarca yaşayan iki topluluk, sürekli etkileşim ve iletişimde bulunmuş, hatta birbirleriyle fazlasıyla özdeşleşmişlerdir. Merhum Hocamız Nejat Göyünç'ün, Alman Yüzbaşı Helmuth von Moltke'nin bir mektubundan aktardığı şu satırlar iki topluluk arasındaki ilişkiyi gayet güzel açıklamaktadır.

“Bu Ermenilere aslında Hıristiyan Türkler demek mümkündür. Hakim milletin âdetlerinden, hattâ lisanından çok şey almışlardır. Hıristiyan olduklarından dinleri onların bir kadın almalarına müsaade ediyor. Fakat bu kadın hemen hemen Türk kadınları gibi gözden irak kalıyor. Ermeni kadınları sokağa çıktıkları zaman onların da ancak gözleri ile burunlarının üst tarafı görülüyor... Yemekler tamamıyla Türk tarzında, koyun eti ve pilâv yemeğin temelini teşkil ediyor. Gelen birçok yemeklerin ikisinden biri mutlak tatlıdır”¹⁶⁷.

Çok uzun yıllar bir arada ve tam anlamıyla kardeş gibi yaşayan iki topluluk, nasıl oldu da birden bire kanlı-bıçaklı bir hale geldiler. Aralarındaki dostane ilişki ve

¹⁶⁶ Güler, Akgül, **a.g.e.**, s.25.

¹⁶⁷ Nejat Göyünç, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler”, **Türkler**, Y.T.Y., c.X, Ankara 2002, s.239.

kardeşlik, hangi aşamalardan geçerek düşmanlığa dönüştü. Şimdi bu soruların cevaplarını arayalım.

A) ERMENİ SORUNU'NUN ORTAYA ÇIKIŞINDA AVRUPA'NIN ROLÜ

İlerleyen bölümlerde, Ermenilerin çeşitli isyan hareketlerinden örnekler verirken, Avrupalı devletlerin, isyanlar konusundaki rollerinden zaman zaman bahsedeceğimiz için, bu başlık altında, asıl olarak İngiltere, Fransa ve Rusya'nın ana hatlarıyla ne isteyip, nasıl davranışlar gösterdiklerini, asıl amaçlarının ne olduğunu anlatacağız.

1. Rusya'nın Rolü

Ermeniler tarafından şehit edilen Cemal Paşa, şu sözleriyle olayların başlangıcını özetler : *"...1853 – 55 Kırım Seferinden sonraya kadar Ermenilerle Türkler pek dostane bir şekilde birlikte yaşamışlar..."*¹⁶⁸.

Aslında olayların başlangıcı, Rusya'nın *"Pan-Slav"* politikasını geliştirdiği tarihe gitmektedir. Rusya, tüm Slavları tek bir çatı altında, kendi çatısı altında, toplamayı hedeflemekte, bu sebeple de Osmanlının bayrağı altında sığınmış olan Slav-Ortodoks tebaayı kışkırtmaktadır. Kafkasya'da ise, bu politikayı uygulayabileceği bir Slav ırkı olmadığından, kendi koruması, daha doğru bir ifadeyle kendi hegemonyası altında bir kukla devlet kurmayı amaçlamakta, buna ise en uygun kavim olarak Ermenileri görmektedir. Rusya açısından Ermenilere karşı ilk alaka XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Çar I. Petro döneminde başlamıştır. Bu sebeple, Ermeni olaylarının kökenine inmek için öncelikle Rusların, Osmanlı politikasına ve aralarındaki ilişkilere bakmak gerekmektedir.

Çar Petro, meşhur vasiyetnamesinde Türklerle ve İranlılar sürekli savaşa girilmesini söylemekte, girdiği savaşlarda da Ermenileri kullanmaktadır. Bunun yanında I. Petro, Ermenileri Rusya'da yaşamaya davet etmiş, 1816 yılında Moskova'da Ermeni

¹⁶⁸ Cemal Paşa, "Ermeni Sorunu", **Ermeniler Hakkında Makaleler Derlemeler**, A.Ü. Yayınları, 2.Baskı, Ankara 1982, s.51.

Şark Dilleri Enstitüsü'nü kurdurmuş ve Ermenileri kışkırtma işini sistematik bir hale getirmiştir¹⁶⁹.

Bir devlet kurma fikri ise, ilk defa 1768-1774 Osmanlı – Rus Savaşı esnasında II.Katerina'nın bu fikri dile getirmesi ve bir “*Ararat Krallığı*” kurmanın gerekliliğinden bahsetmesiyle ortaya çıkmıştır¹⁷⁰.

Savaş sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması da Ruslara, Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanların koruyuculuğu ve kilise açma yetkisi vermiş, bu tarihten itibaren de Rusya, Osmanlı gayrimüslim tebaayı çeşitli baskılarla kontrolü altında tutmayı başarmıştır. 1829 yılında Ecmiazin Kategikosluğu'nun Rus hâkimiyeti altına girmesiyle de bu baskılar iyice artmıştır.

Gürbüz Evren'in Friedrich Engels'den aktardığı satırlarda, Rusya'nın bu politikasında neden başarılı olmasının en önemli sebebinin, Rusların yarı Asyalı bir topluluk olduğu, bu özellikleriyle Osmanlı sosyo-ekonomik yapısını Avrupalı devletlerden daha iyi analiz ettiği, Osmanlı tebaasından olan 7 milyon insanla aynı dili konuştuğu gösterilmektedir¹⁷¹. 1856 yılında yapılan Paris Antlaşması'na kadar Hıristiyan tebaanın tek başına hamisi olan Rusya, bu tarihten sonra bu görevi beş büyük devletle daha paylaşmak zorunda kalmış, ancak bu tarihe kadar da epey bir yol kat etmiştir.

1850'li yıllara gelindiğinde Rusya, İstanbul'la ilgili planını gerçekleştirmek ve Osmanlı Payitahtı'na son verip öldürücü darbeyi vurmak için hazırlıklara başlamıştı. Ortodoks haklarının hamisi olan Rusya, saldırı için bir bahane arıyordu ve bu bahaneyi, Osmanlı'nın Kudüs'teki kutsal mekânlar yönetimi üzerinde Fransızlara pay vermesi

¹⁶⁹ Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, s.12. ; Çar I.Petro, İstanbul'a sahip olma ve sıcak denizlere inme fikrini ilk olarak dile getiren Rus Çarı'dır. Ölmeden önce hazırlattığı meşhur vasiyetnamesinde İstanbul'u almanın gerekliliğinden bahsetmektedir. Vasiyetnamenin 9. ve 11. Maddeleri şöyledir.

9. Madde : “*Mümkün olduğunca İstanbul ve Hindistan'a yaklaşmak gerek. Bunlara egemen olan güç, tüm dünyaya da egemen olacaktır. Sürekli olarak bazen Türklerle, bazen de Perslerle (İranlılar) savaşa girilmeli. Karadeniz üzerinde üsler kurulmalı ve yavaş yavaş bu denizin tümüne egemen olmalı. Hızla İran'ın zayıflaması sağlanmalı. Bu suretle, Basra Körfezi'ne inmeli. Suriye ile ilişki kurup, Levant (Doğu) ticaretini önceden olduğu gibi ele almalı, dünyanın ambarı Hindistan'a doğru inilip oraya varıldıktan sonra, İngiltere'nin adalarına yaklaşmış olunur.*”

11. Madde : “*Avusturya ile ilgilenip, Türkleri Avrupa'dan atmalarına yardımcı olmak ve onun İstanbul üzerinde oluşabilecek isteklerine gem vurmak gerek. Bunun için de Avrupa'nın başka devletleri ile aralarında bir savaş çıkartmak, ya da kendisine daha sonra geri alınabilecek bir savaş fetih payı, ganimet vermeli.*”

Le Spectacle Du Monde 80, Paris, s.48'den Naklen, Evren, **a.g.e.**, s.70.

¹⁷⁰ Evren, **a.g.e.**, s.71.

¹⁷¹ **gös.yer.**

sağladı. Buna karşılık Rusya, Ortodokslara ait tüm kutsal mekanlar üzerinde, -sadece Kudüs değil, tüm coğrafya dâhilindeki mekanlar üzerinde- yönetim hakkı isteyince, savaş başlamış oldu. Bu istedikleri hak, Küçük Kaynarca'nın kendilerine vermediği bir haktı. Önce 28 Şubat 1853'de ultiatom geldi, Hariciye Nezaretinden Prens Mençikof'un istediği gibi, yani, olumsuz yanıt çıkınca, 2 Temmuz 1853'de Prut Nehri'ni geçen Rus ordusu Eflak ve Boğdan'ı işgal etti.

İngiltere ve Fransa'nın çıkarlarına aykırı olan bu durum, onları harekete geçirdi ve 12 Mart 1854 de İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını garanti eden bir anlaşma imzalayarak savaşa dahil oldular.

Napolyon Savaşları ile I. Dünya Savaşı arasında, Avrupa'da meydana gelen en kanlı savaş olan Kırım Savaşı sonunda, Ruslar mağlup olmuştur¹⁷². Savaşın ertesinde düzenlenen Paris Barış Konferansı, toplanma amacı olarak Avrupa'nın yeniden düzenlenmesini öngörse de, asıl amacı Osmanlı'nın durumunun ne olacağı, yani "Doğu Meselesi"ydi.

1881 yılına kadar kendi idaresi altında yaşayan Ermenilere her zaman ılımlı davranan Rusya, bu tarihte III. Aleksander'in Çar olmasıyla birdenbire Ermeni politikasını değiştirmiştir. Artık Rusya'nın amacı, Ermenileri Slavlaştırmaktı. Ecmiyazin Kategikosluğu'nun geniş yetkilerine son veren Rusya, 320 Ermeni okulunu kapatmış, kilisenin taşınmaz mülklerine el koymuş ve bu duruma karşı ayaklanan Ermenilerden binlercesini tutuklarken, bir o kadarını da sürgüne yollamıştır.

Kendi topraklarında bu tür baskı hareketlerine giren Rusya, diğer taraftan Osmanlı Ermenilerini de İngilizlerin yönetimi altına girmemesi için destekliyor ve onları Osmanlı aleyhine kışkırtmaya devam ediyordu. Rusya'daki Ermeniler de, Çarlığı karşılarına almamak için, emirlerine boyun eğmek zorunda kalıyor ya da Anadolu'ya gelerek burada faaliyetlerde bulunuyorlardı¹⁷³.

Rusya'nın tehcire kadar uzanan süreçteki Anadolu ve Ermeni politikası anahatlarıyla böyledir.

¹⁷² M.Tanju Akad, "Kırım Savaşı", **Popüler Tarih**, Dünya Yayıncılık, sayı 52, Aralık 2004, s.26,30.

¹⁷³ Evren, **a.g.e.**, s.72-73.

2. İngiltere'nin Rolü

İngiltere'nin Ermenilere karşı olan alakası, tamamen büyümesi sonucunda kendisine bir tehdit olabilecek Rusya ile ilgilidir. Karadeniz, Kafkasya, Balkanlar, Anadolu ve Hindistan'ı hedefleyen Rusya, İngilizler için büyük bir tehdit unsuruymuş ve bunun karşısında durması zorunluydu. Bu sebeple, önce -1878 yılına kadar Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü savunmuş, ardından da Osmanlı Devleti'nin parçalanacağı öngörüsüyle, Kafkasya'da bir toprak sahibi olacak Ermenilerin kendi tarafında yer alması için onları desteklemiştir. Rusya; Ermenileri, kendi tarafından yer alması için Osmanlı'ya karşı kışkırtırken, İngiltere ise Ermenilerin kendi tarafında olması amacıyla hem Osmanlı'ya hem de Rusya'ya karşı kışkırtıyordu. Yani düşman olarak her iki durumda da Osmanlı Devleti gösteriliyordu.

İngiltere'nin her türlü hareketi ekonomisini ve zenginliğini muhafaza üzerine kuruluyordu. Rusya'ya karşı hareketleri de, Rusya'nın büyümesinin yanı sıra, Hindistan ve Akdeniz ticaret yollarını korumaktı. Ermenilere düşkünlüğü de tamamen ticari hesaplara dayalıydı.

1870 yılından sonra İngiltere'de yaşanan mali kriz, İngiltere'ye zor günler yaşatacağı. Özellikle, pamuklu mamul stokları gitgide büyüyen İngiltere, eğer bu malları elinden çıkaramaz veya eritemezse ve yeni bir pazar bulanamazsa, birçok imalathane kapanacak, iflaslar birbirinin ardı gelecek ve büyük bir işsiz kitlesi devletin başına bela olacaktı.

Ellerindeki malları, Doğu Anadolu Bölgesi ve Trabzon-Erzurum-Doğu Bayezid üzerinde İran ve Türkmenistan'a pazarlayan İngiltere, bu yolların Rusların eline geçmesi durumunda da gerçekten ekonomik açıdan çok sıkıntılı günler yaşayacaktı. Bu yüzden hem bu yolları Rusya'dan korumak hem de elindeki stokları satabilmek amacıyla Ermenilerle ilişki kurmaya başladı. Doğu Anadolu'da Ermeni tüccarlarına sermaye ve kredi yardımıyla bulunarak elindeki stokları eritti ve ticari faaliyetlerini normal seyrine döndürdü.

“Bu bölgelerde Ermenilere özerklik tanıyan bir yönetimi kendisi için daha güvenli bulduğundan reform sorununu ortaya atmış ve Ermenileri kışkırtmaya başlamıştı. Zamanla Karadeniz'den Hazar Denizi'ne ulaşan ticaret yolu da önem kazandı. Bu yollardan daha avantajlı ve daha ayrıcalıklı olarak yararlanmak isteyen İngiltere,

buralarda yaşayan Ermenileri korumak zorundaydı çünkü Doğu Anadolu ve Kuzey İran transit ticareti bunların elindeydi. Rusya'da oturan Ermenilerin Ruslaştırılarak Rus emellerine araç edilmesi, kuzey transit yolunu İngiliz ticaretine kapatacağı gibi, Doğu Anadolu Ermenilerinin bunların etkisinde kalması daha güneyden geçen Trabzon-Doğu Beyazıt transit yolunda kurulan İngiliz ticari egemenliğini tehlikeye düşürebilirdi¹⁷⁴.

İngiltere, Ayastefanos Antlaşması sırasında da bu yolları Rusların kontrolü altına sokan 19. ve 20. maddelere karşı çıkarak, bunların Berlin Antlaşması'nın 6. maddesinde düzeltilmesini sağladı, böylece bu yollar yeniden Osmanlı Devleti'nin kontrolü altına girmiş oldu¹⁷⁵.

Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni sürekli destekleyen İngiltere, diğer taraftan da kendisine bağlı olarak çalışan Protestan misyonerlerinin faaliyetlerini düzenliyor ve yönlendiriyordu. Ermenilerin milliyetçi akımlardan etkilenmesini en çok sağlayan sebeplerden bir tanesi de, bu Protestan misyonerlerin faaliyetleri olmuştur.

1880 yılında Liberal Parti, İngiltere'de iktidara gelince, başbakan Gladstone, Ermeni ıslahatları konusunda Osmanlı Devleti'nin gösterdiği dirence karşılık, diğer Avrupa devletlerinin de desteğini alarak hareket etmeye başladı ve konuyu milletlerarası bir platforma iyiden iyiye yerleştirmiş oldu. 6 Ocak 1895 yılında, Sason'da çıkan olaylardan sonra bir gazeteye verdiği demeçte, ıslahatların bir an önce yapılması gerektiğini bildirmiş, hatta Sason'daki olayların sorumlusu olarak Türkleri mesul gösterirken, olayların katliam olduğu yönünde demeç vermiştir¹⁷⁶. Ayrıca İngiltere, İngiliz kamuoyunun da desteğini almak için Daily News ve Voss gibi gazeteleri kullanıyor, buralarda Ermenilere Türk askerleri tarafından yapılan kötü muamelelerden bahseden yazılar yazdırıyor ve reform ile ilgili Osmanlı Devleti'ne sürekli baskı yapıyordu. Bu gazeteler de çıkan makaleleri tekzip ettirmek için Osmanlı Devleti sürekli elçileri aracılığıyla telgraflar gönderiyor fakat istediğini bir türlü elde edemiyordu¹⁷⁷.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi 1878'den sonra, Osmanlı'yı savunmayı bırakan ve saldırıya başlayan İngiltere, 1882'de Mısır'ı işgal ederek, Boğazlar ve Osmanlı

¹⁷⁴ Evren, **a.g.e.**, s.83.

¹⁷⁵ Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, s.15.

¹⁷⁶ **BOA, HR.SYS** 29/73.

¹⁷⁷ **BOA HR.SYS** 30/75; 31/9; 28/95; **BOA DH.EUM.KLH** 2/26-13

konusundaki politikasının ne yönde olduğunu net bir şekilde ortaya koymuştur. Cebelitarık, Malta, Kıbrıs ve Mısır'a hâkim olan İngiltere, Ermenilerle ilgili konularda da daha aktif bir politika izlemeye başlamış, 1888 yılından sonra Anglo – Armenian Comitee adlı bir komitenin İngiltere faaliyetlerde bulunmasına izin vermiştir¹⁷⁸. İngiltere'nin Ermeniler konusunda yaptığı plan, görünüş itibariyle iki aşamadan oluşuyordu. İlki, Ermeni haklarının savunucusu gibi gözükerek, onları kendi yanına çekecek; ikincisi, Osmanlı Devleti'ni sıkıştırarak Ermenilere özerklik verilmesini sağlayacak, son olarak da özerk Ermenistan'da yaşayan halk aracılığıyla da Rusya'daki Ermenileri etkileyip, orada isyanlar çıkartıp Rusya'yı yıpratıyordu.

Fransız Büyükelçilerden Cambon, İngiltere'nin Ermenilerle olan diyalogunu Fransa Dışişleri Bakanı'na 20 Şubat 1894 yılında yazdığı bir mektupta şu şekilde dile getirmiştir :

“...1885 yıllarına doğrudur ki, Avrupa'da bir Ermeni hareketinden söz edildi. Fransa, İngiltere, Amerika'ya dağılmış Ermeniler, bir ortak hareket için birleştiler: Milli komiteler kuruldu, milli isteklerin elde edilmesi için Fransızca, İngilizce gazeteler çıkarıldı. Bu gazeteler, Türk idaresinin aksaklıklarını çok ustaca yazdılar... Ermeni propagandacıları kendi dâvaları için ilk önce Fransa'yı kazanmaya çalıştılar. Fransa'nın kahramanlık, şövalyelik duygularına müracaat ettiler. Dergilerde makaleler yayımlandı. Ziyafetler tertip edildi. Nutuklar söylendi. Saint-Denis'de (Lusinyan)'ın mezarında gösteriler yapıldı. Fransa-kabul edilmelidir ki- bundan bir şey anlamadı ve kendisine Haçlılarda, Nuh'ta, Ararat Dağı'ndan söz eden adamlarla ilgilenmedi. Ermeniler, Londra'da iyi karşılandılar. Gladstone kabinesi Ermenileri topladı, kütleleştirdi, düzenledi, kendilerine yardım vaat etti. O zamandan itibaren propaganda komiteleri Londra'ya yerleşerek oradan ilham almaya başladılar.¹⁷⁹”

İşte Londra'nın yaptıklarını kısaca özetleyen bu mektup, aynı zamanda Ermenilerin de Avrupa'ya Haçlı ruhunu ve şövalyeliği yeniden aşılacak için yaptığı dalkavuklukları, duygu sömürülerini, nutukları da ifade etmektedir¹⁸⁰.

¹⁷⁸ Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, s.18.

¹⁷⁹ Uras, **a.g.e.**, 2.Baskı, s.427-428.

¹⁸⁰ İngiliz propagandalarıyla ilgili ayrıntılı için bkz. Justin McCarthy, “İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler, (çev. Bülent Keneş), **Türkler**, c.XIII, Y.T.Y., s.469-481.

3. Fransa'nın Rolü

Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde Fransa ve Osmanlı Devleti arasında başlayan dostluk ilişkileri, giderek Osmanlı Devleti'nin aleyhine işlemeye başlamış ve duraklama dönemiyle birlikte, verilen imtiyazlar, Osmanlı için yıkımı getiren faktörlerden bir tanesi olmuştur.

Viyanı Kuşatması esnasında Osmanlı karşıtı tavır alan Fransa, daha sonra Mısır'ı işgal etmeye kalkışmış, fakat bu isteğinde başarılı olamamıştır. Napolyon döneminden itibaren Fransa, Şark Meselesi içinde, İngiltere'nin 1878'e kadar beklediği gibi beklemeyip, daha erken tarihlerde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü parçalayıp, bu parçaları ele geçirmeye kalkışmıştır.

Mondros Antlaşması'yla beraber, Ermenilerle daha sıkı diyaloglara giren Fransa, Adana ve Maraş'da olduğu gibi Ermenileri himaye etmiş ve onlardan yüz bulan Ermeniler de saldırılarına daha da şiddet katmıştır¹⁸¹. Fransa, Sykes-Picot Antlaşması'nın gereği, kendilerine bırakılan Çukurova bölgesinde daha rahat hareket edebilmek için Kıbrıs'ta bir Ermeni Lejyoner Kampının kurulmasını sağlamış, burada silahlandığı Ermenileri, Akdeniz Bölgesi'ndeki illere göndererek isyan ve katliamlarda bulunmalarını sağlamıştır.

İngiltere ve Fransa'nın diğer bir amacı da, Osmanlı'nın parçalanışından sonra eğer Rusya sözünde durmaz ve Ermenilere bir toprak vermezse, İngiltere ile Rusya arasında çıkacak bir savaşta, bu iki müttefik Ermenileri yeniden ayaklandıracak fakat bu kez hedefleri Rusya olacaktı¹⁸².

II. TANZİMAT FERMANI'NIN İLANINDAN SONRA ERMENİLER

İstanbul'un fethinden sonra bir cihan devleti haline gelen Osmanlılar, Atlantik'ten Hazar'a kadar ulaşan topraklarını Avrupa'nın sonuna kadar götürmek amacıyla harekete geçtiklerinde sürekli olarak ciddi bir direnişle karşılaşmışlar, kimi zaman üstesinden

¹⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Ziya Bildirici, "Ermenilerin 1919-1920 Adana Katliamları", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, c.III, A.S.A.M. – EREN Yayını, Ankara 2003, s.255-269.

¹⁸² Halil Aytekin, **Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı**, T.T.K. Basımevi, Ankara 2000, s.17-27.

gelmişler, kimi zaman da sınırlarını daha ileri taşıyamayarak, o bölgede tutunarak Türkmen göçleriyle bölgeyi iskâna tabi tutmuşlardır.

Coğrafi keşiflerin ardından zenginleşen Avrupa, Rönesans ve Reform hareketleriyle kendisine yeni bir hayat tarzı belirlemiş, feodal yapıdan iyice sıyrılarak merkezi devletler kurmaya başlamış, sanayi devrimini de gerçekleştirerek Türklerin teknolojik üstünlüğüne son vermiştir. Özellikle Güney Afrika'dan Hindistan'a giderek Akdeniz'in önemini kaybetmesine neden olmaları da Osmanlı Devleti'ne büyük bir darbe vurmuş, kendileri zenginleşirken Türklerin fakirleşmelerine sebep olmuştur.

XVII. yüzyılda kendi iç mücadelelerine gömülen Osmanlı Devleti, Viyana kapılarında iki kez boş dönmüş ve bu durum, Avrupa'da Türklerin yenilebileceği fikrini iyice kuvvetlendirerek, Türkleri Avrupa'dan kovmak için ilk adımların atılmasını sağlamıştır.

Osmanlı çöküşündeki siyasi evrelerden ilki, 1606 yılının Kasımı'nda Avusturya ile imzalanan Zıtvarok Antlaşması idi. Bu antlaşma ile Osmanlı Sultanı, ilk kez olarak Habsburg Hanedanı'nı "*İmparator*" sıfatıyla tanıyor ve kendisine eşit olarak görüyordu. 1683'de II. Viyana Bozgunu, 1687'de Mohaç Savaşı, 1697'de Zenta mağlubiyetleri Türklerin çöküşünü kesin bir biçimde ortaya koydu ve 26 Ocak 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması ile Osmanlı Devleti için yeni bir dönem başlamış oldu. Çöküş devri.

Pasarofça ve Küçük Kaynarca ile kaybettiği topraklar ve verdiği tavizlerle Osmanlılar, Avrupa'ya karşı neden başarısız olduğunun yanıtlarını arıyordu fakat her seferinde sorunun sadece askeri düzendeki bozukluk olduğunu görüyordu.

Sorunun teknoloji olduğunu açıkça görmeyi başaran padişahlardan III. Selim, kişisel ulaşı İshak Bey aracılığıyla Fransa Kralı ile mektuplaşmaya girişerek Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip etmeye başladı¹⁸³ ve Avrupa'daki teknolojinin orduya uyarlanması gerektiğini düşünerek bir takım reform hareketlerine girişti. III.Selim dönemiyle gitgide ülke içinde Avrupa'nın, özellikle de Fransa'nın, etkisi görülmeye başladı. Sultan, yaşayış ve teknoloji açısından Fransızları örnek almaya başlamış, Fransa'dan teknisyenler ve öğretmenler getirtmişti. Fransızların, danışmanlığıyla girişilen ıslahat hareketleriyle de Nizam-ı Cedid yani Yeni Düzen

¹⁸³ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, T.T.K. Basımevi, 8. Baskı, Ankara 2000, s.39.

kurulmaya çalışıldı. Ancak Yeniçerilerin varlığı nedeniyle Nizam-ı Cedid ve ordusu kısa bir süre lağvedilmek zorunda kaldı.

I. Abdülhamid döneminde ilk modern eğitilmiş okullar açılırken Sultan'ın halefi ve oğlu II. Mahmud döneminde daha köklü yenilik hareketlerine girişildi ve artık iyice asileşmiş olan Yeniçeri ocağı kaldırılarak yerine “*Asakir-i Mansure-i Muhammediye*” adıyla bilinen yeni bir ordu kuruldu. II. Mahmud dönemi, askeri alanda, eğitim alanında, hükümet ve idari kurumlarda, toprak sistemlerinde büyük yeniliklerin olduğu bir dönemdir ve bu dönemde, Yeniçeri ocağının yanı sıra, devletin ilk zamanlarında yükünü büyük ölçüde azaltan tımar sistemi kaldırılmıştır.

II. Mahmud'un köklü değişikliklerine, oğlu Sultan Abdülmecit devam etmiş, liberal ve modern bir rejim kurabileceğini göstermek amacıyla çeşitli yenileşme hareketlere girişmiştir. Düşündüğü yenilik hareketlerine girişmesini sağlayan diğer etkiler ise, ekonomik olarak devletin yaşadığı çöküntünün yanı sıra Kavalalı Mehmed Ali Paşa Sorunu¹⁸⁴, 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Antlaşması¹⁸⁵ ve Avrupa'da baş gösteren milliyetçi-ihtilalci isyan hareketleridir. Sultan Abdülmecit, öncelikle nüfuz sahibi bir saray kadını olan Valide Sultan Bezmi Alem'in desteğini alarak, Londra'dan

¹⁸⁴ Fransa'nın yardımıyla Mısır'da reform hareketleri yapan ve gittikçe güçlenen Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya Mora isyanının bastırılması sırasında gösterdiği faydalardan dolayı Girit'in valiliği vaat edilmiş, ancak, bununla yetinmeyen Paşa, Suriye'yi de isteyince Sultan ile arasın bozulmuştur. İstekleri reddolunan Mehmed Ali Paşa, Nizip'de Osmanlı'ya bağlı kuvvetleri yenmiş ve Kütahya'ya kadar ilerlemiştir. İngiltere ve Avusturya'nın desteğiyle bir nebze yatıştırılan olay, asıl çözümü, 15 Temmuz 1840 tarihinde düzenlenen Londra Konferansı'yla bulmuştur. Bu Konferans'da, Mısır valiliğinin, Mehmed Ali Paşa'nın çocuklarına veraset yoluyla intikal etmesi kararına varılmıştır.

¹⁸⁵ Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile tek başına savaşmayan Osmanlı Sultanı II. Mahmud, İngilizlerin destek teklifini kabul etmiş ve bunun bedeli olarak da bu antlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştır. İki kısımdan oluşan Antlaşma'nın ilk kısmı iç ticaretle alakalı olup 7 maddeyi içermekte ve ikinci kısım ise, İngiltere'den ithal edilecek mallarla ilgili olup üç maddeyi ihtiva etmektedir. Özetle 4 madde altında toplanır;

- 1- Eski anlaşmalarda yer alan ihrac yasakları, belli malların üzerine konulmuş tekel uygulamaları ve malların belli bir yerden başka bir yere naklinde istenen tezkere usulü kaldırılmıştır.
- 2- İngiliz tüccarına ‘en ziyade müsaadeye mazhar’ millet vasfı tanınarak yerli tüccarla aynı haklara sahip olmuştur.
- 3- İngiliz tüccarının ödediği bütün iç gümrükler kaldırılmış ve sadece %3'lük ihracat resmi baki kalmış ve ihracatta %9, ithalatta ise %2 vergi ödenmesi kararlaştırılmıştır. Böylece ihracat için %12, ithalat için %5 oranları belirlenmiştir.
- 4- İngiliz tüccarı kendi ülkeleri dışındaki devletlerden getirdikleri malların da serbest olarak Osmanlı Devleti sınırları içinde ticaretini yapma hakkını elde etmiştir. Coşkun Çakır, “Bir Reform Hareketi Olarak Tanzimat: Hazırlanması, İlanı, Tepkiler ve Uygulanması”, **Türkler**, c.XIV, Y.T.Y., Ankara 2002, s.699.

dönen Mustafa Reşit Paşa'yla görüşmelere başladı ve Reşit Paşa, Tanzimat Fermanı'nın yazılıp ilan edilmesinde en önemli rolü oynadı¹⁸⁶.

Merhum Hocalarımızdan Ord. Prof. Dr. Enver Ziya Karal, Tanzimat'ın ilan edildiği anı şu şekilde yazmaktadır :

“Mustafa Reşit Paşa, 3 Kasım 1839'da sabahleyin evinden çıkarken hane halkı ile helâlleşiyordu. O günün akşamı evine sağ salim döneceğinden emin değildi. Giriştiği işte gidip dönmek ihtimali vardı. Paşa nereye gidiyordu. Uzak ve tehlikelerle dolu bir diyara mı? Yoksa kendisi hakkında verilecek bir idam hükmünü dinlemeye mi? İki de değil; sadece Padişahın tebaasına lütfettiği, ihsan buyurduğu bir hatt-ı hümayunu okumaya gidiyordu; işte bu hatt-ı hümayunun, halkta uyandıracığı tepkiden korktuğu için kuşkulu idi¹⁸⁷”.

Bu sözler, oldukça net bir şekilde gösteriyordu ki, Türk halkı köklü reform hareketleriyle yeniliklere henüz hazır değildi ve bu durum devletin en üstündeki kişileri bile korkutabiliyordu. Bu korkularla Gülhane Parkı'nda bir kürsüye çıkan Mustafa Reşit Paşa, yabancı devlet adamları, elçiler ve halkın huzurunda fermanı okudu ve bu fermanla, Batı tarzı reform hareketleri ile bir değişim süreci başlamış oldu.

Padişah, ilk zamanlarda riayet edilen Şer'i hükümlere bağlılığın artık azaldığını bu sebeple, devletin gerilediğini, son 150 yıldan beri, şeriatın artık bir hükmü kalmadığını ve bu yüzden de tebaanın refah seviyesinin düştüğünü söylüyordu. Bu gidişin durdurulabilmesi için devletin iyi idare edilmesi, vatandaşın can güvenliğinin sağlanması, halkın malının, ırz ve namusunun korunması, vergi ve askerlik konularında yeni kanunlar çıkarılmasının zorunlu olduğu belirtilen ferman da kabul edilen siyasi ve idari prensipler şöyle özetlenebilir.

a) Hangi dil ve millete mensup olursa olsun bütün tebaanın, can, ırz ve namusu güvenlikte olacaktır.

b) Herkesin mülkiyet hakkı olacak. Yasa dışı yollardan kimsenin malına el konulamayacak.

¹⁸⁶ Lewis, **a.g.e.**, s.107 ; Tanzimat ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız. **Tanzimat 1**, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1999,

¹⁸⁷ Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batının Etkisi”, **Türkler**, c.XIV, Y.T.Y., Ankara 2002, s.688.

- c) Vergiler için adil oranlar tayin edilip, vergi yükünün dağılımında vatandaşlar arasında eşitlik sağlanacak.
- d) Askerlik hizmetleri belli bir süreye bağlanacak, beldelerden nüfuslarıyla orantılı miktarda asker alınacak.
- e) Suç ve cezalarda şahsilik kabul edilecek. Yargılama açık yapılacak, suçluların malları müsadere edilerek varisler mirastan mahrum bırakılmayacak.
- f) Tüm devlet memurlarına maaş bağlanacak. Rüşvet kesinlikle yasaklanacak ve bu yasağa uymayanlar şiddetle cezalandırılacak¹⁸⁸.

Çeşitli iç ve dış olayların etkisiyle işlemez hale gelen idareye yeniden işlerlik kazandırmayı amaçlayan bu ferman, merkezi otoriteyi yeniden güçlendiren, vatandaşın hak ve hürriyetlerine kavuşmasını sağlayan daha adil bir düzenin oluşmasını öngörmektedir. Görüldüğü üzere padişah, merkezi otoriteyi yeniden hâkim kılmayı amaçlarken, kendi otoritesinden halka karşı tavizler vermiş ve kendisini sınırlandırmıştır. Bundan başka, Tanzimat, “*Meclis-i Ahkam-ı Adliye*” üyelerinin lüzumu kadar çoğaltılmasını, bütün vekillerin fikirlerini serbestçe söyleyebileceği ve bu suretle meydana gelen kanunların, padişahın tetkikinden geçtikten sonra istisnasız bir şekilde herkese tatbik olunacağı bildirilmiştir.

Tanzimat Fermanı’nı konumuz itibariyle değerlendirecek olursak, yukarıdaki maddelerde görüldüğü gibi bu ferman, gayrimüslimlerle, Müslimler arasındaki farkı kaldırmakta, bireylere dinlerine ve cemaatlerine göre muamelenin önüne geçmekte, her açıdan şahsiliği ön planda tutmaktadır.

Yukarıda bahsetmiş olduğumuz gayrimüslimlerin bazı hak ve hürriyetlerden yoksun oluşu, kıyafet, ev gibi konularda kısıtlanmaları kaldırılmış, yargıda, vergide, ticarete artık Müslümanlarla eşit konuma gelmişlerdir.

Aslında, din ve mezhep farkı gözetmeksizin tüm tebaanın eşit olarak görüleceği yönetim düzeni hakkında ilk sinyaller II. Mahmud döneminde verilmiştir. II. Mahmud’un şu sözleri 1837 yılı içinde bir çığır açmış, Tanzimat Fermanı’nda yapılan icraatların fikrî alt yapısını oluşturmuştur; “*Ben, tebaamın Müslümanını camide,*

¹⁸⁸ Şükrü Karatepe, “Tanzimat Reformları ve Çelişkileri”, **Türkler**, c.XIV, Y.T.Y., Ankara 2002, s.723.

*Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka güne bir fark yoktur. Cümlesi hakkında muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır*¹⁸⁹.” Bu sözler, eşitlik prensibini ortaya koymakla beraber, resmi bir belgede halka duyurulmadığı için bir önem arzetmiyordu, fakat geleceğe yönelik bazı sinyaller veriyordu. Görüldüğü üzere, aradan iki yıla yakın bir süre geçtikten sonra eşitlik ilkesi uygulamaya koyulabiliyordu.

Uygulamanın somut sonuçları ise, 1840 yılı içinde görülmeye başlandı. Bu yıl içinde çıkarılan ceza kanunnamesi ile kanun önünde eşitlik ilkesi bir kez vurgulanmıştır. Ayrıca yine aynı yıl, yayınlanan bir fermanla da eyaletlerde idare meclislerinin kurulması kararlaştırılarak, bu meclislerde gayrimüslimlere de temsil hakkı verilmesi hükme bağlanmıştır¹⁹⁰.

Peki Tanzimat Fermanı, Ermenilerin sosyal ve siyasi hayatı ne şekilde etkilemiştir? Şimdi bunları inceleyelim. Ancak daha önce, Tanzimat’ın gayrimüslimler ve Müslümanlar arasındaki diyalogları nasıl etkilediğini, Abdurrahman Şeref’in Tarih Musahabeleri’nde bahsettiği şu hikayeyle inceleyelim:

*“Galata’daki Voyvoda Karakolunda bir tabur ağası varmış, Hıristiyan halk arada sırada bir Müslüman yakalayarak karakola götürür, bana gavur dedi diye yakınır ve Cezalandırılmasını isterlermiş. Tabur ağası ‘Ay oğul! Anlatamadık mı? Tanzimat var, gavura gavur denmeyecek, söyleye söyleye dilimizde tüy bitti’ diye suçluyu azarlar, paylarmış*¹⁹¹”

Görüldüğü üzere Tanzimat, iki halk arasındaki diyalogları mümkününce eşitlemiş, fakat yine görüldüğü üzere, Osmanlı tebaası bu tarz yenilik hareketlerine ve gayrimüslimlerle olan eşitliğe hazır olmadığından dolayı, arada sırada da olsa yine tatsızlıklar çıkmaya devam etmiştir. 500 yılı aşkın süre, kendisinden alt sınıf olarak değerlendirilen, zımmilerle bir anda alınan bir kararla eşit statüye gelmek, Müslümanların kafası karıştırdığını gibi, bunu kabullenememişlerdir de.

¹⁸⁹ Gül Akyılmaz, “Osmanlı Devleti’nde Zımmilerin Siyasi ve İdari Hakları ve Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Getirdiği Yenilikler”, **Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri**, (haz. İdris Bal – Mustafa Çufalı), Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.97.

¹⁹⁰ Akyılmaz, **a.g.m.**, s.98.

¹⁹¹ Çakır, **a.g.m.**, s.698.

Tanzimat Fermanı, Ermenilerin siyasi olarak gelişmelerinde de etkili olmuştur. Verilen eşitlikler, bir dizi istismanın doğmasını sağladı ve bu istismalar her geçen gün büyüyerek toplu bir isyan hareketine dönüşmüştür. Paris'te Mihtaryan – Muradyan adlı okul kurularak, geleceğin Ermeni asileri yetiştirildi ve yetişen Ermeniler, çeşitli komitelerin altında, gerek siyasi, gerekse de edebi ve ahlaki etkilerle Ermenilerin kışkırtılması için üstlendiler.

Tanzimat'ın verdiği hak ve özgürlükleri kullanan Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne bağlı olan amiraların etkisini kırmak için soğuk bir savaş başlattılar ve esnaf ile amiralar arasında yaşanan bu savaş günden güne büyüyerek esnafın galibiyetiyle sonuçlandı. Ermeni tarihçilerinden Varantyan, Ermenilerin, Osmanlı'nın ilk gününden XX. yüzyıla kadar olan tarihlerini bakın şöyle özetliyor:

“Türkiye Ermenisi, Rus Ermenisine bakılırsa, Ermeni kültürü, dili, tarihi, edebiyatı itibariyle çok kuvvetli ve özgür idi. On dokuzuncu yüzyıl başlarında, Ermenilik bir millet olarak, henüz Avrupa’ca bilinmiyordu. Avrupalılar, bunları, İstanbul’dan biliyorlardı. Ermenileri, yeryüzüne dağılmış tüccarlar, kendi çıkarlarından başka bir şey bağlı olmayan kimseler, Yahudiler gibi vatansız, milliyetsiz, serseri, bahtsız olarak tanıyorlardı...”

“Türk idaresi bozuktur.(...) Kafkasya’daki Katogikos Nerses ve öteki reisler, İranlılarla karşı çarpışırken, Ermeniler, Türkiye’nin hasta adamın mirâsından, susuşundan yararlanmak isterlerdi...”¹⁹²

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı idaresi altında ticaret ve sanat alanında başarılı olan Ermeniler, çok rahat bir yaşam sürüyorlardı ve bunun yanında, daha önce bahsettiğimiz gibi devlet işlerinde de çeşitli vazifeler alıyorlardı. Ermeni aydınları ise Avrupa'nın kışkırtmasıyla, halktan herhangi bir talep gelmeden¹⁹³, Varantyan'ın bahsettiği gibi Hasta Adam'ın mirasından bir şeyler kapabilmek amacıyla çeşitli örgütler kurup, tabayı Devlet-i âli'ye karşı isyana teşvik ediyorlardı. Bu sebeple, ne Tanzimat, ne de Islahat Fermanı, Ermenileri memnun etmedi, çünkü Ermeniler, Müslümanlarla eşit haklara sahip olmak değil, bağımsızlık istiyorlardı ve her geçen gün faaliyetlerini bu yönde arttırarak, Avrupa'nın istekleri doğrultusunda hareket ettiler.

¹⁹² M. Varantyan, **Ermeni Harekâtının Tarihi**, c.I-II, Cenevre 1914 (Ermenice)'den, Naklen, Uras, **a.g.e.**, 2.Baskı, s.150-151.

¹⁹³ Saruhan, **Ermeni Milli Meclisi**, Tiflis 1912, (Ermenice)'den Naklen, Uras, **a.g.e.**, s.151.

Ermeni azınlığı, önce özerk, ardından da bağımsız yapacak bir dizi faaliyet içine giren Ermeniler, ilk adımı gerçekleştirebilmek için kendilerine ait bir yönetim alanına sahip olabilmeyi amaçlıyorlardı. 1847 yılında Rum Patrikhanesi'ne kendi cemaatlerinin işlerini yürütme yetkisi veren muhtıranın Ermenileri de kapsayacak şekilde genişletilmesi çabası, Tanzimat'la alınan hakları daha da ileriye götürdü. Ermenilerin bu istekleri sonunda biri Ruhani, diğer cismani olmak üzere iki meclise sahip oldular. 1848'de Meclis-i Maarif oluşturulması ve 1854'de Kırım Savaşı'nın çıkması Ermeni milliyetçi hareketine ivme kazandırmıştır.

Ermeni cemaatinin isteklerini belirten bir nizamname hazırlanması neticesinde, Patrikhane ve Ermeni cemaati arasında bir sürtüşme yaşandı. Bu sürtüşme, nizamnamenin devlet tarafından kabulüyle patrikhane aleyhine sonuçlandı ve kendi haklarıyla imtiyazlarının azaltıldığını gören Çuhacıyan ve Keresteciyan gibi Patrikler görevlerinden istifa ettiler. Daha sonra bu patrikler, Ecmiazin Kategikosu olarak görev yapmışlardır. Patrikhane için kendi otoritesini kurma yolunda artık tek şans kalmıştı. Bu da, bağımsız bir Ermenistan'dı¹⁹⁴. Çünkü cemaatin önde gelen liderleri, yetki ve imtiyazları patrikhaneden alınca, patrikhane, bağımsız bir Ermenistan içerisinde görevini en iyi şekilde ve özgür olarak yapabilecekti. Çuhacıyan ve Keresteciyan'ın hareketleri de bunu göstermektedir ki, Ermenilerin en yüksek ruhani makamı olan Ecmiazin'e giderek orada görev almışlar, o dönem Rusya'nın kontrolü altında topraklarda, Rusya lehinde görev yapmışlardır.

1856 yılında, henüz Kırım Savaşı devam ederken, İngiltere ve Fransa, Türklerin daha fazla batılılaşmaları gerektiğini ve bunun ön koşulu olarak da Hıristiyan ve Müslümanlar arasındaki eşitlik prensibi konusunda daha etkili tedbirler almaları için baskı yapmaya başladılar. İstediklerinin karşılığı olarak da, süren savaş sırasında Osmanlı'ya yardım edeceklerdi. Asıl amaçlarının Osmanlı'ya yardım ziyade, Rusya'yı durdurmak olduğu aşikârdır. Şöyle ki, 1856 yılının Ocak ayı boyunca, İngiliz Elçisi Redcliffe ve Fransız Elçisi Thouvenel, sürekli olarak görüşme yapmışlar ve Osmanlı'ya dikte edilecek reformların içeriği hakkında planlar yapmışlardır. 24 Ocak 1856 tarihinde Kont Clarendon'un Lord Stratford de Redcliffe'e gönderdiği şu mektup da asıl amacın,

¹⁹⁴ Uzun, **a.g.m.**, s.73.

Osmanlı idaresi altında Hristiyanların Müslümanlarla eşitliği değil, Rusya'ya bu konuda bir koz vermemektir. Mektup şöyledir :

“İstanbul’da 9 Ocak’ta yapılan toplantıda Babiâli’nin Hristiyan uyruklarla ilgili olarak Türk bakanlarının bu ilk toplantılarında gösterdikleri iyi niyet hakkındaki yazınızı büyük bir memnuniyetle öğrendim. Türk bakanları aynı şekilde iyi havayı devam ettirdikleri takdirde onların, Osmanlı İmparatorluğunun refah ve saadetiyle ilgili hoşgörü ve reformlar gibi büyük sorunlar üzerindeki çalışma biçimini sevinerek haber aldığımızı, İngiltere Hükümetinin sorunun bir an evvel çözümünü istediğini ve Avrupa devletlerinin de bu beklemeye hakları olduğunu ve şimdi Türkiye’nin Avrupa sisteminin bir parçası haline dönüşeceğini bildiririz.

“Barış konferansı başladığı zaman, Rusların İstanbul’da bu konuların müzakeresine katılmakta bir bahane bulamaması için 1 ve 4’üncü noktalarla ilgili çözüm yoluna varmada Türk bakanlarına, gecikmeden sakinilmasının önemi üzerinde kuvvetli baskı yapamaz mısınız?”¹⁹⁵

Islahat Fermanı’nın ana hatları, bu mektupların eşliğinde belirlenirken, arada sırada Redcliffe ve Thouvenel arasındaki toplantıya, Hariciye Nazırları olan Ali ve Fuad Paşalar da katılmışlardır¹⁹⁶. Kısacası, Islahat Fermanı, bu dört kişi arasında konuşulup karara bağlanmış ve Sultan’ın iradesine sunulmuş olarak bildirilmiştir.

Islahat Fermanı, *Osmanlı Hukuku*’nun dışında bir yapı sergileyerek, şeriata herhangi bir atıfta bulunulmadan yazılmıştır. Şeriata atıfta bulunulmamasının sebebi de, şer’i hukuk içerisinde gayrimüslimlerin konumu sabit iken, bu fermanda bunun dışına çıkmış ve hukuki statülerinde, dini ve sosyal yaşamlarında değişiklik yapacak düzenlemelere gidilmiştir.

Bu fermanda, patriklerin sadece dini yetkileri olduğu belirtilerek, dünyevi yetkileri ellerinden alınmaktadır. Patrikhanelere ve cemaat liderlerine halkın ödediği vergiler kaldırılmıştır. Tanzimat’ta ortaya konulan eski sistemde önemli bir değişiklik yapılarak, cemaatlerin yönetimi, din adamları ve laik üyelerden oluşan bir meclise verilmiştir. Cemaatler, kendilerine ait okullar açabilecekler, ancak bu okulların eğitim programları ve öğretmenleri Maarif Nezareti’nin kontrolü altında olacaktır.

¹⁹⁵ Bilal Şimşir, **Osmanlı Ermenileri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986, s.47,

¹⁹⁶ Akyılmaz, **a.g.m.**, s.99.

Ayrıca, devlet hizmetleriyle askeri ve mülki okullara, ayırt edilmeksizin tüm tebaa kabul edilebilecek, eşitlik kanunu neticesinde zimmiler de askerlik yapacaktı. Yapmak istemeyenler de, askerlik yerine mali bir bedel ödeyerek muaf tutulabileceklerdi. İşin tuhaf yanı şöyledir ki, Osmanlı Devleti içinde, bir ayrıcalık olarak tanınan askere almama işleminin, özellikle bu yıllarda, azınlıklar tarafından bir mahrumiyet, esirgenen bir hak olduğu ileri sürülmesidir. Muhtemel olan ise, devletin kendilerine verdiği silahları, onların eğitiminden geçerek ona doğrultmaktır. Yaşanan olaylar da bu kanımızı kuvvetlendirir niteliktedir. Hatta askere girmek için bu kadar can atan Ermenilerin, firarları ise genellikle Van, Sivas Midyat'taki Bagok dağı - ki burası ayaklanmacıların mevkii idi- bölgelerine olmuştur. Yani, kendi devletleri içinde görmek istedikleri alanlara doğru¹⁹⁷.

Bu konuda Mithat Paşa'da devlete bir tasarı vermiş, devletin dört bir yanında çıkan çatışmalarda, sadece Türklerin görev aldıklarını, buna karşılık azınlıkların ise ekonomik yaşantılarını kuvvetlendirerek hayatlarını devam ettirdiklerini söylemiştir. Ayrıca, nüfus ve ekonomik açıdan oranların Türkler aleyhine değiştiğini söyleyen Mithat Paşa, ülkenin nimetlerinden faydalananların külfetlerine de katlanması gerektiğini vurgulamıştır¹⁹⁸.

Eğer Müslümanlar ve zimmiler arasında bir çatışma veya anlaşmazlık meydana gelirse, bu davalara karma mahkemeler bakacaktı. Medeni hukuk davaları ise, sancak ve eyalet karma mahkemelerinde, vali ve kadının huzurunda görülecekti. Islahata kadar gelen süreçte, gayrimüslimlerin şahitliği kabul edilmezken, bu fermanla beraber, gayrimüslimler de mahkemelerde şahitlik yapabileceklerdi ve miras davaları da kendilerinin istemesi durumunda, cemaat meclisleri tarafından çözümlenebilecekti¹⁹⁹.

Görüldüğü üzere, Islahat Fermanı'nın amacı, Tanzimat ile gayrimüslimlere verilmeyen hakları vermek, Tanzimat'ın eksik kaldığı yerleri doldurmak ve tüm tebaa arasında hukuksal anlamda eşitliği tam olarak sağlamaktır. Avrupalı devletlerin baskıları sonucunda gerçekleşen bu fermanla, Şer'i hükümlerin dışına çıkılmış ve İslam hukuku

¹⁹⁷ Esat Arslan, “ Müslüman Olmayanların Askere Alınması Bağlamında 1914 Yılında Türk Deniz Kuvvetlerine Sözleşmeyle Giren Osmanlı Ermenisi Bir Subay ‘Zadik Hanzedian’ ”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, A.S.A.M. – EREN Yayınları, c.I, Ankara 2003.

¹⁹⁸ Hamza Bektaş, **Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler**, T.C. Uludağ Üniversitesi A.İ.İ.T. Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları Nr:5, Bursa 2001, s.30.

¹⁹⁹ **A.g.m.**, s.100-101.

terk edilmiştir. Bu durum şeriata tamamen aykırı bir durumdur ki, örfî ve şer'î hukuk düzeninde gelişen Osmanlı Hukuku, köklü bir değişim yaşayarak, Avrupa hukukunun bir parçasını kendi bünyesinde toplamıştır.

“Fermanın en dikkat çekici noktalarından birisi de üç ayrı yerde zimmîlerin siyasi temsilinden bahsetmesidir. İlk olarak mevcut eyalet meclislerine temsilcilerin seçilmesi konusu yeniden düzenlenecek, Müslüman ve zimmî temsilcilere makul bir oranda yer verilecektir. İkincisi, millet teşkilatlanmasında bir takım değişiklikler yapılarak ve din adamlarının yanısıra sade insanların da cemaat meclisleri bünyesine dâhil edilmeleri suretiyle bunlara kendilerini ilgilendiren gündelik olayların seyrini kontrol etme imkanı sağlamıştır. Üçüncü ve son olarak ise zimmî tebaaya Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye’de temsil hakkı verilerek tüm ülke ve tebaayı ilgilendiren olaylarda söz ve oy hakkı tanınmıştır²⁰⁰”.

1868 yılında, Meclis-i Valây-ı Ahkâm-ı Adliye, ikiye ayrılarak, adli ve siyasi mercilere bölünmesi neticesinde, Divân-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şurây-ı Devlet olarak iki ayrı makam ortaya çıkmıştır. Divân-ı Ahkâm-ı Adliye, 1870 yılında başka bir nizamname ile yetkileri genişletilmiş ve Nizamiye Mahkemeleri olarak anılan yüksek bir mahkeme olmuştur. Şurây-ı Devlet’in görevi ise, kanun ve tüzük tasarıları incelemektir ve Müslümanlarla gayrimüslimlerden oluşan üyelerden müteşekkildi. Böylece gayrimüslimler de, Müslümanlar gibi hukuk kurallarının yapılanmasında aktif rol almaya başlamışlardır.

A) ERMENİ MİLLETİ NİZAMNAMESİ

Zimmilerle Müslümanları eşit duruma getiren bu fermanlardan doğal olarak aynı statüde olan Ermeniler de yararlanıyordu, ancak, 29 Mart 1863 tarihinde Ermeni Patrikliği Nizamı adıyla yeni bir nizamname ile patriklik makamında çeşitli yapılandırılmalara gidilmiştir. Bu yapılandırmadaki amaç, Ermenileri devlete sadık bir hale getirmenin yanı sıra, yüzyıllarca devlete tam bir sadakatle bağlanmış olan millet-i

²⁰⁰ R. Davison, “The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Otoman Empire”, **Begining of Modernization**, Chicago 1968, s.101’den Naklen, Akyılmaz, **a.g.m.**, s.101.

sadıkayı ödüllendirmektir. Ancak Ermeniler, bu düzenlemelerle, “devlet içinde devlet” ve “yönetim içinde yönetim” olmuşlardır²⁰¹.

Osmanlı hükümetinin onayı sayesinde tamamen patrikler tarafından hazırlanan ve toplam 99 maddeden oluşan bu nizamnamede yer alan konular özetle, şöyledir.

- a) Dini cemaatlerin kendi kendilerini yönetim hakkı,
- b) Dini grupların varlığını kabul ve dini ödevlerini yerine getirme yükümlülükleri,
- c) Dini grupların kendi din, dil ve kültürlerini öğrenme ve öğretme hakkı,
- d) Aile ve miras hukuku alanlarında kendi din ve gelenek kurallarını uygulama hakkı,
- e) Azınlıkların din ve dünya işlerinde kendilerini yönetme ve otonomi haklarının, kendi din görevlilerini, meclislerini seçme ve seçilme haklarının tanınması,
- f) Dini ve dünyevi sorunlarının kendi aralarında anarşiye yol açmadan çözme hak ve yükümlülükleri
- g) Mabet ve manastırların yönetimleri vesair sosyal ve ekonomik hakları²⁰²,

Bu nizamname ile Ermeniler, daha önce hiçbir azınlığın sahip olmadığı bir hakka, kendi özel meclislerini kurma hakkına sahip oluyorlardı ve bu meclis, Patriklikte bulunan, dini ve dünyevi işleri yöneten iki meclisin de üstünde bulunuyordu. Dünyevi işleri yönetmekle görevli olan Meclis-i Umumi, 140 üyeden oluşacaktı, 20 üyesi, İstanbul Kilisesi mensuplarından; 40 üyesi, taşradan gelecek milletvekillerinden; 80 üyesi de, İstanbul Kilise cemaatinden gelecekti. Bu meclis, ilk toplantısını, 25 Ağustos 1860 tarihinde yapmıştır²⁰³.

Patriklerin herhangi bir suç işlemesi durumunda, görevden alınarak yerlerine seçilecek kişilerin, Ermeni Milleti tarafından atanacağı, bundan önce de atama ve yargılamanın nasıl olacağı konusunda bazı usuller belirlenmiştir. Kısaca eğer bir patrik, Ermenilerin aleyhinde siyasi ve dini faaliyet yapıyorsa, görevinden yine Ermeniler

²⁰¹ İlder, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, s.31.

²⁰² Ali Şafak, “Der-i Saadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabına Dair Nizamname Hükümleri ve Hukukî Açından Kısa Bir Değerlendirme”, **Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri**, (haz. İdris Bal – Mustafa Çufalı), Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.105-106.

²⁰³ Bektaş, **a.g.e.**, s.32.

tarafından alınacak ve yerine, diledikleri bir piskopos geçebilecekti. Görüldüğü üzere bu uygulama, istismara son derece açıktı ve Patrik Nerses Varjabedian gibi Patriklerin atanmasıyla sonuçlanmıştı. Yani, Ermeni ayrılıkçı hareketlerini son derece güçlendiren bu durum, Osmanlı'nın aleyhine bir gelişme olacaktır.

Ermeni çocuklarının dinlerini, kültürlerini, dillerini öğrenmeleri için de, her kilise veya manastırın yanında bir okul kurulacaktı ve bu işlerin sağlıklı yürütülmesi amacıyla, Kilise ve Ermeni Genel Meclisi sorumlu tutulmuştu.

Ermeni Cemaatinin, liderlerini seçerken, onların milliyet ve dinine özen gösterilmiş, seçme ve seçilme kuralları ayrıntılı bir biçimde tespit edilmiştir. Bu kurum, özerk bir yönetim sergiliyordu ve iç işlerinde tam bağımsızken, dışa karşı ise, Devlet-i Ali'nin menfaatlerinin korumasını ön koşul olarak sunulmuştur. Seçime dayanan bu yapılanmada din ile devlet işlerinin yönetimi, iki ayrı meclise bırakılmıştı ancak oluşabilecek çözümsüzlükler için Meclis-i Muhtelit adında üçüncü bir meclis kurularak, tüm problemlerin çözülmesi amaçlanmıştır. Eğer bunlara rağmen çözüm bulunamamış ise o zaman iş, Kategikos'a bırakılıyordu ve son kararı o veriyordu²⁰⁴.

Ermenilerin eğitim faaliyetlerine göz atacak olursak, 1840 yılından itibaren büyük bir eğitim atılımı içine giren Ermeniler, 1866'ya kadar 46 adet okul açmışlardır. İzmir hariç, İstanbul dışındaki Ermeniler, eğitimden yoksul kişilerdi. Onları İstanbul'a çekmek amacıyla, Galata'daki Ermeni okulunun darü'l-fünun düzeyine getirilmesi düşünülmüş, Ali Suaviye göre de, ve eğer bu okul açılırsa, 340,000 kişi kapasiteli olması amaçlanmıştır²⁰⁵.

Eğitimde ilerlemenin koşulu olarak "okul"u ilk sırada gören Ermeniler, bunun yanında, gazete, tiyatro, sanatsal etkinlikler ve klasik eserlerin tercümelerine de ayrı bir önem vererek kendilerini geliştirmişlerdir. Ali Suavi'nin bu konudaki tespitleri şöyledir:

"Ermenilerin genel eğitim düşüncesinin kendi toplumlarında yaygınlaştırılması konusunda ilerlediklerine şundan daha büyük şahit olur mu ki 1283 yılında yalnız İstanbul'da 16 gazeteleri peyda oldu. Ermenilerin İstanbul'da birinci gazeteleri Abdülmecit merhumun birinci cülûsu senesinde (1255) doğduğu dikkate alındığında 27

²⁰⁴ Şafak, **a.g.m.**, s.105-109.

²⁰⁵ İsmail Doğan, "Ali Suavi'nin Azınlıklar Eğitimi ve Ermeni Uygulamasına İlişkin Bazı Tespitleri", **Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri**, (haz. İdris Bal – Mustafa Çufalı), Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.141.

yıl zarfında 16 gazeteleri peyda olmuş. Bu da ne kadar okur-yazar olduklarını gösterir. (...) Bununla birlikte Ermenilerin gazeteleri yalnız politika haberlerine münhasır olmayıp Avrupa usulünce ulûm ve maarif ve edebiyattan bahseden gazeteleri dahi vardır.

“Ermenileri taşralarda dahi gazeteleri vardır. İzmir’de üç gazete, Van’da bir gazete ve keza İzmir’de ve Kudüs’te. Diğer memleketlerde olan gazeteleri yine başka. Yabancı dil ve kültürlerden bilimler (ulûm), ahlâk ve tarihe dair tercümeleri gerçi az fakat çok emsal ve hikâyat (masal ve öyküler) tercüme etmişlerdir. Özellikle Fransızca’dan Dumas, Victor Hugo, Saint Eugène Sue ve diğerlerinin eserler²⁰⁶.”

Galatasaray Lisesi’nde eğitim gören 94 Ermeni’den yarısı, ücret vermeden okula alınırken, devlet tarafından bu okuldan okuyacak maddi durumu olmayan öğrencilere verilen burs miktarları da oldukça adaletsiz bir biçimde dağıtılmıştır. Önceleri burs miktarı, Müslüman, Rum, Bulgar ve Ermenilere %25’erlik hisseler halinde dağıtılırken, sonraları Müslümanlara %3, Ermeni ve Bulgarlara ise %9 olarak dağıtılmıştır²⁰⁷.

Ermeniler, genellikle Ecmiazin ve daha sonra Sis Kategikosluklarının yönetimi altındaki Gregoryanlığa bağlı iken Avrupa’dan gelen misyonerlerin faaliyetleri sonucunda bir kısım Ermeniler, Katolikliğe geçmişlerdir. Mezhep değiştirme, bununla da kalmayıp, XIX. yüzyılda Protestanlık, Ermeniler arasında hızla yayılmaya başlamış, buna Amerikalıların misyonerlik faaliyetleri de eklenince, Ermeniler arasında XIX. yüzyıl içinde hızlı mezhep değiştirme olayları görülmüştür. Bu misyonerlik faaliyetlerinin, ki özellikle Amerikan misyonerlerinin yaptıklarının, Rum ve Bulgarlar arasında pek bir başarıya ulaşamazken, Ermeniler arasında başarılı olması da ilgi çekicidir²⁰⁸.

Görüldüğü üzere, Ermenilere yönelik yapılan bu düzenlemeler tamamen devletin aleyhine işlemiş, gazete, dergi ve okullarla teşkilatlanan Ermeniler, kendilerine verilen bu haklardan sonuna kadar yararlanarak, Osmanlı Devleti’ne karşı faaliyetlere girişmişlerdir. Ve kendilerine verilen bu haklar hiçbir zaman onlar için yeterli olmamıştır.

²⁰⁶ Ali Suavi, “Ermenilerde Ulûm ve Maarif”, **Kamus’ul-Ulûm v’el-Maarif**, Sayı:22, Paris, 1870, s.23’den Naklen, Doğan, **a.g.m.**, s.142.

²⁰⁷ Doğan, **a.g.m.**, s.144.

²⁰⁸ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, 8.Baskı, İstanbul 2001, s.118-119.

B) 1877-78 OSMANLI – RUS SAVAŞI’NDAN SONRA ERMENİLER

Rusya ve Avrupa devletleri tarafından kışkırtılmış olan Ermeniler, kendilerine yönelik türlü ıslahlatlara, ayrıcalıklara rağmen daha fazlasını istemeye devam etmişlerdir. 93 Harbi olarak tarihe geçen 1877-78 Osmanlı–Rus Savaşı esnasında Ermeniler, Doğu Anadolu’yu işgal eden Rusların yanında yer almışlar, bunu değerlendiren Ruslar da, Ermenilere yönelik propaganda faaliyetlerine hız vererek milliyetçi-ayrılıkçı görüşlerin artmasını sağlamışlardır. Hizmetlerinin karşılığını bekleyen Ermeniler, 3 Mart 1878 tarihli ve savaşı sona erdiren Ayastefanos Antlaşması’na, kendi lehlerine bir madde koyulmasını istemişlerdir. Böylece istekleri, antlaşmaya 16. maddede yansımıştır. Bu madde ile Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin bulunduğu Doğu Anadolu illerinde ıslahat yapmayı ve Ermenileri diğer bölge halkına karşı korumayı taahhüt ediyordu. Hedef, yani tehdit unsuru olarak gösterilenler Kürt ve Çerkezlerdi, ancak koruma görevi de silah doğrulttukları Türklere verilmişti. Kısacası, bölgede çatışma sonucu olsa dahi, eğer bir Ermeni öldürülürse bunun hesabını hükümetten sorabileceklerdi. Bunun yanında Ermeniler, bu madde ile hayatlarının tehlike altında olduğu gibi bir mesajı, dünya kamuoyuna ulaştırmayı başarmışlardır. Bu antlaşmayı, Ermeniler açısından oldukça başarılı kılan bir faktör de, bu antlaşmayla ilk defa, “*Ermeni*” ve “*Ermenistan*” adları, uluslararası bir antlaşmada kullanılıyordu²⁰⁹. Bunun ihtiva ettiği anlam ise, dünyaya Ermenistan adında bir yerin var olduğunu göstermekti ki bunda başarılı olunarak, Osmanlı’dan ayrılmak adına ilk önemli ve hukuki adım atılmıştır.

Bu antlaşmayla Rusya, Osmanlı’ya ve Avrupa Devletlerinin dış politikalarına karşı oldukça yol kat etmişti. Doğu Anadolu’yu işgal altında tutuyorlardı ve eğer Osmanlı Devleti, bu topraklarda ıslahat yapmazsa, bölgeyi boşaltmayacaklardı. Yani, Doğu Anadolu bölgesi, resmen ve bundan böyle işgal tutulacaktı ki, gerekli ıslahatlar yapılsa dahi, bu ne Rusya’yı ne de Ermenileri memnun edeceğinden, işgalin belli bir süresi yoktu.

Elbette ki, Avrupa buna karşı sessiz duramazdı. İngiltere, müdahale için bazı şartlar koşmuş ve neticede şartlı olarak Kıbrıs’ı eline geçirmişti. Diğer Avrupa devletleri de, Rusya’ya karşı birleşerek Berlin’de bir konferans düzenlenmesini

²⁰⁹ Bektaş, a.g.e., s.34.

sağlamışlar, Ayastefanos'u geçersiz kılan bir antlaşma ahdedilerek, bunun yerine Berlin Antlaşması'nın imzalanmasını sağlamışlardır.

Bu anlaşmaya katılmak üzere Patrik Nerses Varjabedyan bir heyet oluşturdu. Ecmiazin Kategikosu Mıgırdıç Hırimyan, Stephan Papazyan, Horen Narbey ve Mosdiçyan'dan oluşan bu heyet Berlin'e hareket etti. Konferans esnasında, Hırimyan, kendisine sorulan hangi dilde konuşacaksın sorusuna, "evrensel bir dille" yani herkesin anlayabileceği bir dil olan "gözyaşı diliyle" konuşacağım diyerek, konferansta duygu sömürülerine başlamıştır. Amacı, devleti biran önce bağımsız kılmaktı. Patrikhane, Berlin Konferansı esnasında ilginç bir harekte bulunmuş ve Ermenilerin nüfus konusundaki yalanlarını, kendisi net bir şekilde gözler önüne sermiştir. Konferans esnasında Türkiye'de tam 3 milyon Ermeni olduğunu söyleyen Nerses Varjabedyan, daha sonra vergi konusu aklına gelmiş olacak ki, bu rakamı hemen 1,780,000'e indirmişti. Aynı zaman'da Patrik'de yalnızca Elazığ'da 66,000 Ermeni olduğunu söylemesi de ilgi çekicidir²¹⁰. Çünkü böyle bir durumda Türkler, net bir şekilde Elazığ'da azınlık konumuna düşeceklerdi. Ancak, bunların gerçek dışılığı da nüfus sayımlarında ortaya çıkmaktadır. Nüfus oranları ilgili tablolara, çalışmamızın sonlarında yer vereceğimizden konumuza tekrar geri dönüyoruz.

Bu antlaşmayı Ermeniler açısından değerlendirmeden önce, Ermenilerin ayrılıkçı hareketinin liderlerinden olan Bogos Nubar Paşa²¹¹'nin bu konferanstaki rolünden biraz bahsedelim. Patrik Nerses'in heyetine karşılık, tek başına hareket eden Bogos Nubar Paşa, bağımsızlık isteyen bu heyetin karşısında yer alıyordu. Patrik Nerses'in heyetinin görevi, Paris, Londra, Berlin, Roma ve Rusya'da kendilerini desteklemek için kulis çalışmaları yapmaktı. Bunlara karşılık Bogos Nubar Paşa, bir Osmanlı üyesi olarak

²¹⁰ Yavuz Ercan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları**, M.E.B. Basımevi, Ankara 2002, s.58-59.

²¹¹ 1825 yılında İzmir'de doğan Bogos Nubar Paşa, Kafkasya'dan göç eden tüccar bir ailenin çocuğu idi. İsviçre ve Fransa'da çeşitli eğitimler gören Bogos Nubar Paşa, 1842 yılında, Mısır hariciye nazırı olan dayısı Boğos Yusufyan tarafından Mısır'a davet edildi. Kısa bir süre sonra da, ikinci katip sıfatı ile Mehmet Ali Paşa'nın hizmetine girdi. Burada kendisini göstermeyi başaran, Bogos Nubar Paşa, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın danışmanı olmayı başardı ve böylece Avrupa ile çeşitli temaslara kurma fırsatı yakaladı. Süveyş Kanalı projesinde önemli roller üstlendi. Başarılı bir devlet adamı olan Bogos Nubar'a "Paşa" ünvanı, 5 Eylül 1873 tarihinde, Osmanlı Devleti tarafından, gösterdiği başarılarından dolayı lütfedilmiş vezirlik rütbesi ile verilmiştir.

Süleyman Kızıltoprak, " 'Kriz' Döneminde Osmanlı Bürokrasisinde Ermeniler: Nubar Paşa Örneği", **Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri**, (haz. İdris Bal – Mustafa Çufalı), Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.176-177.

kaleme aldığı, “Ermenistan’a uygulanacak ıslahat hakkındaki görüş²¹²”ünü sundu. Saygılı bir dil kullanarak hazırladığı bu proje, Osmanlı temsilcileri tarafından tepki görmedi²¹³. Tepki görmemesinin sebebi de Patrikhane, bağımsızlık yolunda adımlar atarken, Bogos Nubar Paşa, daha gerçekçi bir yaklaşım sergilemiş ve önce özerklik isteyerek, bağımsızlık planlarını uzun vadeli olarak yapmıştır. Onun planına göre, büyük devletlerin kontrolü altında, padişahın onayıyla, bir Ermeni vali görevlendirilecek ve Ermenilerin meskun oldukları yerler bu şekilde idare edilerek, ıslah edilecekti. Amaç, yine bağımsızlıktı, fakat siyasi alanda kendisini iyice yetiştirmiş olan Bogos Nubar Paşa, bağımsızlık için öncelikli olan şeyin özerk bir yönetime kavuşmak olduğunu bildiği için akıllı bir hamlede bulunmuş, dolayısıyla, ne Osmanlı yönetimini rencide etmiş, ne de Avrupa’dan ters bir tepki almıştır.

Avrupa, iki görüşü de kabul etmenin Rusya’nın ekmeğine yağ sürmek olduğunu bildiğinden dolayı, Bismarck’ın, Patrikhane projesini kabul etmesine rağmen, bunları reddetmiştir. Avrupa’nın kararına göre, mevcut idari yapı devam edecek, Rus ordusu bölgeyi boşaltacak ve ıslahat, büyük devletlerin kontrolü altında tutulacaktı.

Berlin Konferansı’nın Ermenilere verdiği dersi, temsilci başpiskopos Hrimyan, şu şekilde ifade etmektedir : “*Ermeni delegasyonu doğuya, mücadelesiz ve isyansız hiçbir şeyin kazanılamayacağı hakkında öğrenmiş olduğu dersi de beraberinde götürecektir*²¹⁴”.

Ermenilerin büyük umutlarla gittiği Konferans’tan çıkan ve Ermeniler adına tam bir hayal kırıklığı olan bu sonuç, Ermenilerin çareyi silahlı mücadelede aramalarına neden olmuş, bundan sonra çeşitli komiteler kurarak, isyan hareketlerine girişmişlerdir. Sonuç olarak bu davranışlar, Türkler açısından bir katliama dönüşmüş, birçok Türk şehit olurken, Ermeniler bunu tüm dünyaya kendilerine yönelik yapılmış bir soykırım gibi tanıtmışlardır.

²¹² Uras, **a.g.e.**, s.240.

²¹³ Kızıltoprak, **a.g.e.**, s.181.

²¹⁴ Sarkis Aramian, **The Armenian Community**, New York, Philosophical Library, 1995, s.68’den Naklen, Armaoğlu, **a.g.e.**, s.569-570.

C) HINÇAK VE TAŞNAK ERMENİ TERÖR ÖRGÜTLERİ

Rusya ve İngiltere arasında süregelen Ermeni siyaseti, bu mevzuyu devletlerarası bir statüye soktu ve bundan cesaretlenen Ermeniler, yurt içinde ve dışında ve bazı örgütler kurmaya başladılar. Başlangıçta hayır işlemek amacıyla kurulan bu dernekler, kısa süre sonra terörist yuvası haline geldiler. 1878 yılında Van'da Kara Haç Cemiyeti, 1881 yılında Erzurum'da Anavatan Müdafileri Cemiyeti, 1885 yılında Van'da İhtilalci Armenak Partisi kuruldu. Bunların tamamı aynı amaca yönelik, aynı yollarla çalışan örgütlerdi.

1. Hınçak Terör Örgütü

1887 yılında Kafkasyalı Ermenilerden Avedis Nazarbey ve eşi Marian Vardaniyan tarafından İsviçre'de kurulmuştur. Amacı, önce Türkiye içinde bir Ermenistan meydana getirmek, ardından, Rusya ve İran'daki Ermenistan'ı birleştirmektir. Bu terör örgütünü kuranlar, Osmanlı Ermenileri değildir ve hatta hayatlarında Osmanlı toprağına dahi ayak basmayan Avrupa'da eğitim ve öğrenim görmüş, Marksist Ermeni çocuklarıdır²¹⁵.

Hınçak terör örgütünün anarşizme dayalı olan programının bazı maddeleri özetle şöyledir²¹⁶:

6. Madde: *Komite kendi içinde bir baş hafiyeye seçmeli ve bu hafiyeye, devlet içindeki bir Türk veya Ermeni memur ile sürekli temas halinde olarak, oradan elde edeceği bilgiler, örgüte bildirmelidir. Hafiyeye, asla sırrını açığa çıkarmamalı ve son derece vakur olmalıdır. Hafiyenin maiyetinde bir on başı bölüğü bulunmalı ve bu bölüğün görevi, örgütün içine düşebileceği tuzakları engellemek olmalıdır. Bu hafiyeler, çeşit çeşit renge girerek her köşe bucağına sokulmalı, perde altında plan tertip etmeli, örgüt, bunların reisinden başkasını tanımamalıdır.*

7. Madde: *Üyelerin tamamını muhafaza etmek, onlara nasihat vermek için komitenin bir de gerekli özellikleri taşıyan bir vaizi olması şarttır. Bu vaizin maiyetinde de üyelere oluşun ve her hareketi heyetin marifetiyle icra olunmak şartıyla vaizler bulunmalıdır.*

²¹⁵ Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, T.D.A.V. Yayınları, İstanbul 1986, s.101.

²¹⁶ Programın ilk 5 maddesi, örgüt üyelerinin özelliklerine dair olduğundan 6. maddeden itibaren alınmıştır.

Ermeni Komiteleri (1891-1895), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nr: 48, Ankara 2001, s.11-13.

8. Madde: *Komitenin bir de celladbaşı bulunmalı. Celladbaşının maiyetinde bir firka daha bulunmalı, bunların vazifesi de örgütün emrinden hariç olmamak şartıyla dahilen ve haricen muzır olan adamları katletmektir. Üç nevi ceza vardır : biri tekdir, biri sopa, diğeri ölüm. Ölüm de üç türdür: birincisi kama, ikincisi revolver, üçüncüsü boğmak veya tesmim etmektir. Hane ve vesaire binaların havaya uçurulması için şu yollara başvurulmalıdır. Evvelen dinamit güllesi, saniyen dinamit suyu, salisen baruttan mamul dinamit patlayıcı cinsi.*

9. Madde: *Komitenin bir de alet-i fesadı bulunmalı. Bunun maiyetinde de bir firka mevcut olmalı. Vazifesine gelince: daima ortalığı karıştırmak, kuvvetliyi kuvvetsize karşı tahrik etmek ve derece derece isyan ve genel ihtilali ilerletmektir. Bu da komitenin emriyle harekete mecburdur.*

10. Madde: *komitenin gayet akıllı, gayur ve cesur bir silah muhafızı bulunmalı. Bu görev hepsinden zor hepsinden daha tehlikeli olduğundan bu işe layık bir adamın seçiminde titiz davranılmalı. Silah muhafızı, örgüte²¹⁷ ait olan silahları yani, martin, Vinchester, Karadağ, Kıрма revolver, kılıç ve kama ile bu silahlara ait fişek, barut, dinamit vesaireyi gayet dikkatli saklamalı. Üç-dört ayda hesaba bakılmak için teslim edilen silahların miktarını gösteren bir cetvel bulunmalı. Silah mahalleri, şehirden iki-üç saat uzak olmalı. Ziyade bulunmamalı. Hükümetin eline düşmemek için gayet muhafazalı bir yer olmalı.*

11. Madde: *Anarşistliğe dair olan kitapların vaazı için bir de kütüphane bulunmalı. Bu kitaplar, “Rafin”in telifatından ve zikre şayan “Kamar Katibali Batagnanyan”ın eserlerinden olmalı. Hınçakların asıl ilanlarını içeren bir kayıt defteri ile daha önceki heyete ait cetveller bulunmalı. Bunların muhafazası da katibe aittir.*

13. Madde²¹⁸: *Heyet, umum ihtilalciler ile ilişki kurmalı ve bu ilişkileri hukuki zemine oturtmalıdır. Çünkü gelecekte bu kutsal mesele için bir istinad olacaktır. Heyetin vazifesi çok uzundur.*

Bu örgüt programından başka, Hınçak terör örgütünün bir de yapacağı muamelelerle ilgili bir programı vardır. Bunlara maddeler halinde şöyle sıralanmıştır²¹⁹.

²¹⁷ **Ermeni Komiteleri (1891-1895)** adlı eserde geçen metnin orijinalinde, “örgüt” yerine “şirket” kelimesi kullanılmıştır.

²¹⁸ Yukarıda adı geçen eser, 11. maddeden sonra 13. maddeye atlamıştır. Bizde aynen, **Ermeni Komiteleri** adlı eserde yazıldığı şekilde yazıyoruz.

1. Madde: *Münasip havalilerde silah kuvvetiyle ahaliyi muhafaza ederek kendi aziz davasının müdafaaası için ahalinin hissiyatını uyandırmaya gayret edilmelidir. Bu silahlı muamelenin icra zamanı, vergilerin tahsil edileceğinde ahalinin köylülerle olan diyalog kurdukları zamandır.*

2. Madde: *Türklerin, Ermeni ihtilal ve fesadına karşı olan düşmanlık ve adaveti bu yolla yok edilmeli. Ermenilerin asıl maksadını Türk ahaliye anlatarak onların bir kısmını hükümete karşı muhafaza ve müdafaa etmelidir.*

3. Madde: *Kürt ve Çerkez vesair Ermeni ihtilaline karşı direnebileceklerle dostluk ve ilişki kurulmalı. Onları da ihtilal örgütüne müttefik olmaları için çalışmalar yapılmalıdır.*

4. Madde: *Politika mahkumları, bir yerden bir yere nakledilirken muhafızlara hücum edilmeli*

5. Madde: *Silahların muhafaza edildiği depolara ve hükümetin ambarlarına, vali, mutasarrıf ve kaymakam konaklarına hücum edilerek silahları elde etmeye ve hükümetin kuvvetini tenkis etmeye, bu zamanlarda memurin mahallelerinde heyecan yaratmaya gayret edilmelidir.*

6. Madde: *Politika mahpuslarını salıvermek için hapisanelere hücum edilmelidir.*

İşte bu maddeleri esas alarak isyan çıkarmak, hükümetin kuvvetlerin yok etmek, silahlarını çalmak ve halkı devlete karşı koruyor gibi gözükerek onların sempatisini toplamaya çalışan teröristlerin asıl amacı parti programını 8. ve 9. maddelerinde alenen görülmektedir.

Ecmiazin Kategikosluğu'nun bu komiteyle olan ilişkilerine gelince, 1881 yılında Kategikos Hirimyan'ın teşvikiyle Mıgırdıç Portakalyan, Marsilya'da "Armenia" adında bir gazete çıkarılmasını sağlar. Bu gazeteye ilaveten, İran'daki Güney Azerbaycan'daki Ermeni okulu öğretmenlerinin ve bazı İngiliz Londralarının – özellikle James Bryce – desteğiyle de "Hayatsan" isimli bir gazete daha çıkarılır. Sur Hantan, Hayk, Troşak gibi gazetelerle Avrupa kamuoyunu etkilemek isteyen Ermeniler, son olarak 1887 senesinde Cenevre'de Hınçak örgütünün adıyla bir gazete daha çıkarırlar. Ecmiazin Kategikosu

²¹⁹ **Ermeni Komiteleri**, s.13-14.

Hırimyan'ın bu etaptaki rolü, sadece manevi yönden gazeteleri desteklemek ve gazete çıkarmak isteyen, kişileri teşvik etmektir. Ancak, bu gazeteler, sadece birer basın organı değil, Hınçak'da olduğu gibi aynı zamanda birer terör örgütüdür. Ayrıca ifade etmemiz gereken bir nokta var ki, önce patriklik ardından Kategikosluk yapan Hırimyan, 1857 tarihinde Van'da “*Arziv Vaspuragan (Van Kartalı)*” isimli bir gazete çıkararak, ayrılıkçı faaliyetlerine bu gazete vasıtasıyla devam etmiş ve Rusya'nın propagandasını yaptırmıştır.

Hınçak gazetesi ve terör örgütüne bağlı, Cihan Gülyan, Sason'daki olayların müsebbibi olmuş, Rupenham Azadyan, Simon ve Megaveryan isimli anarşistler de Erzurum ve çevresinde çeşitli hareketler düzenlemişlerdir²²⁰.

Yine Ermeni ruhanilerinden olan ve Ecmiazin Kategikosluğu makamına oturan İzmirliyan, Ermenilerin bağımsızlığını sağlamak adına, Alatçıyan Krikoris adında bir komiteciyi Kategikosluk dâhiline almıştır. Krikoris ise, Hınçak komitesinin teröristlerinden bir tanesi olması dolayısıyla Adliye ve Mezahip Nezaretinde sabıkası bulunan bir kişidir ve bu zat, Rusya Seferetinden aldığı destekle, sosyalist ve nihilist matbuatlar yayınlarken, Adana ve Maraş bölgesinde propaganda faaliyetlerinde bulunuyor ve Londra Hınçak Komitesi tarafından kendisine gönderilen isyan programının icrasıyla ilgileniyordu.

Krikoris'den önce Kilikya bölgesindeki faaliyetlerle ilgilenen Gregoryen Ermeni Kilisesi Başpiskoposlarından olan Vahabedian'a gelen şu mektup, kiliselerin örgütlerle olan ilişkisini net bir şekilde gözler önüne serer:

“Londra ve Marsilya Komitesi

“Sayın Vehabedian,

“Yalan ihbarlardan nasıl ve ne şekilde korunmak ve hareket etmek gerektiği hususunu, yayınlanmış bildirimlerle öğrenmiş bulunuyorsunuz. Şu sıralar komitenin elebaşları için gerekli talimatları size gizli olarak vermekteyiz. Slav ve nihilist komiteler ile Avrupa'nın diğer benzer komiteleri tarafından gönderilmiş olan her şey daha evvel intikal ettirilmiş ve alındığına dair haber alınmıştır. Bunları iyi kullanmasını biliniz ve bundan istifade ediniz. Fakat çalışmalarınız gizli kalmak zorundadır. Burada

²²⁰ Hüseyin Nâzım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nr: 15, Ankara 1994, s.2-3

bulunan elebaşların uzlaşmasına çalışınız ve gücün sadece birlikten elde edilebileceği esasını iyi belleğiniz. Tchopli Derhouvendi Houvend isimli şahıs Adana vilayetinde kurulmuş olan Çayköy papazıdır. Elizabet ile onu iyi koruyunuz. Hükümetin eline geçmelerine izin vermeyiniz. Bu takdirde onları kurtarmak imkânsızlaşır. Bin kişilik teçhizat gönderilmiş ve dinamit için gerekli olan talimatlar verilmiştir. derhal Adana'ya gece içinde 300, Payas'a 60, Maraş'a 200 atlı göndermek lazımdır. Onların saldırıları sert olmalı ve bu hareketler gizli kalmalıdır. Şu ifadeleri ihtiva eden telgraflı aldığınız zaman ihtilal hareketine başlayınız: "Ölülerimiz için dua ediniz". O zamana kadar her şeyden habersiz olan hükümet rehabet içinde olmalı, onlarla ilişkilerinizi sürdürün, vali, mutasarrıf ve kaymakamların dostluklarını, ikiyüzlülükle de olsa güvenlerini kazanmak ve Ermenilerin bu hareketleri hususunda şüphelere düşmemeleri lazımdır. Tek kelimeyle onların tam güvenini kazanmak gerekir. İhtilalin nasıl olacağını biliyorsunuz. İlk olarak telgraf tellerini kesip personelini durdurarak, kamu binalarını yakarak, yüksek dereceli memurları öldürerek, devlet hazinesini ve nerede para varsa saldırıp yağmalayarak, silah depolarını ele geçirerek, hapishanelere saldırıp mahkumları salıvererek, son olarak da Kıbrıs'taki İngiliz Komitesi vasıtasıyla ihtilal hakkında Avrupa'ya telgraf göndererek isyancı hareketi başlatmak gerekecektir. Ancak ihtilali bildirmek için gönderilecek olan telgraflar, ihtilalin olacağı gecenin ilk akşamı gönderilmelidir. Büyük Ermenistan'da bulunan komiteler de aynı şekilde hareket edeceklerdir. Amerika'dan gelenler derviş, Atina'dan gelenler köylü, Fransa'dan gelenler Kürt çobanı, İngiltere'den gelenler softa, İsviçre'den gelenler seyis, İtalya'dan gelenler de Arnavut kılığında olacaklar ve hepsi bir araya geleceklerdir. Alman gönüllüler de ihtilale "fella" kılığında katılacaklardır.

"Bir takım alışılmamış söz ve haberlerle halkın bütün kesimlerinin zihnini bulandırınız ve kışkırtınız. "Armenie" (Ermenistan) gazetesiyle özel mektuplar gönderilmiştir. Adana'da bulunan Casparian "Armenie" gazetesinin sayılarını mutlaka halka okutsun. Galiçya'da muhbirlerle verilecek ücretler Carabet Guskderely'ye gönderilmiştir ve o da bu ücretleri usulüne uygun olarak ödesin.

"Çerkeslerin göçmenlerle anlaşması bize çok yardım edecektir. Cozan Bey'in eski dostlarınca verilmiş olan vaatlerin önem ve değerini araştırarak bize bildiriniz. Apin ... Sis (?)'in istifa ettiği doğru mudur ? Altmış Napolyon'un yarısını ona vermek lazımdır. Yüz civarında Harput Ermenisi sağ-salim Amerika'ya varmışlardır. İtalyan kaptanın

masraflarını ödedik. Henüz açılmış olan gizli yerden gemiye binen genç Zeytun Ermenilerini Yunan denizcisi kılığında Avrupa'ya göndermek çok kolaydır. Eğer yardım toplayan Suriyeli papaz kılığındaki şahıslar vasıtasıyla iletişim sağlanırsa amaca ulaşılabilecektir. Zeytun'daki eşkiya çetelerinin yetişmesi amacına ulaşmamıştır. Onlar çok bilgisizdirler. Maraş ve Antep'teki eşkiya çetelerinin teşkilatlanması iyidir. Yazışmalarda mektuplarınızı matbaa harfleriyle yazınız ki, bu yazının kim tarafından yazıldığı bilinmesin. Eşkiya çetelerinin teşkilatlanması hususunda daha önceden gönderilmiş talimatları harfiyen uygulayınız. Çerkes kıyafetleri arzulan amaca tam olarak cevap vermektedirler. Muş'un Tatar'ı Ermenice'yi biliyor. Kendisi Kürttür, sözlerine ve yaptıklarına güveniniz. Hakkari, Çölemerik, Bayezid ve Eleşkirt'teki Kürt ve İranlı çeteler yüzünden beklediğiniz talimatlar henüz verilmiş değildir. Suriyeli dağların tüfekleri tadil edilmiş ve sayıları artırılmıştır. Burası için endişeye mahal yoktur. Karabağ gönüllüleri çok faydalı olacaktırlar. Gürcü, Slav, Malakan ve Kazak gönüllüler de hazırlanıyorlar. Bulgaristan'daki komiteler elverişli durumdadır ve daima askerî eğitim yapmaktadırlar. Karadağlı, Sırp ve Rumen orduları içerisinde ve askeri okullarda bulunan adamlarımızın bu sene sağladıkları gelişmelerden oldukça memnunuz. Aynı şekilde, İtalyan, Fransız, Amerikan, İsviçre, Avusturya ve Rus orduları içindeki okullarda bulunan Ermenilerin elde ettikleri gelişmelerden de çok memnunuz. Öte yandan siz de bir taraftan başka yerlerde bulunan ihtilalci komitelerle yarışırken, Kilikya'daki partiler için de çalışmalısınız. Kız ve erkek çocuklarının eğitimlerine dikkat ediniz. Çünkü ilimsiz selâmete varılmaz. Zeki ve inançlı öğretmenlerinizi henüz tespit etmemiş olmanız büyük bir hatadır. Türk kafalı olduğu bahanesiyle kaybettiğiniz bir yönetici öğretmeniniz vardı. Aşırı isteklerinin hoş görülmesini binlerce defa yazdık ve kendisine verilmek üzere çok miktarda para gönderdik. Siz bu parayı birbirinize yedirdiniz ve Katolik başrahibin de almasına müsaade ettiniz. 200 liradan ona hiç bir şey vermediğiniz, göndermiş olduğunuz Kilikya'nın bilançosu da bunu teyit etmektedir. Biliniz ki, Kilikya bu yıllarda hiçbir faaliyet gösteremediyse bu, öğretmeninizle anlaşamamanızdan kaynaklanmaktadır. Onu Türk dostu olmakla suçlayan ve öldürülmesini isteyen İstanbul'daki düşmanları tarafından Hınçak gazetesinde yayınlanan çirkin makale sebebiyle büyük gürültü koptu ve bu büyük bir zarara sebep oldu. "Armenie, ile Hayasdan" arasındaki bir polemik meydana geldi. Nihayet bu gazeteler bir ay boyunca durduruldu. Katolıklara gönderilmiş olan paranın

harcanmamasına dikkat etmek lazımdır. Bize çok para gönderiniz, çünkü her şey parayla yapılmaktadır. Size ve bize gönderilen paranın çoğunu Avrupa Komitesi almaktadır. Silah üretme hususunda ilerleme sağlayınız ve Ermeni çocuklarını Osmanlı okullarına göndermeyiniz. Çünkü Türklerle dostluk bağları kurarlar. Yöredeki Türk birliklerinin durumunu daima bize yazınız. Bölgenizin bir haritasını temin edip gönderiniz. İşler çok yazıp konuşmakla bitmiyor. Çok para ve çok insan hazırlayınız

Londra ve Marsilya Komitesi Birinci Sekreteri bu mektubun ulaşacağı komiteleri selamlar.²²¹

2. Taşnak Terör Örgütü

Ermeni İhtilal Federasyonu anlamına gelen Taşnak Terör Örgütü, özellikle Rusya Ermenilerinin kurduğu cemiyetlerin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Faaliyet sahasına göre iki ayrı büro kuran Taşnakçıların Ecmiazin Kasabasında bulunan doğu bürosu, Giresun, Harput, Diyarbakır hattının doğusunu kapsıyor, ancak faaliyetlerinin asıl hedeflerini Van, Muş, Erzurum ve Trabzon oluşturuyordu. Merkezi Cenevre’de bulunan batı bürosu Balkanlar ve Batı ülkelerini kapsayacak şekilde çalışmalar yapıyordu. Doğu bürosu, Türklere karşı yapılacak hareketler için para toplamak, yıkıcı propaganda broşürleri bastırmak, terör yaratmak, silah kaçırmak gibi görevler üstlenirken, Batı bürosu, Avrupa’daki Ermeni faaliyetlerini düzenliyordu²²².

Kurulduğu günden itibaren bir terör örgütü olarak faaliyet gösteren Taşnak, ne programında bağımsızlık kelimesini kullanmıştır ne de Osmanlı’dan bağımsız olmak için siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. Asıl amaç olarak, anarşizmi ve terörizmi benimsemişler gibi bir görüntü çizmiştir²²³.

Çıkardıkları “Troşak” adlı gazeteden dolayı bu isimle de anılan Taşnak örgütü, 1890 yılında kurularak 1892 yılında ilk kongresini gerçekleştirdi. Kurucuları olan Christopher Mikaelian, Rusların kurduğu ihtilal cemiyetlerinden olan “*Narodnaya*

²²¹ BOA HR.SYS 2789/8

²²² Muammer Demirel, **Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918) British Documents on Armenians**, Y.T.Y., Ankara 2002, s.485.

²²³ Cevdet Küçük, **a.g.e.**, s.102; Erdal İltter, “Taşnak Partisi’nin Ermeni İsyanları’ndaki Rolü”, **Türk – Ermeni İlişkileri 21.Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk – Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, (yay.haz.:Berna Türkdoğan), A.K.D.T.Y.K. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.86.

Volya (Halkın İradesi)” adlı örgütte yetiştiği için, bu örgütün programı aynen benimsenmiş ve temel olarak sosyalizmi almıştır. Zaten Taşnakçılar da kendilerini, sosyalist-demokrat, sosyalist-ihtilalci gibi sıfatlarla anıyorlardı. Hareket noktaları ise Karl Marx’ın “*Bir düzine silah nakledecek çete, bir düzine programdan daha tesirlidir*” sözü idi²²⁴.

1904 yılının Ocak ayında Sofya’da yapılan Taşnak Kongresi’nde İstanbul ve İzmir’de yoğun eylemler yapma konusunda karar varılmış, Mikaelian’ın teklifiyle de Padişah’a suikast düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Padişah’a suikast düzenleyecek olan örgüt, bunun yanında Galata Köprüsü, Tünel, Osmanlı Bankası, yabancı büyükelçilikler ile diğer özel ve resmi müesseseleri havaya uçurup İstanbul’da bir kargaşa meydana getirmek istiyorlardı.

Sultan Abdülhamid Han, Yıldız Camii’ne geldiği esnada suikast düzenlenecekti. Suikastçıların planına göre, padişahın camiden çıkıp arabasına varması 1 dakika 42 saniye sürüyordu ve bu esnada, zaman ayarlı bir saatli bomba, tam padişah arabasına binerken patlatılacaktı. Bu plan doğrultusunda 21 Temmuz 1905 Cuma günü harekete geçildi, fakat tesadüfen Sultan, o gün Şeyhülislam ile ayaküstü sohbet edince plan işlemedi. Sultan’ın kurtulmasına rağmen o vakitte çevrede bulunan pek çok kişi hayatını kaybetti²²⁵.

29 Ekim 1907 tarihinde Kategikos Hırimyan’ın ölmesi üzerine Osmanlı hükümeti, İstanbul Ermeni Patriği Ormanyan’ı Kategikos seçtirmek için çalışmalara başladı. Bunu öğrenen Taşnak örgütü, bir toplantı düzenleyerek Osmanlı’nın güvenini kazanmış olan Ormanyan’ın Kategikos seçilmemesi için faaliyetlerde bulundu ve Ormanyan’ın karşısına rakip olarak Osmanlı hükümeti tarafından Kudüs’e sürülmüş olan İzmirliyan’ın aday olarak gösterilmesini sağladı.

Ormanyan, makamın daha fazla boş kalmaması için, seçimlerin 1908 Mayıs’ında yapılmasını istedi, fakat Rusya hükümeti buna karşı çıkarak, seçimin usule uygun bir şekilde ve Kategikosun ölümünden bir yıl sonra yapılması gerektiğini söyledi. Yani seçimler Ekim 1908’de yapılacaktı. Metropolitlerin çoğu Ormanyan’ın tarafını tutarken, Taşnakçılar, silah zoruyla baskı kurarak İzmirliyan’ı seçtirmeye çalışmışlardır.

²²⁴ Güler-Akgül, a.g.e., s.183.

²²⁵ Vahdettin Engin, “Sultan II. Abdülhamid’e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebepçe Belçika ile Yaşanan Ekonomik Kriz” **Bellekten**, T.T.K. Basımevi, c.LIX, sayı 225, Ağustos 1995, s.413-421.

Seçimde oy kullanacak 86 metropolitten 56'sı Osmanlı topraklarında gelecekti ve diğer metropolitler, onların da gelmesi için izin almaya çalışıyorlardı. Bu esnada gelişmeleri dikkatle takip eden Sultan Abdülhamid Han, Ecmiazin Kategikosluğu'na İzmirliyan'ın seçilmesinin devletçe asla kabul ve tasdik edilemeyeceğini söylemiş, Ormanyan'ın ise Patrikhane'de kalmasını zorunlu olduğunu bildirmiştir. Bu yüzden padişah, başka bir adayın seçime katılmasını ve onun seçilmesini istemiştir. Sultan Abdülhamid Han, İzmirliyan'ın seçilmesini engellemek için her türlü tedbiri almıştır fakat II. Meşrutiyet idaresi, bu engelleri ortadan kaldırmıştır. Netice itibariyle de Taşnak Partisi'nin adayı İzmirliyan Kategikos seçilmiştir²²⁶. Ancak, dönemin belgelerinden anlaşıldığına göre, İzmirliyan, Hınçak örgütünün lehinde bir takım hareketlerden başka, Taşnak örgütüyle diyaloglara girmemiştir. Bu sebeple de bu örgüt tarafından korkak ve kan görmeye dayanamayan birisi olarak nitelendirilmiştir²²⁷.

1912 yılında, Ecmiazin Kategikosu olan V. Kevork, Petersburg'a bir heyet göndererek, Osmanlı Devleti'nin zayıf durumundan faydalanılması gerektiğini bildirmiş ve Ermeni Meselesi'ni milletlerarası bir alanda tekrar tartışılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu konuda Rus hükümetinden destek görünce, kendilerinden Ermenileri, İsa adına himaye altına almalarını istemiş, bu konuda da Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Baros Giers'in İstanbul'a bir nota verdirmesini sağlamıştır. Nota, Ermenilerin, Ruslarla birleşme isteğini belirtiyordu. Kategikos'un kendilerinden istediği şey, Rusya'nın da işine geldiğinden, merkezi Ecmiazin'de bulunan Taşnak'ın yetkili üyelerinden birisiyle bir görüşme ayarlandı. Bu görüşme sonunda, Kategikos'un isteğinin yerine getirilmesi için, bazı kararlar alındı. Bu kararlara göre, Taşnakçılar bundan böyle isyan çıkartmamalı, Türklere sataşmamalı ve Türkler tarafından katledilen mazlumlara gibi görünmeliydiler²²⁸.

Ancak Taşnak Örgütü, bu görüşmeyi dikkate almamış olacak ki, Ecmiazin Kategikosluğu'nun hemen yanında olan Hak Mehmed adlı bir köyü, Ecmiazin'den yola çıkarak ortadan kaldırmışlardır. 1919 yılında gerçekleşen bu olay, ancak 1986 yılında ortaya çıkarılabildiği görülmüştür. Bu kadar yıl, bu olaydan habersiz olunmasının sebebi ise,

²²⁶ Arslan, **a.g.m.**, s.354-357.

²²⁷ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e.**, c.II, s.318.

²²⁸ Yıldırım, **a.g.m.**, s.149; Türklere yönelik yapılan saldırılar ve Ermeni Meselesi'nin günümüze yönelik yansımaları için bkz. Naci Şahin, "Ermeni Terörü'nün Anadolu'daki Bazı Uygulamaları ve Bu Sorunun Türkiye'nin Güvenliği Açısından Önemi", **IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze Dış Tehditler)**, Elazığ 2004, s.687-692.

öldürülen köylülerin bir su kuyusuna atılıp, bu kuyunun üstünün teröristler tarafından kapatılmasıdır²²⁹. Ecmiazin Kategikosluğu ile neredeyse yan yana bulunan bu köyün akıbetinden, elbette ki Kategikosun habersiz olması beklenemez.

IV. BÖLÜM

ECMIAZİN KATEGİKOSLUĞU'NUN AYRILIKÇI ERMENİ HAREKETLERİNİN BAŞLAMASINDAKİ ROLÜ

I. XVI. ve XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI ERMENİLERİNİN AYRILIKÇI HAREKETLERİ

XI. yüzyılda Anadolu egemenliğini tamamlamış olan Türklerle, Anadolu'da Bizans' hâkimiyeti altında ezilen Ermeniler, bir arada yaşamayı öğrenerek birbirlerine karşı saygılı ve anlayışlı bir şekilde hayatlarını sürmüşlerdir. Fatih Sultan Mehmed'in başlattığı ve haleflerinin devam ettirdiği uygulamalarla Ermeniler, bir süre sonra Osmanlı toplumu içinde refah dolu bir yaşam sürmeye başlamış, gitgide Osmanlı ekonomik sistemi içinde kendilerine üst sıralarda bir yer edinmişlerdir. Bu sistem içinde Ermeniler, Avrupalı tüccarlarla diyaloglarda bulunmuşlar, Maltalı, Floransalı, Ceneviz ve Venediklilerle kurduğu ilişkiler neticesinde hem zenginleşmişler hem de kültür

²²⁹ Enver Konukçu, "Sürmeli'de Eçmiyadzin Kutsal Kilisesi ve Aras Yakınlarındaki Hak Mehmet Köyü Olayı", **Türk – Ermeni İlişkileri 21.Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk – Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, (yay.haz.:Berna Türkdoğan), A.K.D.T.Y.K. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.163-168.

açısından batıya açık bir toplum haline gelerek, ileriki dönemler için kendilerine işbirlikçiler edinmişlerdir.

Osmanlı ekonomik düzeni içinde Ermeni kapitali büyüdükçe, Avrupa'daki Rönesans ve Reform hareketlerini daha yakından takip eder bir hale gelmişler, hümanizmi öğrenerek, Osmanlı Devleti'nin kendilerine sunduğu hukuki haklarla da devlet içinde siyasallaşarak, ayrılıkçı düşüncelerini modern bir anlayışa oturtmuşlardır.

Avrupa'da eğitim görüp 1541 yılında Ecmiazin Kategikosu olan Salmaslı Stepanos, 1547 yılında gizli bir toplantı tertip ederek Ermenilerin Osmanlı hâkimiyetinden nasıl kurtulabileceği konusunda çeşitli araştırmalara girişmiştir. Bunun için Avrupa'ya bir heyet göndermiş, Papa ve bazı Avrupalı devlet adamlarının, Türk karşıtı bir ayaklanma durumunda ne gibi bir yardımda bulunabilecekleri konusunda fikirlerini almıştır²³⁰. Fakat bu yüzyılda, Avrupa içinde çok büyük dini ve siyasi çatışmalar olduğu için Kategikos, bu konuda istediği sonucu elde edememiştir.

Buna rağmen, Stepanos'un halefi Mikail, selefinin izinden gitmiş ve Ermenileri bağımsız kılmak, bununla da yetinmeyip Anadolu, Kafkasya ve İran'daki Ermenileri tek bir bayrak altında birleştirmek için bir toplantı düzenlemiştir. 1562 yılında, Kategikos'un memleketi olan Sivas'ta düzenlenen bu toplantıda, Avrupa'ya yeni bir heyet gönderilmesi kararı alınmış ve Tokatlı Abgar Tbir, oğlu Sultanşah ile Aleksandr adlı bir papaz bu işle görevlendirilmiştir.

1562 yılında Papa IV. Pius'un makamına çıkan bu heyet büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Ancak, Haçlı Seferleri sırasında olduğu gibi Papa, eğer Ermenilerin Roma Katolik Kilisesi'nin hâkimiyetini tanırlarsa yardım edebileceklerini söylemiştir. Eğer Ermeniler bu isteği kabul ederlerse Papa, Abgar Tbir'i de yeni Ermenistan kralı olarak tanıyacağını birdirmiştir.

Papa'nın bu isteğiyle, görüşmeler kesilmiş ve Ermenilerin heyeti bir kez daha elleri boş olarak dönmek zorunda kalmışlardır. Ancak başta Kategikos olmak üzere çeşitli ruhaniler kışkırtıcı faaliyetlerine devam etmiş olacak ki, 1566 kışında Van'da bazı kargaşalar baş göstermiştir. Yaklaşık bin kadar Ermeni bir araya toplanıp, çeşitli

²³⁰ L. Nalbadian, **The Armenian Revolutionary Movement; The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century**, Los Angeles 1963, s.18'den Naklen, Salim Cöhce, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", **Ermeni Araştırmaları (Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi)**, A.S.A.M. – EREN Yayınları, sayı: 6, Ankara 2002, s.38-40.

saldırılarda bulunmuş ve asayişi bozmuşlardır. Yine aynı yıl Van'da, kale burçlarındaki karları temizlemekle görevli Ermeniler, bu görevlerini yerine getirmeyerek bir çeşit protesto hareketinde bulunmuşlardır. Dini bir alt yapıya sahip olan bu hareketlerdeki amaç, milli duygulardan ziyade dini olarak bağımsız olmak ve Müslüman bir toplumun boyunduruğundan kurtulmaktır.

Aslında Ermenileri, Osmanlı hâkimiyeti altından kurtarmak isteyen tek güç de Ecmiazin Kategikosluğu değildi. 1581 yılına ait bir Fransız belgesinde, Osmanlı Devleti'nin nasıl yok edilmesi gerektiği hakkında bilgiler bulunmakta ve belgede devlet içindeki azınlıkların devlete olan sadakatleri vurgulandıktan sonra, eğer doğudan İran, Batıdan İspanya ve Avusturya, içerden de azınlıklarla birlikte hareket edilirse Osmanlı Devleti'nin kısa zamanda yok edilebileceği belirtilmektedir. Bu belgeden başka, 1615 yılına ait bir rapor da "*Osmanlı Devletini yıkıp yok etmenin çareleri* adını taşıyordu. Raporu yazan kişi, 1584-1606 yılları arasında İstanbul'da Fransa Büyükelçisi sıfatıyla bulunan De Breves'di. Bu raporda en ilgi çekici nokta, sanki 1914'ün planlarının bu yılda yapılmış olduğudur. Sykes ve Picot arasındaki anlaşmanın temelleri, daha doğru bir ifadeyle fikri alt yapısı bu raporla ilk defa kendisini göstermiştir. Davut Kılıç, Settar F. İksel'den raporla ilgili şu alıntılarını yapar: "*Osmanlı Devletiyle savaşa girildiğinde Hıristiyan Arnarvutları, Mora'daki Rumları, Eflak ve Boğdan ahalisini isyan ettirmek, devşirmelere ana ve babalarının dinini hatırlatarak ve iyi mevkiler vererek Hıristiyanlar tarafına çekmek, İran Şahını aynı zamanda harbe teşvik etmek, Mısır'daki Kıptileri Lübnan'daki Marunileri ve Fransız ahfadı olan Dürzileri isyan ettirmek, Anadolu'daki Ermeni, Rum ve Gürcüleri ayaklandırmak suretiyle hem Osmanlı Devletinin başına harple birlikte gaileler açmak hem de Eflak, Boğdan, Mısır gibi memleketlerin zahiresinden Osmanlıları mahrum etmenin mümkün olduğunu belirttikten sonra, harpten evvel Hıristiyan hükümdarlarının aralarında Osmanlı toprakları için bir paylaşma planı hazırlamaları lüzumunu da belirtir*²³¹." İşte bu planlar dâhilinde Ermeniler, Avrupa, Rusya ve diğer azınlıklar daha Fransız İhtilali'nin getirecek olduğu milliyetçi akımları beklemeden milliden çok dini hislerle hareket etmişler, çeşitli sömürge devletleri, şimdiden 200 yıllık planlarını yapmışlar ve Osmanlı'yı parçalamak için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardır

²³¹ Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Elazığ 1999, s.56-57.

Bu tarihlerde Ecmiazin Kategikosluğu'nun dini istiklale kavuşmak için giriştiği bu hareketler, en güçlü çağlarını yaşayan Osmanlı Devleti için küçük hareketler olmaktan öteye gitmemekteydi. Ecmiazin'in bu faaliyetleri 1604 yılında, Revan'ın Safevi hâkimiyetine girmesiyle etkisini yitirmiştir. Çünkü Kanuni döneminde Fransa ile imzalanan dostluk anlaşması bu yıllarda çeşitli imtiyazlara dönüşmüş, Katoliklere tanınan ticari ve siyasi imtiyazlar, Gregoryenlerin dikkatini çekmiş ve Ermeniler arasında bu mezhebe geçiş konusunda bir eğilim belirmeye başlamıştır. Osmanlı'nın aldığı mezhep değişikliği ile ilgili bazı tedbirler de, Katolik eğilimli Ermenilerle, Osmanlı'ya sadık, Patrikhane'nin kontrolü altındaki cemaatin arasında bölünmelere yol açmıştır.²³²

Önceki bölümlerde belirttiğimiz üzere, Ermenilerin, Türk idaresi altında yaşadıkları refah, tüm tarihçilerin üzerinde anlaştığı noktadır. “*Millet-i sadıka*” iltifatına mazhar olmuş bir toplum olan Ermenilerin genelinin, Türklerle alıp veremediği hiçbir şey yoktu. Ancak, yine belirttiğimiz gibi, VIII. yüzyılda itibaren, Ermenilere dini-millî bir bilinç kazandırmak isteyen Ecmiazin Kategikosluğu, bu emeli doğrultusunda bir takım pragmatik anlayışta hareketlere girişmiş, Gregor Lusavoriç'in cemaatini bağımsız kılmak için dini kullanarak, siyasi sonuçlar elde etmeye çalışmıştır.

Bu sebeple, Ecmiazin Kategikosluğu, Osmanlı'ya karşı olan bağımsızlık hareketlerine hiçbir zaman ara vermemiş, Haçlı Seferlerinden kalma bir bilinçaltıyla hareket ederek, Avrupa ve Papa'yı kurtarıcı olarak görmüştür. Bundan ötürü, hemen her dönem Avrupa'ya çeşitli heyetler göndererek dini bağımsızlık istemişlerdir.

XVII. yüzyılda Avrupa'ya yine bir heyet gönderme girişiminden bulunulmuştur. Ecmiazin'de gizlice toplanan bir grup ruhani, Kategikos IV. Hagop Tjughahetsi'nin telkinleri doğrultusunda, beş kişilik bir heyetin Papa ile görüşmek için Avrupa'ya gitmesine karar vermiş, ancak heyetin henüz İstanbul'a ulaştığı sırada Kategikosun ölmesi üzerine bu heyet bulunan papazlar geri dönmek zorunda kalmışlardır

Vatikan'dan yardım isteyen Ermeniler için Papa'nın tavrı, kendilerine hiç de yabancı değildi. Doğu kiliselerine mensup kişileri Katolik olarak görmek isteyen Vatikan, eğer bu gruptan bir tanesi gelip de Papa'dan yardım isterse, Papa, kendilerine Katolik olmaları şartını öne sürüyor, kabul edilmezse görüşmeler kesiliyor

²³² A.g.m., s.40-43.

ve yardım gelmiyordu. Tıpkı, Haçlı Seferleri'nden önce olduğu gibi. Papa'nın asıl isteği, doğudaki Maruni, Keldani, Ermeni ve Melhitleri Katolik yapmak ve böylece Osmanlı'dan kopartmaktı. Papa, özellikle Ermenilerin, Osmanlı tebaasından koparılması konusunda çeşitli projeler düzenleyerek, önce onların özerk olmasını istemekte, ardından bağımsızlıklarını düşünmektedir²³³.

Papa'nın özellikle Ermenileri hedef alan bu projelerinin temelinde, bir cihan devleti olan Osmanlı'nın içinde her türlü hak ve özgürlüğe sahip, dini, sosyal ve kültürel açıdan çeşitli imkânları olan Ermenilerin, devlet içinde ayrı bir gücü olması yatıyordu. Dünyanın en büyük gücü olmayı hedefleyen Müslüman bir toplumun içinde yer alan Hıristiyanlar eğer mutlularsa, bu durum o devletin sınırları dışında kalan Hıristiyanlara da örnek olabilir ve Osmanlı'nın gelip kendilerini de sınırlarına katmasını bekleyebilirlerdi. İşte Papa'nın projeleri bu tehdide karşı olarak gelişmekte, Fransa'nın, Osmanlı Devleti içindeki imtiyazlı durumundan faydalanarak²³⁴ Katoliklik propagandasını Osmanlı sınırları içinde yapmaya çalışmaktaydı.

Yardım istemek için Vatikan'a giden ve papazların geri döndüğü bu heyetin içinden geri dönmeyen, yalnızca o esnada yirmi yaşında bulunan İsrail Ori idi. Avrupa'da yaklaşık yirmi yıl kalarak İngiliz ordusunda görev almaya başlayan Ori, bu esnada Prens Johann-Wilhelm ile tanışarak, bağımsız Ermenistan konusunda onunla görüşür ve Prens'e Ermenistan krallığını teklif eder. Ancak, aldığı yanıt olumsuz olunca yeniden Ecmiazin'e döner. Ecmiazin'e dönüşü de onun için beklediği şekilde olmaz ve Kategikos'tan beklediği itibarı göremeyince bir kez daha İngiltere'nin yolunu tutar. Prens'in aracılığıyla İmparator Leopold tarafından kabul edilir ve Papa'yla görüşmesi sağlanır. Buradan da sonuç alamayan Ori, Rusya'ya geçer. Çar I. Petro'dan yardım sözü alması üzerine yönün İran'a çevirir ancak burada yakalanarak tutuklanır.

İsrail Ori, belki de tüm dünya siyasetini değiştirecek hamleler yapmıştı. Çünkü, Çar Petro, İsrail Ori'nin anlattıklarını araştırıp değerlendirmek için 1715 yılında İran'a Ardevi Volenski adında bir elçi yollar ve bölgedeki özellikle Hıristiyan unsurlar üzerinde bir araştırma yapılmasını sağlar. Rusya'nın, İsrail Ori sayesinde bölgeye olan ilgisi bir kat daha artar ve bir yıl sonra da Kategikos Yessai, Avrupa'dan umudunu

²³³ BOA HR.SYS 28/95.

²³⁴ BOA HR.SYS 28/95.

keserek kendilerini İslam idaresinden kurtarması için Rusya'ya başvurunca Çar Petro, bölge üzerindeki politikalarını geliştirmeye başlar.

İşte bu yıllarda, Ermeni milliyetçiliğini uyandırmak için çeşitli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. 1699 yılında, Arakel Tavrijetsi'ye ve 1695 yılında Horenli Movses'e ait kitaplar basılmaya başlanmış, böylece herhangi yazılı bir metne sahip olmayan Ermenilere dair ilk tarih ve tarihi bilinçaltı oluşturulmaya çalışılmıştır²³⁵.

Katolikliğin kendilerine sunduğu imkânların cazibesine kapılan bir kısım Ermeniler, batılı tarzda eğitim almak için, Katolikliğin merkezi olan İtalya'ya yöneldiler. Ermenileri Katolikliğe iten diğer bir sebep de, Osmanlı içinde yer alan üst tabaka Gregoryenlerin, alt tabakalarla ilişkisinin kopması ve bundan doğan hoşnutsuzluktu. 1700'lü yılların başında Katolik mezhebine geçen Gregoryen bir papaz olan Mekhitar, Büyük Ermenice Lugat'ını yayınlayarak, dini-millî kimlik oluşturma çabalarına devam etti ve bu konuda yaptığı araştırmalarını Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler arasında dağıttırdı. Mekhitar'ın sloganı "*Ne inancım için ulusumu, ne ulusum için inancımı feda ederim*"²³⁶ idi. Mekhitar ve müritleri, Ermeniler arasında, Rönensans ve Hümanizm düşünceleri oluşturmuşlar, Avrupa'dan önce bu düşünce tarzını hayata geçirmeyi başarmışlardır.

Kısacası, neredeyse tüm Ermeni din adamları, dinlerini bağımsız kılmak adına Ermenilere milliyetçi duyguları aşlamaya çalışmışlardır. Amaç, Gregoryenlerin yani Ermenilerin tek bir bayrak altında toplanmasını sağlamaktır. Bu doğrultuda, tüm Hıristiyanların, maddî ve dini sebeplerle yaptıkları işbirliği, XVII. yüzyılda meyvelerini vermeye başlamış, 1800'lerin başından itibaren de azınlıklar ve de Ermeniler arasında ayrımcı görüşler gün yüzüne çıkarak bir bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştür.

II. XVIII. ve XIX. YÜZYILLARDA ECMİAZİN KATEGİKOSLUĞU

Sürekli vurguladığımız gibi Ecmiazin Kategikosluğu, Ermenileri tek bir bayrak altında toplamak için sürekli toplantılar yapmakta, onları İslam'ın egemenliğinden kurtarmak için Avrupa'nın kapılarını sık sık çalmaktaydılar. Ancak, Avrupa'dan

²³⁵ Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, s.97; Cöhce, **a.g.m.**,s.44-45.

²³⁶ B.Levon Zekıyan, **Ermeniler ve Modernite, Gelenek ve Yenileşme / Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği**, (Nşr. A.Yılmaz), İstanbul 2001'den Naklen, Cöhce, **a.g.m.**, s.47, n.50.

bekledikleri yanıtı alamayan ruhaniler, İsrail Ori'nin faaliyetleri sonucunda Rusya'daki potansiyel gücü fark etmişler ve bundan sonraki politikalarını bu yönde geliştirmişlerdir.

Rusya ise, XVII. yüzyıldan bu yana, Akdeniz'e inmek için politikalar üretmekteydi. Kafkasya'daki işgal hareketleri için, bölgede yaşayan Hıristiyanları etkilemek zorunda olduğunu bilen Rusya, Gürcü ve Ermenilere yönelik propaganda hareketleri başlatmıştı. Kendisini, Ortodoksların hamisi olarak kabul edip, Doğu Kiliselerine mensup monofizitleri de koruma vaatleriyle kendi tarafına çekmekte, bu yolla, Osmanlı sınırları içinde kendisine geniş bir etki alanı oluşturmayı düşünmekteydi. Bu amaç doğrultusunda Gregoryenlerle temasa başlayan Rusya, ilk hedef olarak Ecmiazin Kategikosluğu'nu seçmişti ve Ecmiazin'deki ruhaniler de buna sıcak bakmaktaydılar. 1769 yılında Kategikos Guğas, Ermenilerin Rusya'ya sadık, fakat bağımsız bir devlet olarak, İslam dünyası ile Rusya arasında bir set çekecek olan topraklara sahip Ararat Krallığı Projesi'ni Rusya'ya verdi. 1799 yılında Petersburg'da bu konuyla ilgili önemli müzakereler yapıldı. Ermeni ruhanilerin görüşleri ise şöyleydi:

“Ermenistan birkaç asırda beri Krallardan ve müstakil bir idareden mahrum kalmıştır. Birçok yerleri Türkler, İranlılar tarafından idare edilmekte ve ufak bir kısmı yani Karabağ'da müstakil bulunmaktadır. Eğer milletten bir baş zuhur etse bu işler çok kolay olacak bu suretle Ermenistan ihya edebilir ve kısa bir zamanda Ermenistana yapılacak akınlar ile Ermeniler oraya doldurulabilir. Tabii müstahkem yerlere, müdafaa için oldukça iyi bir vaziyet verilebilir. Toprağın hususiyetleri, evsafi, iklimi, icap eden zahireyi ve levazımı temin eder. Barut ve demir istihsal olunur.

“Karabağ melikleri her ne kadar kimseye tabi bulunmuyorlarsa da itimatsızlıkları kendilerinin zaafını intaç etmiştir. Bunlardan başka bu ermeni reislerinin cehaleti bu müstakil idareyi gerek kendileri için ve gerek bütün millet için lüzumsuz, faydasız bir hale getirmiştir. Diğer taraf ermeniler, İran hanları idaresinde buldukları için zulüm ve işkencelere maruz kalmışlar ve bunların büyük bir kısmı Türkiye'ye kaçmıştı. Eğer milletin intihabı veyahuthasmetmehap İmparatoriçenin lütfu ile milletten bir baş çıkarsa kendisinin, evvelâ Derbent'e verilebilmesi ve Şemahi ile Kaak (Gence) de hükümrân olması temin edilebilir. O zaman şüphesiz Karabağ ve Sağnak da kâfi derecede asker vererek, buraya iltihak edecek ve bu suretle Erivan ve diğer şehirler zaptolunacaktır.

*Bu maksatla da iki sene müddet için, bu ermeni reisinin, Erivan'ı zaptedinceye kadar 2-3000 kadar askere ihtiyacı vardı. Erivan zaptolunduktan sonra ermeni şehirlerinin varidatı ile hiç bir noksan hissedilmeden askerin büyük bir kısmını muhafaza etmek kâbil olacaktır.*²³⁷

Bu görüşleri bildiren Kategikos Guğas'ın 26 Aralık 1799'da ölümü üzerine toplanan rahipler, Kategikosun yerine İstanbul Patriği Danyel veya rahip Efrem konusunda anlaşma yolları ararlarken, Rusya ise, Rusya'da ikamet eden Hoseb veya Efrem isimli iki rahipten birisinin bu makama getirilmesini istediklerini reisülkütuba bildirmiştir. Rusya'nın, bu kişileri Ecmiazin'e dikte ettirmeyip, Osmanlı'dan rica etmesinin sebebi, Ermenilerin tepkisini toplamamak ve kararların özgürce alındığını ve eğer bir müdahale olduysa bile bunu kendilerinin değil, Osmanlı hükümetinin yaptığını halka iletmeği.

Osmanlı devlet adamlarının bu konuya yaklaşımı ise oldukça ilginçtir. Reisülkütub bu konuda, meselenin sadece basit bir ruhani seçimi olduğunu, Rusya'nın kendilerine sadık bir devlet ve müttefik olduğunu düşünmekte; kategikos değişiminin kendilerini etkileyecek herhangi bir yapıya sahip olmadığını iler sürmüştür. Eğer Rus istekleri kabul edilirse, mevcut ilişkilerin düzenli bir şekilde devam edeceğini, aksi takdirdeyse Çar'ın tepkisinin çekileceğini ve bunu Devlet-i Âli için gereksiz olduğunu söylemiştir.

Bu görüşü akıllıca bulan sadrazam vekili de, Rusların isteklerinin gerçekleşmesi için kategikos tayinine müdahale etmiş, İstanbul Patriği'ni görevden azlederek seçilmesini engellemiş ve Hoseb'in Kategikos seçilmesi sağlanmıştır²³⁸. Böylece Rusya, fiziksel olarak hâkimiyeti altına alamadığı Erivan'ı, elde ettiği nüfuzla hâkimiyeti altına almıştır.

Kategikos Hoseb, göreve geldikten 2 yıl sonra ölünce, yeni bir toplantı yapıldı ve yine kategikos seçimi gündeme geldi. Rusların bu seferki adayı rahip David'di. Buna karşılık Ermeni cemaati ise İstanbul eski Patriği Danyel'de ısrar ediyorlardı. Rusya'nın yaptığı diktelere direnen Ermeniler, Danyel'i seçmek için çaba gösterirlerken en büyük

²³⁷ Leo, **Ermeni Meselesinin Vesaiki**, Tiflis 1915; **Ermeni Tarihi: Rahip Agapyan 4 ncü Kitap**, Tiflis 1989, s.737-737'den Naklen, Saral, **Ermeni Meselesi**, s.14-15.

²³⁸ Ali Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı Ecmiazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar**, Truva Yayınları, İstanbul 2005, s.31-32.

kozları, David'in yaptığı uygunsuz davranışlardı ve bu davranışlar onun seçilmesi engelliyordu. Aslında Patrikhane tarafından kategikos olarak atanan David, seçimle işbaşına gelmediği için seçimi hatalı ve geçersiz sayılarak yerine Danyel atandı. Buna karşılık rahip David, Danyel'in Ecmiazin'e ulaşmasını engelleyince ve kategikosluk makamı iki yıl için Bayezid'e taşındı ve böylece Danyel görevini burada ifa etti (1801 – 1802)²³⁹.

Bu yıllarda Ermeniler ve Ruslar arasındaki diyaloglar iyice gelişmiş, Çarlık, artık isteklerini belirtmek için Bab-ı Âli'yi kullanmaz olmuştu. Ecmiazin'e dilediğince müdahale edebiliyordu. 1802 yılında Danyel'in ölümünden sonra, çeşitli kategikoslar atanmış ve azledilmişti. 1809 yılında, Çar'ın, Petersburg'dan yolladığı İbrim adındaki bir ruhani, kategikos olarak atanmıştı. Hala adetlerine bağlı olan Ermeniler, kategikos seçimimin meşru yollardan, yani seçimle yapılması gerektiği konusunda diretmede olduğundan, tepeden inme bu Kategikos, gerekli saygıyı görememiş ve Kilise'yi terk etmek zorunda kalarak Tiflis'e yerleşmiştir.

Ecmiazin bu sırada Safevi Devleti'nin sınırları içinden olduğundan dolayı, Osmanlı Devleti, gerekli müdahaleleri yapamıyor ve kategikos seçimlerine ağırlığını koyamıyordu. Ancak, İstanbul patrikhanesi, kategikosların kendi başına hareket etmelerinden ve ruhanilerin kategikosları oy birliğiyle, sebepsiz yere azledip, yeniden başa geçirmelerini onaylamayarak, Kilise'ye bir nota verdi. Patrik Karabet, Ecmiazin'de düzenin bozulduğundan ve eski geleneklere yeniden dönülmeden kategikos seçiminin yapılamayacağını söyledi. Böylece bu makam birkaç yıl boyunca boş kaldı.

Bu olaydan sonra, Patrikhane'yi haklı bulan, Ecmiazin'e bağlı ruhanilerden olan Ohannes, Patrik'e bir mektup yazarak İstanbul'da bir toplantı düzenlemesini ve bu yolla işlerin eski düzene dönmesini söyleyerek Ecmiazin Kategikosluğu'nun ancak bu yolla ıslah edilebileceğini belirtti. Doç. Dr. Ali Arslan, Patrikhane'nin daha sonra Ecmiazin'e yolladığı ve ıslahı öneren mektupların Ecmiazin tarafından cevaplanmadığını söylemekte ancak, Dabağyan'ın Kategikos listesinde de Ohannes'in VIII. Garpezi

²³⁹ Levon Panos Dabağyan, verdiği listede 1780-1799 yılları arasında Guğas I.Garpezi'yi, 1801-1807 yılları arasında David I. Enkedzi'yi, 1807-1808 yılları arasında ise Danyel I.Surmarezi'yi Kategikos olarak göstermiştir. Ancak Osmanlı Hatt-ı Hümayunlarında Danyel ve David'in görev yılları yukarıda belirttiğimiz gibidir. Bkz. Arslan, **a.g.e.**, s.32-33 ve karşılaştırma için bkz. Dabağyan, **Türkiye Ermenileri**, s.96-106.

lakabıyla kategikos seçildiği görünmektedir²⁴⁰. Yani Patrikhane ile beraber kategikosluğu ıslah etmeye çalışan bir ruhaninin kategikos olması, ya işlerin düzeldiğini ve patrikhane ile olan ıslah mektuplarına gerek kalmadığını göstermekte ya da Ohannes ile Patrikhane'nin mektuplaşmaya devam ettiğini ancak, bu mektupların tarihi süreç içinde yok olduğunu göstermektedir.

Bu tarihlerden itibaren Rusya'nın baskısı Ecmiazin üzerine iyice çökmekteydi. Ancak yine de İstanbul'un, patrikhane aracılığıyla Ecmiazin'e müdahaleleri olabiliyordu. Patrikhane, Osmanlı Ermenilerinin en yüksek makamı ve idari işlerinin görüldüğü yer olmasına rağmen, Bab-ı Âli Ecmiazin'i de Patrikhane'den daha yüksek ruhani bir makam olarak tanımaktaydı. Bu sebeple, Patrikhane'yi kullanarak müdahale etmeye çalışıyordu, fakat 1826-28 Rus-İran Savaşı, Ecmiazin'in tamamen Rus kontrolüne girmesine ve Osmanlı müdahalelerinin tamamen bitmesine neden oldu. Çünkü bu savaşla, Kilisenin bulunduğu Vagarşabat (ya da Ecmiazin) kasabası, bundan böyle Rusya'nın sınırlarına dâhil olmuştu. Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Kuzey Azerbaycan'ın tamamı Rusların kontrolüne girmişti. Artık İran, Rusya'nın kendisine karşı olan üstünlüğünü kabul etmiş, Rusya da emellerini gerçekleştirebilecek sınırlara ulaşmıştı. Çünkü Kuzey Azerbaycan'ın ele geçirilmesiyle, Van'ı da kapsayan ve kuzeye Karadeniz'e kadar çıkan sınırlar Rusların taarruzuna açık bir hale gelmişti.

Rusların bu ileri hamlesinden sonra Kategikos Nerses, Ermenilere yönelik propaganda faaliyetlerine başlamış ve Ermeni liderlere çeşitli mesajlar göndererek, mevcut olan durumu adeta Osmanlı'ya yönelik bir cihatmış gibi göstermişti.

11 Mart 1828 tarihli, Erzurum Valisi Galip Paşa'dan Bab-ı Âli'ye gelen yazıda, Rus sınırındaki Ermenilerin göç ettirilmesi gerektiği yazıyordu²⁴¹. Nitekim hemen ardından 1828 Osmanlı – Rus Savaşı başlamıştı ve bu savaşta Galip Paşa'nın öngörülerini doğru çıkararak Ermeniler, Rusya'nın yanında savaş girmişlerdir.

Kategikos Nerses, Kars'ta oturan Stephanos'a gönderdiği bir yazıda, “*Kraldan emir geldi Osmanlı'ya seferdir*” demiş ve onun Kars'a yönelik olarak yaptığı bu faaliyet, savaş esnasında kendisini göstermiştir. Kars'a saldırı düzenleyen Rus askerleri

²⁴⁰ Arslan, **a.g.e.**, s.34 ; Dabağyan, **a.g.e.**, s.105.

²⁴¹ Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, s.13.

arasında geri çekilmeler ve kaçmalar başlayınca, ordunun Ermeni Alayının Papazı, elinde haçla ileri doğru atılarak askerlerin önüne geçerek, “*Durun çocuklar! Sizler gerçekten beni ve kurtarıcınız haçı burada yalnız mı bırakacaksınız? Eğer siz gerçekten Rus ve Hıristiyan değilseniz, ben yalnız da ölmesini bilirim*” demiştir²⁴². Bu olay üzerine geri dönen askerler, yeniden saldırıya geçti ve arkadan gelen takviyeyle beraber saldırı şiddetlendi. Böylece Kars ve bölgedeki çeşitli noktalar ele geçirildi. Savaş sonunda Kafkasya’ya tamamen hâkim olan Ruslar, Bab-ı Âli’den Anadolu’daki Ermenileri bu bölgelere göç ettirmek istemişlerdir. Ermenileri göç için davet ettiği bölge ise, daha önce kendi topraklarında kurdurmuş olduğu Ermenistan vilayetidir ki, Ecmiazin’in ve Rusya’nın teşvikleriyle bu bölge Ermenilerin göçüne sahne olmuştur²⁴³.

A) ECMİAZİN KATEGİKOSLUĞU’NUN RUSYA LEHİNE YAPTIĞI FAALİYETLER

Rusya, Ecmiazin Kategikosları vasıtasıyla Ermenileri kışkırtırken, sürekli olarak dini bağımsızlığı sağlayacağını ve Hıristiyanları Müslümanların mahkûmiyetinden kurtaracağı vaatleriyle propaganda yapıyordu. Ecmiazin Kategikosları da, sadece Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermenilerin Rusya tarafına geçmeleri için çalışmamış aynı zamanda Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki aşiret reislerinin de Rusya’nın hâkimiyetini tanımalarını da sağlamaya çalışmıştır.

Rusya, Güney Kafkasya’yı Gürcistan vasıtasıyla kontrol etmeye çalışırken, Doğu Anadolu için yeni bir üsse ihtiyaç duymuştu ve bu sebeple bölgenin idari bölünmüşlüğü kendi lehine değiştirmek için çalışmalara başladı. İlk olarak Ermenileri kendisine bağlı bir merkezde toplamak ve maddi-manevi desteklerini alması gerekmekteydi. Türkmençay Antlaşmasına koydurulan 15. Maddeye dayandırılarak Güney Azerbaycan’da yaşayan Ermenilerin, bir yıl içinde Rusya içindeki Ermenistan’a göç ettirilmesi gerekiyordu. Bu madde İran tarafından kabul edilmiş ve uygulamaya koyulmuştu²⁴⁴.

²⁴² Arslan, **a.g.e.**, s.37; de Maleville, **a.g.e.**, s.26.

²⁴³ Kemal Beydilli, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, **Belgeler**, T.T.K. Basımevi, nr: 17 Ankara 1988. s.368.

²⁴⁴ **A.g.m.**, s.366

Kategikos Nerses, İran’da yaşayan bütün rahiplerin ve Ermenilerin, Ermenistan’a göç etmesini emretmiş, buna karşı çıkanların ise aforoz edilerek her türlü dini hak ve hürriyetlerden mahrum bırakılacağını söylemiştir.

14 Eylül 1829 yılında imzalanan Edirne Anlaşması da, Ermenilerin Ruslar tarafından kurulan Ermenistan vilayetine göç etmelerine zemin hazırlamıştı. Doğu Anadolu’daki Ermenilerin göç ettirilmesi için kurulan komiteye başkanlık eden Albay Lazarev’in en büyük yardımcıları Gregoryen rahiplerdi ve Kategikos Nerses’de bizzat bölgeye gelen Rus birliklerine dini kıyafetleri içinde rehberlik ediyordu²⁴⁵. Rusya, tabiiyetine girmiş olan bazı rahipler de ev ev dolaşarak insanları Ermenistan’a göçmek için zorluyor, gitmeyenlerin mallarına el konulup evlerinin yakılacağını söylüyorlardı. Kimi zaman dayak ve işkenceyle gitmeye maruz bırakılan Ermenilerin sayısı neredeyse 100,000’i buluyordu. Erzurum’un ova köyleri, Pasinler, Mecingerd, Hımız, Tekman ve Tırhan kazaları, propaganda ve göçün en yoğun yaşandığı yerler olmuştur²⁴⁶.

Ermenilerin ya da Ecmiazin Kategikoslarının Ruslara olan güveni ve bağımsızlık hayalleri 1830 yılına doğru hüsrana dönüştü. Seçimle işbaşına gelen ve bu zaman dek Rusya’ya büyük bir sadakatla bağlı olan kategikoslar, büyük bir hayal kırıklığı içindeydiler. Çünkü bu yıldan itibaren Rusya, Ecmiazin Kategikosluğu’nun idaresini tam olarak eline almıştı. Kendisine her türlü yardımı yapan Nerses, azledilmiş ve Besarabya’ya sürgüne yollanmıştı. Nerses, yaptığı hatayı anlamış olacak ki, 1857 yılında sürgün yerinde kahrından ölmüştür²⁴⁷.

1844 yılında Ecmiazin’i etkin kılmak ve Osmanlı Ermenilerini Ermenistan’a çekmek için Rusya, İstanbul’dan yola çıkan haç kervanının Ecmiazin’e varması geleneğini devam ettirdi ve Büyükelçisi aracılığıyla yaptığı baskılarla da Patrikhane’de

²⁴⁵ Arslan, **a.g.e.**, s.39-41.

²⁴⁶ Richard G. Hovannisian, **Armenia on the Road to Independence**, Los Angeles: University of California Pres, 1976, s.9’den Naklen, Muammer Demirel, “Rusya’nın Ermeni Meselesi’ne Etkisi”, **Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri**, (haz. İdris Bal – Mustafa Çufalı), Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.207; Ermenilerin Rusya’ya göçürülmesi ile ilgili olarak İngiltere Erzurum Konsolosu J. G. Taylor, 19 Mart 1869 tarihli raporunda şunları yazmıştır:

“Benim bölgemdeki papaz ve bu bölgenin bağlı olduğu Bishop’ta Rusya’da Ecmiazin’de oturan Katolikos bağlı, dolayısıyla Rusya’ya yakındırlar. Buradaki dindaşlarını da zengin yoksul hepsini aynı görüşe getirmiştir...”

“Rusya’ya karşı bu yakınlık, söylediğim gibi papazın devamlı düşmanca öğretilerinden... kaynaklanmaktadır...” Şimşir, **a.g.e.**, s.83-84

²⁴⁷ Dabağyan, **Türkiye Ermenileri**, s.532.

icra edilen ayinlerin Ecmiazin Kategikosu adına yapılmasını sağladı²⁴⁸. I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında, Gregoryen Kiliselerinde, hala Ecmiazin Kategikosluğu'nun adı anılıyor olacak ki, 1915 yılına ait bir belgede, Ecmiazin Kategikosluğu'nun Ruslarla beraber hareket ettiği, Bogos Nubar Paşa'ya ıslahatlarla ilgili yardım ve desteklerde bulunduğu, ayrıca Devlet-i Âli'ye silah doğrultanlarla ilişkilerde bulunduğu sebebiyle, kiliselerde Ecmiazin adının anılmaması gerektiği Dâhiliye Nezaretin'ce, padişaha bildirilmiştir²⁴⁹.

Patriklik ve kategikosluk görevlerinde bulunan Mıgırdıç Hirimyan, 1857 yılında Van'daki Varak Manastırı'na bir matbaa kurdurarak, “*Arziv Vaspuragan (Van Kartalı)*” isimli bir gazete çıkartır ve bu gazete ile Ermeni ihtilal fikrini destekleyerek Rusya'nın propagandasının yapılmasını sağlar. 1877–78 Osmanlı–Rus Savaşı'nın sona ermesinden sonra da Grandük Nikola'ya, Patrik Nerses Varjabedian'la beraber bir nota verdirerek: “*Ermeni meskun Vilâyât-ı Şarkiyе'nin Ermenistan nâmiyle ilân-ı istiklaline müsaade olunmasını ve hiç olmazsa vilâyât-ı mezkurenin Rus kontrolü altına alınması*” bu konudaki isteklerini bildirir²⁵⁰. Ayrıca Ecmiazin Kategikosluğu, İstanbul Patrikhanesi'nin de Ecmiazin'e bağlanması konusunda Ruslardan yardım istemiş ve bu konunun Berlin Antlaşması'na taşınması için çalışmalar yapmıştır²⁵¹. Berlin Antlaşması'da kendi deyimiyle evrensel dil olan gözyaşı diliyle konuşan Hirimyan'ın oturduğu makamın etkisini, Prens İgnayev'in Prens Gorçakov'a yazdığı bu mektup özetlemektedir. Bu mektupta şunlar yazılıdır: “*Türk temsilciler, Eçmiyazın Katolikosu'nun ve onun yüksek şahsiyetinde bütün Ermenilerin zikredilen teklifine şiddetli bir şekilde karşı koydular, Rus temsilciler de bu konulardan bahsetmemeyi oldukça ihtiyatlı saydılar. Gerçekten Katolikos'a oldukça fazla milletlerarası bir önem verilmesi, Kafkasya'da bizim için bazı idari müşkilat doğurabilir. Hatta Ermeniler arasında çıkarlarımıza uygun gelmeyen bazı hürs ve emelleri de destekleyebilir*”²⁵²,

²⁴⁸ Kılıç, a.g.e., s.76-77.

²⁴⁹ BOA DH.EUM.KLH 2/26.

²⁵⁰ Talât Paşa, **Ermeni Vahşeti ve Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi (İlân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra) 1916**, Örgün Yayınevi, İstanbul 2005, s.266.

²⁵¹ Dabağyan, **Sultan Abdülhamid Han**, s.112.

²⁵² Hüsamettin Yıldırım, “Türk – Ermeni İlişkilerinde Ermenilerden İtiraf”, ”, **21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk – Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, (yay.haz.:Berna Türkdoğan), A.K.D.T.Y.K. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.147.

1. Rus Ermenilerine Ait Bir Kanun, Pologenia

Eciazin Kategikosluğu'nu Osmanlı'nın tesirinden korumak ve kiliseyi tamamen kendi kontrolü altına almak isteyen Rusya, 1836 yılında *Pologenia* adında bir kanun hazırladı ve bunu dikte etti. Bu kanun, Kumandan Peputyans, Tiflis Nersesyan Okulu Müdürü Prof. Azikin ve Tiflis Ermeni Murahhasası Başpiskopos Serope'den oluşan bir heyet tarafından hazırlanmış, son hali ise Kafkas Valisi Razin, Kategikos Hovhannes ve General Paskeviç'ten oluşan bir komisyon tarafından kabul edilmiştir.

Rusya bu kanunla, Eciazin Kategikosu'nu tüm Ermenilerin ruhani lideri olarak tanıyordu, fakat Ruhaniler tarafından seçilecek kategikosun atanması için bundan böyle Çar'ın onayı gerekecekti.

Bu düzenleme sayesinde kategikosun tüm siyasi yetkileri elinden alınıyor, geriye sadece ruhani işler bırakılıyordu. Ruhani işleri yürütebilmesi için ise 8 kişiden ve çarın onayıyla oluşan Sinod Meclisi'ne müracaatı şarttı. Sinod'un reisi kategikos olacaktı ancak tüm işler, Sinod'un denetiminde olacaktı. Sinod'a "*Çinovik-Prukor*" ünvanıyla atanan memurun onayı olmadan bu meclis, hiçbir şekilde toplanamayacak ve dini konularda icraatlarda bulunamayacaktı. Bu memurun diğer görevleri ise Kategikos seçiminde hazır bulunmak, davalara ait bilgileri Adliye Bakanlığı'na, diğer işleri ise İçişleri Bakanlığı'na bildirmek ve Sinod'a ait olan işleri ise Kafkas ve Gürcistan valilerine bildirmektir. Kısaca kategikosun tüm faaliyetleri Rus hükümetinin sıkı denetimi altındaydı ve bunların dışına çıkması neredeyse imkânsızdı.

Kategikosa kalan yetkiler ise şöyleydi.

- a) Ruhani olmak isteyenler hakkında emirler vermek ve gerekirse azletmek,
- b) Evlilikle ilgili sorunları çözmek,
- c) Ölen kilise mensuplarının çocuklarını ve eşlerini himaye etmek,
- d) Kiliselerin, manastırların, okulların başlarında bulunan rahiplerin, memurların isimlerini, bunlardan ölenlerin, evlenenlerin listelerini düzenleyerek her yıl İçişleri Bakanlığı'na vermek,
- e) Ruhani daireler ve bölgelerin başlarında bulunan görevlileri denetlemek ve gerekirse cezalandırmak,

- f) Sinod içinde Prokurar bulundurmak,
- g) Ruhani bölgeleri murahhaslar ile yönetmek

İlerleyen zamanlarda Sinod'un görevlerini de daraltan Rus hükümeti, sistematik bir biçimde Ecmiazin Kategikosluğu'nu tamamen eline geçirdi. 1903 yılında, Ermeni Kiliselerine ait tüm gayrimenkullere devlet tarafından el konuldu ve Ermenilere ait ilk, orta ve yüksek okullarda eğitimin Rusça olarak yapılması zorunlu kılındı²⁵³.

Ermenileri bu şekilde kontrolü altında tutan Rusya, kategikosları dilediği gibi azledip atamakta, kendi menfaatleri doğrultusunda çalışmayanları Kategikos Nerses örneğinde olduğu sürgüne yollamaktaydı. Zaten 1836 tarihinden itibaren de, Rusya yanlısı olmayan kimseler kategikos olarak atanamazdı. Bu sebeple, göreve gelen ruhaniler, artık sürekli Rusya propagandası yapmaya başlamış, tüm Doğu Anadolu'daki Ermeniler de göç için zorlanmıştı.

B) OSMANLI – ECMİAZİN İLİŞKİLERİ

1844 yılında, Çubukçıyan'ın İstanbul Ermeni Patriği olmasıyla beraber, Ecmiazin Kategikosluğu ile kesilen ilişkilerin yeniden düzenlenmesi için yeni adımlar atılmaya başlanmıştı. Dini otorite olarak Ecmiazin Kategikoslarının isimlerinin Gregoryen Kiliselerindeki ayinlerde geçmesi yönünde Patrik Matyos Çubukçıyan, padişahın onayıyla bizzat emir vermişti. 1854 yılında Ecmiazin'de yapılacak olan bir toplantı için de Patrik, bazı Ermeni murahhaslarına izin vermiş ve bu izinler padişahın onayına sunulmuştur. Bab-ı Âli, bu yıllardaki iyi niyetli çalışmaları sayesinde, Ermeni murahhasların bu toplantıya katılmalarına müsaade etmiştir²⁵⁴.

1858 yılında Ecmiazin Kategikosu'nun ölümü üzerine Ecmiazin'de bulunan metropolitler, İstanbul eski Patriği Matyos'un kategikos seçilmesini uygun gördüler, fakat onun Osmanlı vatandaşı olması sebebiyle bu atama gerçekleşemiyordu. Bu sebeple, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi, 1 Ağustos 1858 tarihinde Hariciye Nezareti'ne

²⁵³ Arslan, a.g.e., s.43-44; İltar, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, s.33; Kılıç, a.g.e., s.77.

²⁵⁴ **BOA DH.İD** 113/32. Dahiliye Nezaretine Trabzon'dan şifreli olarak gelen bir telgrafta, Ecmiazin'de bir toplantının vuku bulacağı hissedildiği yazmakta fakat, devletin bu toplantının içeriği ile ilgili bir fikri bulunmamaktadır. Sadece, patrikhaneden izin belgesi alan murahhasların, ayrıca devletten izin alıp malumat vermezlerse haklarında bir takım işlemler yapılacağı belirtilmektedir.

başvurarak Matyos'un vatandaşlıktan çıkarılmasını istediler. Hariciye Nezareti tarafından uygun görülen bu durum, padişaha iletildi ve netice itibariyle Matyos'un Ecmiazin Kategikosu olarak görev yapması sağlandı.

1863 yılında hazırlanan Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde, patrikliğin görevleri şu şekilde belirtiliyordu.

1- Devlete karşı olan görevi: Ermeni milletini Osmanlı Devleti'ne tam bir bağlılık içinde tutmak ve gerek milletin gerek kişilerin hak ve hukuklarının devletçe korunmasını sağlamak,

2- Ermeni milletine karşı olan görevi: Gerçekten şefkatle hareket etmek,

3- Ecmiazin makamı konusundaki görevi: Ermeni Kilisesi usul ve dini geleneklerine uygun davranmaktan ibarettir²⁵⁵.

1866 yılında kategikos olan IV. Kevork, Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildiren mektuplar göndermiş, Hariciye Nezareti de bu mektuplara teşekkürle karşılık vermiştir. Ayrıca IV. Kevork, Ecmiazin'de bir seminer binasına ihtiyacı olduğunu söyler ve binanın yapımı için gerekli kerestenin Kars'tan temin edilmesi için Hariciye Nazırı Fuat Paşa'dan yardım ister. Fuat Paşa, bu isteği kabul eder ve Erzurum valisine gerekli orman arazisinin tahsisi için bir talimatname yazar. Böylece Osmanlı Devleti ve kilise arasındaki ilişkiler iyileştirilmeye çalışılır.

Ancak, tüm bu gelişmelere rağmen Osmanlı Hükümeti, Ecmiazin Kategikosluğuna yeterince güvenmiyor olacak ki, 1867 tarihinden itibaren Sis Kategikosluğu'nu etkin kılmak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Sis Kategikosluğu'nun doğrudan Bab-ı Âli'ye bağlı olması, ya kategikos ya da bir vekilinin İstanbul'da ikameti ve meşhur kiliselerden birinin Sis Kategikosluk İdaresi'ne verilmesi, Osmanlı Devleti'ndeki piskoposluk unvanlarının Sis Kategikosluğu tarafından verilmesi ve nihayet İstanbul Patriğinin, Sis Kategikosluğu'nca piskoposluk unvanı verilen rahipler arasından atanması tasarlanıyordu. Bu tasarı ileriki zamanlarda hayata geçirilmiş, Ecmiazin Kategikosluğu ile Patrikhane arasındaki tüm bağlar koparılmıştır ve Sis Kategikosluğu, tüm Ermenilerin en yüksek makamı olarak tanınıp, oradaki gelişmeler yakından takip edilmiştir. Sis Kategikosluğu'nda yapılan seçimler,

²⁵⁵ Arslan, a.g.e., s.56-57.

Osmanlı Devleti'nin yakın takibinde yapıyor ve her türlü durum Osmanlı Devleti'ne bildirilerek kategikosun atanması konusunda Bab-ı Âli'nin fikri alınıyordu²⁵⁶.

Rusya tarafından 1895 yılında Balkanlara, Mıgırdıç Derunyan adlı bir memur gönderilmiş ve bu memur, oradaki Ermenileri de kışkırtmaya çalışmıştır. Derunyan'ın Bulgaristan'daki çalışmaları, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'yı harekete geçirmiş ve Bulgaristan komiserinden, Derunyan'ın derhal oradan uzaklaştırılmasını istemiştir.

1903 yılında Rusya, artık Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Ermeni propagandasını iyice arttırmak istemiş olacak ki, Ecmiazin Kategikosu, Patrikhane aracılığıyla makamını Osmanlı sınırları içine taşımak için Sadarettten izin istemiştir. Ancak, bunun caiz olmayacağını düşünen Sadaret, buna izin vermemiştir²⁵⁷. Ecmiazin Kategikosu'nu böyle bir davranışa iten iki sebep olabilir. Ya yukarıda belirttiğimiz gibi propaganda alanını iyice genişletmek, ya da artık Rusya'nın boyunduruğu altından kurtulabilmektir. Ancak, Sinod'un ve Çar'ın uygun görmediği kimseler kategikos olamayacağına ve kategikos seçilenlerin de Rusya'ya ihanet etmeyecek fikir yapısında olduğuna göre, ikinci seçenek biraz zayıf gözükmektedir. Ali Arslan, bu konuda fikir belirtirken, Ecmiazin Kategikosluğu'nun, Rusların baskısından kurtulmak, Rusya'nın kendilerine yönelik asimilasyon politikalarının etkisinden uzaklaşmak adına böyle bir nakil başvurusunda bulunduğu söylemektedir²⁵⁸. Ancak, Ali Arslan, "Kutsal Ermeni Papalığı" isimli eserinde de, Ecmiazin Kategikosu'nun 1895 Haziran'ında Moskova'ya giderken yaptığı şu konuşmayı yazmıştır. Ve bu konuşma, Ali Arslan Hocamızın iki görüşü arasında çelişki yaratmaktadır. Konuşma metni şöyledir : "...Ermenileri hâmisi, Hıristiyanların hâmi-i umumîsi olan Rus imparatorudur... Malumunuzdur ki, bilimum Ermenilerin katogigosu olarak... kendisine tahmil olunan vezâîfi ifâyâ gayri muktedir bir halde bulunduğunu teslim etmek bir katogigos için elem-i azimdir. Kendi kendime 'Ey Rabbim! Sen benim gibi ihtiyar bir arama bugün ağır bir yük tahmil ettin, bari sana karşı vazifemi ikmal ettiğime kesb-i kanaat iderek istirahat-ı vicdan ile terk-i hayat idebilmekliğim için vazifelerimin ifası hususunda bana muavenetini diriğ itme' diye münacat ediyorum. Eçmiyazin'de bulunduğum müddetçe dünyanın her tarafından şu mealde mektup ve telgraflar aldım; "Ermenilerin düçar olmakta buldukları zulme..."

²⁵⁶ Bkz. BOA A.MKT.MHM 698/31.

²⁵⁷ BOA A.MKT.MHM 699/5.

²⁵⁸ Arslan, "II. Meşrutiyet Öncesinde Osmanlı – Eçmiyazin Katogigosluğu İlişkileri", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, c.I, A.S.A.M. – EREN Yayını, Ankara 2003, s.353.

*nihayet verebilmesi için bilcümle Rusların hâkim-i mutlakı olan imparator hazretlerine müracaat itmem"... Ben bilcümle Ermenilerin katogigosu olduğum cihetle bu hizmeti ifa etmek vazifesiyle mükellef idim. Filhakika... başka yerdekiler Ermenilerin meskun olduğu Osmanlı'nın Doğu Anadolu'daki vilayetlerdeki Hristiyanların kıtaline nisbeten hiç mesabesindedir... Ermenilerin felakete ve sefaletlerine nihayet verilmesini Rusya İmparatoru'ndan istirham edeceğim...*²⁵⁹,

Bu istirhamlarından sonra Kategikos Hirimyan, Ermenileri hareket geçirmek faaliyetlerde bulunmuş, Yozgat'a gönderdiği bir rahiple, olayların çıkmasına sebep olmuştur. Bu olayın arkasından 15,000 asker ve Mikail Dofsirin adlı bir Rus'la beraber Kars'a gelen Hirimyan, bu orduyla Trabzon'a doğru hareket edeceklerini ve "tüfek omza" denildiğini, herkesin harekâta hazır bulunması gerektiğini oradaki cümle Ermenilere duyurmuştur.

1912 yılında kategikos olan V. Kevork, Balkan Savaşları dolayısıyla zayıflamış olan Osmanlı Devleti'nin düştüğü bu durumdan faydalanmak için faaliyetlerde bulunmuştur. Hem Rusya ile ilişkiler kuran V. Kevork, Bogos Nubar Paşa'ya verdiği bir tezkire ile de konuyu milletlerarası bir platforma taşımak için ona türlü yetkiler vermiştir²⁶⁰.

Amerika, Bulgaristan ve Romanya'daki Taşnak ve Hınçak şubeleriyle beraber hareket eden Bogos Nubar Paşa da, Ecmiazin kategikosundan aldığı bu yetkiyle Hayasdan Gazetesi'nde bilgiler vermekte ve halkın kışkırtılmasını sağlamaktadır. Ayrıca, Bogos Nubar Paşa, tüm Ermenilere seslenerek, maddi ve manevi desteklerini esirgememeleri gerektiğini, milli amaçlarına eninde sonunda ulaşacaklarını ve bu konuda sabırlı olmaları gerektiğini söyleyerek, Ermenileri fazla mesaiye çağırılmaktadır. Türkiye'deki Ermenilerin tahliyesi için elinden geleni yapacağını söyleyen Nubar Paşa, "katogikosumuzun muaveneti ile bütün kuvvetimle bu nihaiyenin husulüne sarf-ı gayret edeceğim" demektedir²⁶¹.

Amerika'daki Ermeni Diasporasından gönderilen 16.000 \$'ı Balkan Savaşı sırasında mahpus düşen biçarelere harcayacağını söyleyen Bogos Nubar, savaşa katılmayan Ermenilerin, nasıl olup da hapsedildikleri hakkında bir bilgi vermemektedir

²⁵⁹ Arslan, a.g.e., s.82-83.

²⁶⁰ BOA DH.EUM.KLH 2/26.

²⁶¹ BOA DH.EUM.KLH 2/26.

III. I. DÜNYA SAVAŞI VE ECMIAZİN KATEGİKOSLUĞU

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesi Ermeniler tarafından büyük bir fırsat olarak algılanmıştır. Bütün Ermeniler, Rusya'nın yanında savaşa girmek hazırlıklara başlamış, savaştan 4 ay kadar önce Taşnak yöneticileri Erzurum'da bir araya gelerek Osmanlı Devleti'ne karşı mücadelelerine devam edecekleri kararını almışlardır.

Bogos Nubar Paşa ile yakın mesaide bulunan Hayprur cemiyetinin terörist lideri Dağavaryan, Ecmiazin Kategikosu ile bazı görüşmeler yapmış, ardından Kategikos ile birlikte hareket ederek Kafkas Genel Valisi Vrankov-Daşkov'a görüşerek Anadolu'da çeşitli örgüt şubeleri açmışlardır. Bu görüşmenin ardından Dağavaryan İstanbul'a gelerek buradaki hareketleri örgütlemeye başlarken²⁶², Ecmiazin Kategikosu da, Çar'a ileilmek üzere Kafkas Genel Valisi Vranzof – Daşkof'a bir mektup vermiş ve bu mektupta şunları yazmıştır:

“Anadolu'daki altı Ermeni vilayetinden bölünmez bir Ermeni bölgesi meydana getirilmeli, bu bölgenin başına Babialı'den bağımsız, Rusya tarafından seçilmiş, yüksek rütbeli hıristiyan biri atanmalı, ıslahatın uygulanmasının kontrolü sadece Rusya'ya ait olmalıdır. Böyle bir yönetim sisteminin teşkili ancak savaşın bitişi ile mümkündür. Ama Osmanlı seferberlik ilan etmiştir. Ermenilerin emniyeti için Çarlık, Türk Hükümeti'nden, Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlayacak lüzumlu tedbirleri almasını ve 24 Ocak 1914 tarihinde kabul edilen anlaşma ile getirilmesi öngörülen reformların uygulanması için komiserlerin vazife yerlerine gönderilmesini istemelidir. Yüksek şahsınızdan, İmparator hazretlerine benim ve gerek Rusya'daki cemaatim adına sadık tebaalarının sadakat duygularını ve Türkiye Ermenilerinin içten bağlılıklarını sunmanızı rica ederim.”²⁶³

Bu mektuba Kafkas Valisi tarafından 2 Eylül'de verilen cevapta ise şunlar yazmaktadır:

“Ermeni milletinin isteklerini Bakanlar Şurası Başkanı Goremkin'e sundum. Goremkin, Rus Hükümeti'nin hiçbir durumda ve hiçbir şart altında Türkiye'deki Ermeni

²⁶² BOA DH.EUM.KLH 2/26

²⁶³ Yıldırım, a.g.m., s.151.

vilayetlerinde reformların ilk projeye göre ve özellikle Rusya'nın kontrolü altında yapılması fikrinden fedakarlık yapamayacağını bana bildirdi. Ermenilerin ülkemizdeki ve sınırın öbür tarafındaki hareketlerinin, idarenin istediği zamanda bizim işaretime uygun olmasının lüzumluluğunu bildirmeyi ehemmiyetli sayıyorum. Ermeniler arasında Türkiye'de şu an herhangi bir isyan çıkması tehlikelidir ve arzu da edilemez. Türkiye'nin kendisinin savaşa sebebiyet vermesi, bizim tarafımızdan yapılan herhangi bir hareketle savaş çıkmaması arzu edilir. Cemaatiniz üzerindeki tesirinizi, Ermenilerin sınırın öteki tarafındaki Ermenilerle birlikte, Türkiye'nin şimdiki belirsiz durumunda olduğu gibi gelecekte de, Rus – Türk savaşı zamanında, zamanın ve hayatın şartlarına göre önemli ve gerekli göreceğim ve uygulamalarını isteyeceğim hizmet ve vazifeleri yerine getirmeleri için kullanınız.²⁶⁴

Ardından Tiflis'te Çar'la bir araya gelen Ecmiazin Kategikosu V. Kevork, Çar'a “Anadolu'daki Ermenilerin kurtuluşunun ancak Türk egemenliğinden ayrılarak özerk bir Ermenistan teşkil etmeleri ve bu Ermenistan'ın Rusya'nın himayesiyle mümkün olabileceğini bildirmiştir²⁶⁵.

Bu görüşmeler neticesinde, alınan kararlar özetle şu şekilde olmuştur. Ermeniler, her durumda Rusya'nın yanında yer alacak; Türklerin, Rusya'ya savaş ilan etmesi beklenecek ve o zamana kadar herhangi bir isyan hareketinde bulunulmayacak fakat savaş başladıktan sonraysa Ermeniler, Vali'nin dediği gibi, onun istediği hizmet ve vazifeleri yerine getirecek.

Savaşın ilanından önce Doğu Anadolu Bölgesi'nde savaş için gerekli hazırlıkları yapan Rusya, Ermeni terör örgütleri vasıtasıyla, asi halkı örgütlenmiş ve silahlandırmıştır. Artık iş, sadece Osmanlı'nın kendilerine saldırmasını beklemeye kalmıştı. Hemen ardından, Rus ordusu ve Ermeni teröristleri birlikte harekete geçeceklerdi²⁶⁶.

Savaş sırasında her türlü haberleşmeye sansür koyan Osmanlı hükümeti, buna rağmen, patrikhane ve Ecmiazin'in iletişimlerini engelleyememiştir. Çünkü, bu iki makam, henüz savaşa dâhil olmamış olan, İtalya Sefareti vasıtasıyla ve şifreli olarak

²⁶⁴ Gös.yer.

²⁶⁵ Kantarcı, a.g.m., s.28-29.

²⁶⁶ Ermeni terör faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kazım Karabekir, **Soykırım Yalanı Ermeni Mezalimi, Soykırım İddialarına Belgelerle Cevaplar**, (Haz. Ömer Hakan Özalp), Emre Yayınevi, 5.Baskı, İstanbul 2005.

haberleşiyorlardı. “*Bizim damat gidecektir. Enişte Aragil Efendi’nin yanına hizmetkar tayin olundu*²⁶⁷” gibi şifreler gönderiliyordu ve savaşın gidişatıyla ilgili olarak sürekli haberleşiyorlardı.

Ecmeiazin Kategikosluğu, Rusya’nın yanında Ermenileri savaşa sokarken, Güney ve Güneydoğu Anadolu’da da Ermeniler, İtilaf devletlerine bağlı Fransa ve İngiltere’nin yanında savaşa giriyorlardı. Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler, askere alınmamak için ruhani kılığına giriyorlar ve olur olmaz yerleri kilise gibi göstererek askerlikten kaçıyorlardı. Veyahut da bedel-i nakdi²⁶⁸’yi ödeyip buldukları yerlerde kalarak, Türk erkeklerinin askere alınmasından faydalanıp buldukları yerlerde katliam yapıyorlardı. Erzincan’da bulunan piskoposluğu da silah deposu olarak kullanan Ermeniler, silahların yanına savaş için daha önceden biriktirdikleri ve kendilerine en az bir yıl yetecek erzağı da güzelce saklıyorlardı. Bu durum savaş hazırlıklarının, savaşın ilanından çok daha önce başladığının net bir göstergesidir. Bu hazırlıklar, vilayetlerdeki papaz ve piskoposların yönlendirmeleriyle yapılarak, uygun kiliselere saklanıyordu²⁶⁹.

Bu konuda Ermeni Piskoposlarından Gevond Turyan haftalık Ermeni dergisi olan Dadjar’da şunları yazmıştır : “*Dini cemaatler, uzun zamandan beri Ermeni İhtilal Partilerinin inkılap ocakları olmuş ve en şeytani programlar buralardan hazırlanmıştır. Dini merkezler silah depoları ve komplo ocakları olmuştur...Dini liderler, söz ve yazı ile kendilerine güvenmiş olan halkı isyana teşvik ediyorlardı. Artık vaazlarda yüce sözler ve İncilin doktrini zikredilmiyordu. Sadakat ve doğruluk yerine isyan; insanlık yerine kin ve intikam; ahlak yerine alçaklık ve rezillik vaaz ediliyordu. Dini liderler, komiteler tarafından organize edilmiş bayramlara, toplantılara, törenlere başkanlık ediyorlardı...*

“*Ne Ermenilerin en yüksek dini lideri Eçmiyazin Katogigosu, ne Ermenilerin kaderini omuzladığını iddia eden en yüksek Kilise yetkilileri, ne bu ihtilal partilerinin yetkili şefleri, ne diğer Ermeniler, Türkiye dışında, bizim diğer hiçbir otoritenin hakimiyeti altında varlığımızı korumaya muktedir olmadığımızı ne açıklayabildiler, ne de kavrayabildiler.*

²⁶⁷ Yücel Aktar, “Belgeler Soykırım Tezini Çürütüyor”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, c.I, A.S.A.M. – EREN Yayını, Ankara 2003, s.200.

²⁶⁸ Askerlikten muaf tutulmak için ödenen bedel.

²⁶⁹ Fahri Taş, “Rus İşgalinden Önce Erzincan’da Ermeni Faaliyetleri” **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c.XII, sayı 35, Temmuz 1996, s.456-457.

“Ermeniler, 600 yıldan beri, başka hiçbir millet tebaasının be gördüğü, ne tanıdığı geniş bir sosyal ve dini hürriyetten istifade ederek Türkiye'nin toprağında Türkler ile yan yana yaşadılar...Bu hain nankörler (Komiteler), bu densizler, gerçekleri inkar etmişler ve en itibarlı tebaa olarak, şanla, şerefle yaşama imkanı bağışlayan bu ülke üzerinde, kin ve nefret tohumları etmişlerdir²⁷⁰” Bu bildirimleri yapan Piskopos Turyan, Taşnakçılar tarafından aldığı tehditler neticesinde Amerika'ya göçetmek zorunda kalmış, 1933 yılında da kiliseye ayine giderken Taşnak teröristleri tarafından bıçaklanarak öldürülmüştür²⁷¹.

Savaş sürerken, çıkan isyanlardan dolayı bazı kişileri tutuklayan Osmanlı Hükümeti'nin bu hareketlerine karşılık Ecmiazin Kategikosu, Amerika'ya yalvarır nitelikte bir telgraf çekmiş ve olanlara göz yummaması için ricada bulunmuştur. Zaten 1903 yılından itibaren, Amerika'da şikâyetlerini iletmesi için bir heyet bulunduran Ecmiazin Kategikosu, tüm ülkelerle diyaloglar kurmuştur. Hindistan'da da bir başpiskopos bulunduran Kategikos, bu kişiler aracılığıyla diğer devletlerin de sempatisini kazanmaya çalışmıştır²⁷².

1915 yılına gelindiğinde, Ermenilerin Türk ordusunu arkadan vurması, silahsız ve müdafaasız köylere baskınlar düzenleyip insanları katletmesi, isyanlar çıkarmaları sebebiyle hükümet, zorunlu göç kararı almış ve Ermenileri bölgeden uzaklaştırıp, başka bir bölgeye iskân ettirmek üzere harekete geçmiştir. Daha öncesinde Enver ve Talat Paşaların, Ermenilere yönelik uyarıları olmuş fakat buna rağmen Ermeniler, Doğu Anadolu'da büyük katliamları yapmışlardır. Ancak, Van'da vuku bulan son isyan, bardağı taşıran son damla olmuş ve bunun üzerine 2 Mayıs 1915'de Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya şu yazıyı yollamıştır. “*Van gölü etrafında ve Van valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler, isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. 3. Ordu komutanlığının verdiği bilgiye göre Ruslar 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda*

²⁷⁰ **Ermeni Dosyası**, (Düz. Tunca Kortantamer) E.Ü. Edebiyat Fakültesi, TERİG, İzmir 2002, s.104-105.

²⁷¹ **Gös.yer.**

²⁷² Maleville, **a.g.e.**, s.41-42 ; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni – Fransız İlişkileri (1879-1918) I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nr: 58, Ankara 2002, s.153.

*belirttiğim amacı sağlamak için, ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek, yahut bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanın seçilmesiyle tatbikini rica ederim. Bir mahzur yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine sınırlarımız içine dışarıdan gelen müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim.*²⁷³”

Enver Paşa, görüldüğü üzere, Ermenilerin çıkardıkları karışıklardan usanmış bir halde olduğu için, onların derhal sınır dışı edilmelerini istemektedir. Rusya'nın Müslümanlara yaptığı tehcire misilleme yapmak amacıyla önce göçün Rusya istikametine olması gerektiğini söyler. Zaten askerden kaçan Ermeniler, Rusya gönüllü alaylarına katılmaktadır ve bir taburla beraber Anadolu'ya dönüp Türklere karşı savaşmaktadır. Bu ihtimali de düşünen Enver Paşa, bu sebeple olsa gerek ikinci seçenek olarak tehcirin Anadolu içlerine de olabileceğini söyler²⁷⁴.

Bu sebepler doğrultusunda tehcir kararı alındı ve Ermenilerden başta isyancılarla aileleri olmak üzere Doğu Anadolu'da yaşayanların büyük bir çoğunluğu başka yerlere iskân ettirildi. Tehcir ve iskân gerçekleştirilirken, Talat Paşa, iskânı sürekli ve dikkatle takip etmiş, sık sık memurlara gerekli uyarılarda bulunmuştur²⁷⁵. Sahipsiz çocukların göçlerine izin verilmemiş²⁷⁶, Erzurum'da ikamet eden –ki burası çeşitli olaylara sahne olmuş ve büyük bir isyan yaşanmıştır²⁷⁷-, Katolik misyonerlerin ve sözlerinin tehcirine gerek görülmemiş²⁷⁸, Karesi'de bulunan ailelerin değil, yalnızca komitelerle ilişkisi bulunan 27 hane halkının göç etmesinin gerektiği bildirilmiştir²⁷⁹.

²⁷³ Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, s.47.

²⁷⁴ Vahakn N. Dadrian adlı bir Ermeni Profesör, **Ermeni Soykırımında Toplumsal Roller – Toplu Makaleler Kitap 1**, adlı eserinde, sözde katliamın tek sorumlusu olarak İttihak ve Terakki'yi, başrolde de Enver Paşa'yı göstermektedir. Yukarıdaki belge, Sayın Dadrian'ın kitabında yazdıklarının, gerçek dışı olduğunu ispatlamaktadır. Zaten, Dadrian, bırakın belgelerle çalışmayı, Türk yazarların eserlerinden dahi faydalanmadan Enver Paşa'yı baş katil ilan etmiş, yukarıda geçen ve tehcirin zorunluluğundan bahseden belgenin varlığından dahi habersiz olarak kitaplar yazmıştır. Vahakn N. Dadrian, **Ermeni Soykırımında Toplumsal Roller –Toplu Makaleler Kitap 1**, (Çev. Atilla Tuygan), Belge Yayınları, İstanbul 2004.

²⁷⁵ BOA DH.ŞFR. 54/412; 54-A/252; 55/20.

²⁷⁶ BOA DH.ŞFR. 54/163.

²⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz., Demirel, “Erzurum'da Ermeni İsyancıları (1890-1895)” **Türkler**, c.XIII, Y.T.Y., Ankara 2002, s.99-107.

²⁷⁸ BOA DH.ŞFR. 54/55.

²⁷⁹ BOA DH.ŞFR. 61/2-290.

Bunlardan başka, iaşe masraflarının karşılanması için İskân-ı Aşâyir ve Muhacirîn Müdüriyeti'ne direktifler verilmiş ve Talat Paşa, yine bu müdüriyeti taşınmaz mal ve mülklerin muhafazası için görevlendirmiştir²⁸⁰.

Tehcir, işte bu şartlar altında gerçekleşirken, Talat Paşa'nın verdiği iki emir dikkat çekmektedir. Bu emirlerde Talat Paşa, Protestan ve Katolik Ermenilerin tehciri esnasında memurlardan sarf-ı nazar istemiştir²⁸¹. Bunun anlamı, Fransızların himayesi altında bulunan Katolik Ermenilerle, İngilizlerin himayesi altında bulunan Protestan Ermenilerin nakillerindense Gregoryen Ermenilerin nakillerinde daha dikkatli olunması ve onların muhakkak suretle başka yerlere göç ettirilmesi gerektiğidir. Yani Talat Paşa'ya göre, Protestan ve Katoliklerdence Gregoryen daha zararlıdır ve ilk mezhebe mensup olanların nakillerinde, yalnızca komitelerle ilişkileri olanların nakilleri, diğerlerine dokunulmamaları istenmektedir. Doğu Anadolu'da yalnızca Gregoryen Ermeniler aileleriyle birlikte tehcir edilirken, diğer vilayetlerde buna dikkat edilmemiş, yalnızca komiteciler ve ailelerine karşı göç uygulaması yapılmıştır. Mesela, Adana Vilayeti Osmanlı Bankası'nda çalışan Edvar Simkiyan, Manok Sarrafyan ve Agop Gagayan'ın ve Tarsus Osmanlı Bankası'nda çalışan Serkis Kişiyen 'ın yalnızca komitelerle ilgisi varsa göç ettirilmesi gerektiği, aksi halde yerlerinde kalmalarında bir sakınca olmadığı bildirilmiştir²⁸².

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, tehcir edilenlerin durumlarıyla yakından ilgilenmiş ve onlara bir zarar gelmemesi için gerekli tedbirleri alarak, tehciri oldukça itinalı bir şekilde uygulamıştır. Burada dikkatimizi çeken asıl husus, Protestan ve Katoliklere nazaran, Gregoryenlerin daha fazla suça karışmış olmaları ve ağırlıklı olarak yaşadıkları yer olan Doğu Anadolu Bölgesi'nde daha fazla isyanın çıkmasıdır. Bunun sonucunda da tehcir, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Ermenilerin neredeyse tamamını kapsarken, diğer bölgelerde fazla bir hareket yaşanmamış, birçok Ermeni oldukları yerde bırakılmıştır.

Gregoryenlerin bu kadar faal olarak suça karışmış olmaları ve isyan çıkarmaları, sorunun Ermeni meselesi olduğu kadar mezhep meselesi olduğunu da ortaya koyar. İngiliz ve Fransızların kışkırttığı Ermenilerden ziyade, Ecmiazin'in ve Rusya'nın

²⁸⁰ BOA DH.ŞFR. 54/202; 53/152.

²⁸¹ BOA DH.ŞFR. 54-A/252.

²⁸² BOA DH.ŞFR. 57/86.

kışkırttığı Ermeniler, bu sorunda daha aktif bir rol oynamışlardır. Bunu gören Osmanlı Hükümeti de, bu kilise ile bir takım önlemler almaya devam etmiş ve 1916 yılında kiliselerle ilgili yeni bir nizamname hazırlamıştır.

Bu nizamnameyle, Osmanlı Ermenileri üzerinde söz hakkı olan Ecmiazin Kategikosluğu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi gibi iki makam yerine, tek bir makamın olması amaçlanmıştır. Osmanlı topraklarında bulunan iki kategikosluk (Sis ve Akdamar) ve iki patriklik (İstanbul ve Kudüs) kalkmış, bunun yerine de tüm yetkiler tek bir elde toplatılmıştır. Burası da, tüm dinlerin kutsal merkezi olan Kudüs'tür. Kudüs Kategikosluğu'nun görev sahası tüm Osmanlı topraklarını kapsadığından, Ecmiazin'in Ermeniler üzerindeki etkisi azaltılmaya çalışılmış ve en yüksek ruhani makam olarak burası tercih edilmiştir.

Ancak bu durum, 11 Kasım 1918 tarihine, yani Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından bir süre sonrasına kadar sürmüş ve bundan sonra yine eski sisteme dönülerek İstanbul Patrikhanesi ve Ecmiazin Kategikosluğu eski önemlerine kavuşmuştur²⁸³.

Ermeniler, Mondros Mütarekesi'nden sonra Avrupa'ya üç heyet göndermişlerdir. Bunlardan bir tanesi Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığındaki "*Avrupa Millî Ermeni Delegasyonu*", diğeri, "*Ermenistan Cumhuriyeti Başkanlığı*" ve Sis Kategikosu Paul Terziyan'ın başında bulunduğu din adamları delegasyonudur. Ayrıca, İstanbul Patriği Zaven Efendi de; Lord Cecil, Lord Curzon, Venizelos ve İngiltere Kralı V. George ile temaslarda bulundu.

Bogos Nubar Paşa ve heyeti, Paris Barış Konferansı'nda (26 Şubat 1919) "*Kafkasya'dan Akdeniz'e ve Karadeniz'den Suriye Çölü'ne kadar uzanan bir Ermeni Devleti*" kurulması konusunda istekte bulunmuşlardır²⁸⁴. Elbette ki, istedikleri bu yerler, S.S.C.B.'nin kurulmasından sonra kendilerini destekleyecek bir devlet şimdilik olmadığı için, İngiltere'nin ve Fransa'nın elde etmek istediği hâkimiyet sahası içinde kalıyordu ve bu sebeple istediklerini elde edememişlerdir.

Hemen hemen aynı tarihlerde (6-13 Şubat 1919), Ecmiazin Kategikosu da Revan'da "*Batı Ermenileri İkinci Kongresi*"ni kutsayarak açılışını yapıyordu. Bu

²⁸³ İltter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, s.56-58.

²⁸⁴ A.g.e., s.59-60.

kongrede, Doğu Anadolu'nun Ermenilerin mirası olduğu kabul edilip ve Ermenistan Cumhuriyeti'ne bırakılması istenirken, diğer yandan da Talat, Cemal, Sait Halim Paşalar ve II. Meşrutiyet döneminin idarecileri hakkında idam kararları alınmıyordu. Bu kişiler için bu kongrede, görüldükleri yerlerde vurulmaları emri çıkarılmıştır²⁸⁵.

Sevr Antlaşması'nda Doğu Anadolu Ermenilere bırakılmak istenmiştir. Çünkü İngiltere ve Fransa, bu topraklara asker çıkarmayı ve ordusunu bölerek Doğu Anadolu topraklarını işgal etmeyi göze alamıyordu. Bu sebeple, bu toprakların işgali Ermenilere bırakılmak istenmiş, fakat İtalya buna, özellikle de Erzurum'un işgaline şiddetle karşı çıkmıştır²⁸⁶.

Sevr'le ilgili gelişmeleri oldukça yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa ve Ankara Hükümeti, Ermenilerin Doğu Anadolu'yu işgaline izin vermeden Sarıkamış'tan ileri harekâta başlamışlardır. Kazım Karabekir Paşa'nın yönettiği savaş, zaferle sonuçlanmış, imzalanan Gümrü Anlaşmasıyla, Kars ve Ardahan kurtarılmıştır. Böylece, Sevr Anlaşmasının Ermenilerle ilgili hükümleri ilga edilmiş ve Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'yla da sağlam bir şekle büründürülmüştür.

24 Temmuz 1923 tarihinden imzalanan Lozan Antlaşması'nda, yine Ermeni istekleriyle masaya oturan Avrupalı Devletler ve Ermeniler, bu anlaşmadan istediklerini elde edemediği ayrılmışlar, fakat Türkiye Cumhuriyeti'nin başına bela olmaktan da vazgeçmemişlerdir.

IV. I. DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA ECMİAZİN KATEGİKOSLUĞU

1918 yılında amaçlarına ulaşarak bir devlet sahibi olan Ermeniler, yalnızca iki yıl bağımsız olarak kalabilmişler, tarih boyunca en iyi bildikleri şeye, başka devletlerin boyunduruğu altında yaşamaya devam ederek 1920 yılında Sovyetler Birliği'nin kontrolüne girmişlerdir.

S.S.C.B.'nin ilk yıllarında Türkiye ile iyi ilişkiler geliştirmesine rağmen, yine de Türkiye'yi yakından takip ediyor ve her hareketini gözlemliyordu. Sovyet istihbarat teşkilatı G.P.U., kendi aleyhtarı olan kişileri sürekli takip altında tutarken diğer taraftan

²⁸⁵ Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı**, s.123.

²⁸⁶ **a.g.e**, s.125-126.

da İstanbul Ermeni Patriği I. Mesrop Norayan ile yazışuyordu. Böylece, S.S.C.B., Ermeni papazlardan yararlanmaya karar verdi.

Ecmiazin Kategikosluğu, Sovyetler için eleman temin edilecek bir mevki idi. Örneğin, İstanbul'daki rahiplerinden Basmaçyan, Ecmiazin Kategikosu'nun kendisine piskoposluk vereceği için Erivan'a gitmek ister, fakat G.P.U., ona vize verilmesini engeller ve yapılan görüşmede eğer G.P.U adına çalışmazsa hiçbir zaman vize alamayacağı söylenir. Bu yüzden Basmaçyan'ın onlar için çalışmayı kabul etmesi gerekmektedir ve ancak bundan sonra vize alabilmiştir²⁸⁷.

1930 tarihinde Kategikos V. Kevork'un ölmesiyle Sovyetler, Ecmiazin'e karşı Çarlığın izlediği politikayı izlemeye başlamışlar ve müdahalelerini iyice arttırmışlardır. Aralık 1932 yılında yapılan seçimlerde Tiflisli Murat Beğyan, I. Vasgen ünvanıyla kategikos seçilmişti. Kategikos'u seçen kurultayın dünyaya karşı verdiği ilk mesaj "*savaşlar sırasında harap ve yıkılmış olan Ermenistan'ı bir gül bahçesi haline getiren Sovyetler hükümetine*" duydukları minnetarlık olmuştur.²⁸⁸

1933 yılında S.S.C.B., Ecmiazin'i kullanarak Ermenileri kendi tarafına çekmeye çalışırken, batılı devletler de Antilyas (Sis) Kategikosluğu'nun kullanarak propagandalarına devam ediyorlar ve bu durum iki makamın arasını gittikçe açıyordu. Bunun üzerine Kilisede reform yapılmasını isteyen I. Vasgen ile S.S.C.B. arasında anlaşmazlık çıkmış ve netice olarak 1938 yılında Sovyet Gizli Polisi tarafından öldürülmüştür.

II. Dünya Savaşı esnasında da Ecmiazin'in arkasına saklanarak Ermenilere yönelik hareketlerine devam eden S.S.C.B., Türkiye'den Boğazlar'la Kars ve Ardahan'ı isterken, buraların Ermenilere verilmesini söylemiş, ancak S.S.C.B.'nin Türkiye'ye karşı yaptığı baskılara karşılık, ABD ve batılı devletler karşı çıkarak ortalığın yatışmasını sağlamışlardır.

Soğuk Savaş, Ermeniler arasında da kendisini göstererek, Antilyas'a ve Ecmiazin'e bağlı Ermeniler de kendi aralarında çatışmalara başlamış, Ecmiazin'e bağlı Hınçaklarla, Antilyas'a bağlı Taşnaklar, birbirlerine yönelik saldırılara girişmişlerdir. 1956 yılında Antilyas Kategikosu I. Horen'in seçimine müdahale eden Ecmiazin'in bu

²⁸⁷ A.g.e, s.131-132.

²⁸⁸ A.g.e., s.132.

müdahalesi, kamuoyunda Sovyetlerin müdahalesi olarak değerlendirilmiş ve bu durum, S.S.C.B.'nin Ecmiazin vasıtasıyla Antilyas'a da kendi adamlarını yerleştirmeye çalıştığının göstergesi olmuştur. Bunun üzerine Antilyas'a batının desteği gecikmedi ve 1962 yılında Dünyalar Kiliseler Birliği'nin bir üyesi yapıldı

1967 tarihinde Avrupa ve Amerika gezilerine çıkan Antilyas Kategikosu I. Horen, Papa'yı ziyaret eden ilk Gregoryen Papaz olmuş, ABD Başkanı Nixon ve yardımcıları tarafından büyük bir ilgiyle ağırlanırken, benzeri gezilere çıkan Ecmiazin Kategikosu I.Vasgen, uğradığı ülkelerde neredeyse muhatap bulamamıştır.

Başkan Nixon'a "*Kilikya Büyük Haç Nişanı*"nı veren Antilyas Kategikosu, ondan Ermeni davasına sahip çıkmasını istemiş, aynı nişanı 1970'li yıllarda Makarios'a vererek, yüzyıllardır süren Gregoryen-Ortodoks çatışmasını yatıştırarak, Türklere karşı ittifak yapılmasını sağlamıştır.

1987 yılında ABD'ye giden Ecmiazin Kategikosu I. Vasgen, Ermeni diasporasını ülkelerine davet etmiş ve verdiği vaazlarda yurda dönüş temasını işlemiştir. Kanada, New York, San Francisco ve Los Angeles'de yaptığı konuşmalarda bahsettiği iki adım vardır. İlki, Avrupa Parlamentosunun soykırımı tanınması ve ikinci adımda da BM'nin soykırımı tanıyarak bedelini Türklere ödetmesidir.

Ecmiazin Kategikosu'nun batı yönlü olarak attığı adımlar neticesinde Ecmiazin, S.S.C.B.'nin kontrolünden kurtularak batının yanında yer almaya başlamış ve Antilyas Kategikosluğu ile birleşme yolunda ilerlemeler kaydetmişlerdir. 1992 yılında A.G.İ.K. (A.G.İ.T.)'e Ermenistan'ın katılmasını sağlayan Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Patrosyan'ın katkılarıyla Ecmiazin ve Antilyas Kategikosluğu işbirliği içine girmiştir.

1995 yılında Antilyas Kategikosu II. Karekin Sargisyan, I. Karekin sıfatıyla Ecmiazin'in başına geçmiş ve anlaşamayan bu iki kilise, bundan böyle Ermeni ideolojisi doğrultusunda beraber hareket etmeye başlamışlardır.

Son olarak İstanbul Ermeni Patriği II. Mesrop tarafından yapılan bir açıklamada ise, Kayseri'deki Surp Lusavoriç Kilisesi'ne gelecek Ermenilerin burada hacı olduklarını, bu kilisenin, Gregoryenliğin doğuş yeri olduğu ve Gregor Lusavoriç'in buradaki kilisede misyonuna başladığı anlatılarak, Kayseri'ye gelecek olan Ermenilere herhangi bir zorluk çıkartılmaması ve onların bu dini vazifelerini yerine getirmeleri için gerekli önlemlerin alınması gerektiği bildirilmiştir. Elbetteki bu isteğin altında yatan

amaç, Fener Rum Patrikhanesi'nin ökümeniklik iddiasında olduğu gibi, Kayseri'deki Surp Lusavoriç Kilisesi'nin de özel bir statüye konulmasını sağlamaktır. İstanbul, Selçuk, Uşak, Kayseri ve Antakya gibi yerlerde, çeşitli toprakları özel kilise mülkü haline getirerek İstanbul'un bir kısmını ikinci bir Vatikan yaparken, geriye kalan bu mekânları da ona bağlı çeşitli şubeler olarak hizmet vermesini sağlamaktır.

SONUÇ

Roma İmparatoru Diocletian döneminde Hıristiyanlara yönelik uygulanan kırımlar sonucunda, Kafkasya dolaylarında yaşayan Hıristiyan unsurları, bölgenin en büyük kilisesinin etrafından toplanarak birlik oldular ve kendilerine yönelik olarak yapılan katliamlara karşı mücadele verdiler. Bu mücadeleye katılan, İranlı, İber, Urartu kalıntıları ve Frig kalıntıları, etrafında birlik oldukları bu kilisenin mensubu oldular ve kilisenin kurucusundan dolayı bu insanlara “*Gregoryen*” denildi. M.S. VIII. yüzyılda yaşayan Horensli Movses adındaki bir ruhani, Gregoryenlerin tarihini yaratma çabasına soyunarak, bu insanları Hz. Nuh'un torunlarından olan Hayk'ın soyuna dayandırdı. Böylece bu insanlar kendilerine “*Hayk*” demeye başladılar ve Horensli Movses'in de VIII. yüzyılda değil IV. yüzyılda yaşadığını söylediler.

İşte günümüzde “*Ermeni*” dediğimiz, aynı ırka dahi mensup olmayan bu insanların bir topluluk haline gelişleri bu şekilde olmuştur.

İmparator Konstantin, döneminde Roma İmparatorluğu da Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul edince, Hıristiyan oldukları gerekçesiyle katledilen bu insanlar, bu gerekçenin dışında bazı sebeplerden dolayı çeşitli katliam ve tehcirlere maruz kalmışlardır. Çalışmamızın içinde görüldüğü cihetle, Bizans döneminde, gerek Monofizit inançları dolayısıyla ve gerekse de kişisel ve ırksal nefretlerden dolayı sürekli sürgüne uğrayan, din adamları katledilen Ermeni dediğimiz bu topluluk, Türklerin hakimiyeti altına girinceye kadar da bu tarz kötü muamelelere sürekli olarak maruz kalmıştır.

Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin hakimiyetleri altındaki bu karma halk topluluğu, gerek inanış gerekse de kültür bakımından en yüksek dönemlerini yaşamış, yıllarca

Hıristiyanlara karşı korumaya çalıştıkları kendi Hıristiyanlık anlayışlarını refah içinde yaşayıp geliştirmişler, Bizans döneminde ruhanilerin girmeye korktukları İstanbul içinde bir patrikhaneye sahip olmuşlardır.

Osmanlı Devleti “*millet-i sadıka*” lütfuna mazhar gördüğü Ermenilere devlet içinde çeşitli memurluklar, bakanlıklar, muhafızlıklar vermiş, hatta sarayın içinde dahi padişahın çeşitli özel işleri için yine çok güvendikleri Ermenileri görevlendirmişlerdir.

VIII. yüzyılda başlayan bu Hıristiyan topluluğu bir millet yapma çalışmalarına 1541 yılında Katogikos Stepanos ve selefi Katogikos Mikail döneminde hız verildi. Ancak, asıl gelişmeler 1700 yılından itibaren Ermeni Ruhanelerin daha önce yazdığı kitapların yeniden basılıp yayımlanmasıyla olmuştur. Tıpkı Avrupa’da yayılan Antik Yunan düşünürlerinin kitapları gibi, Ermenilerin daha Ermeni olamadan önceki yazılan eserleri de bu topluluk arasında bir Rönesans hareketi başlatmış, bunlara Rusya’nın kıskırtmaları da eklenince ortaya asi bir halk topluluğu çıktı.

1828 yılında Vagarşabat kasabası Rusya’nın sınırları içine katılınca, tüm Ermeniler, onların kontrolü ve tahriki altına girmiş oldu.

Tarihte boyunca birçok yönetim mekanizmasının kullandığı din, bu dönemde tam bir istismara maruz kalmıştır. Bu istismara, din adamları da katılarak Rusya’nın siyasi amaçları doğrultusunda hareket etmişler, amaçladıkları dini bağımsızlığı, kendilerinden tarihi olarak farklı olan bir Hıristiyan mezhebin itaatı altında yaşamaya çalışmışlardır.

Böylece Rusya’nın tam itaat altına giren Ermeniler, Rus askerlerle beraber çalışan, onlara cephede rehberlik eden Katogikosların direktifleri doğrultusunda hareket etmişler, kiliseleri silahlandırmışlar, gazeteler çıkarıp propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlar ve son olarak mezalimin her türlüünü Türklere karşı uygulayarak Türk nüfusunu ortadan kaldırmayı amaçlamışlardır.

M.Ö. 2500’lerde Mezopotamya, Anadolu ve İran’da görülen Guti, M.Ö. II. Binyılın başlarında Turukku, 1677-1100 yılları arasında Kaslar’ın –ki bunlar yazılı kaynaklara yansıyan Türk kavimleridir²⁸⁹ - yaşadığı coğrafyaya sonradan dahil olarak “buralar bizim topraklarımızdır” diyen Ermeniler, bölgede Türk nüfusu bırakmayarak

²⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Memiş, **Eskiçağda Türkler**, Çizgi Kitabevi, Konya2002.

Ermenilere ait topraklar yaratmak için katliamlar yapmışlar, çoluk-çocuk, kadın-erkek, genç-yaşlı demeden herkesi öldürmüşlerdir.

Ayastefanos anlaşmasıyla, ilk defa bir yazılı metne koydurmayı başardıkları “Ermenistan” adını bundan önceki süreçte telaffuz dahi etmeyen, “*Ermenistan*” ve “*Ermeni*” kelimelerinin ne anlama geldiğini bilmeyen ve ruhanilerin çabalarıyla kendilerine “*Hayk*” diyen bu topluluk, emperyalist amaçlara hizmet eder duruma gelmişlerdir. Sonuçta da Osmanlı hükümeti, kendi can güvenliğini sağlamak ve vatandaşlarını korumak adına bu kişileri, yani Türk soykırımına karışmış olan Ermenileri savaş bölgesinden uzaklaştırmak amacıyla tehcir kararı almış, devam eden I. Dünya Savaşı’nda ordusunun arkadan vurulmasını önlemeyi amaçlamıştır.

Ermeniler için Papalık’tan farksız olan Ecmiazin Katogikosluğu da, bu soykırımın ortasında yer almış, Türklerin katledilip bölgenin Ermenileşmesi için cemaatini Rusya lehinde kışkırtıp, Osmanlı Devleti’ne karşı cephe almasını sağlamıştır. Hırimyan, Gugas, V.Kevork, gibi din adamları, dönemin dış politikasında merkezi noktalarda yer alarak, halkın kışkırtılması vazifesini üstlenmişlerdir.

Günümüze “*Ermeni Meselesi*” olarak yansıyan ve önceki yüzyılların “*Doğu Sorunu*” olan Osmanlı’nın mirasını bölüşme meselesinin uzantısı olan bu durum, halen gerek akademik, gerekse de siyasi çevrelerin üzerinde en çok tartıştığı konu olmuştur. bu sebeple, gerçeklerin daha net bir şekilde anlaşılması için konumuzun özetini maddeler halinde yeniden gözden geçirelim bazı iddaların tutarsızlığını bu şekilde görelim;

- “*Ermeni*” adında bir halk, geçmiş dönemde hiçbir zaman var olmamış, Friglerle beraber Anadolu’ya gelen bir kısım topluluk, burada Urartu kalıntıları, İranlılar, Bulgarlar, İberlerle birleşerek Hıristiyanlığı kabul etmiş ve Roma İmparatoru’nun ve Sasani Devleti’nin dini katliamlarından korunmak amacıyla birlik olmuştur.
- Kendilerine “*Hayk*” diyen bu topluluk, VIII. yüzyılda kendilerine meşru temeller kazandırmak, dini birliğin yanında milli birliği de sağlamak için Horenli Movses tarafından Hz. Nuh’un torunlarından Hayk’ın soyuna dayandırılmıştır. Bundan önce bu konuda mevcut bir yazılı eserleri olmadığı için, bu efsaneye yürekten sarılmışlar ve kendilerini bu efsanenin

gerçekliğine inandırmışlardır. Bu inanışın halk arasına yayılmasına da yukarıda bahsettiğimiz gibi 1700'lü yıllarda başlamıştır.

- Ermeni adını verdiğimiz bu topluluk Anadolu'da hiçbir zaman kendilerine ait bir devlet kurmamışlardır. Kendilerinin kurduklarını söyledikleri krallıklara baktığımız zaman da, bu krallıkların başında Arşaguni ve Arsasid gibi İran'a bağlı sülalelerin olduğunu görüyoruz.
- Ermeniler, iddia ettikleri gibi, Türkler tarafından hiçbir zaman katliama uğramamışlar, aksine Papalığın, Roma'nın, Bizans'ın, Sasani'nin yaptığı katliamları Türk idaresi altında unutmuşlar, Rusya'nın tarafını tutmaya başladıkları vakit, yeniden sürgün ve katliamlarla tanışmışlardır. Rusya tarafında yer alma konusunda ise en büyük rol, Ecmiazin Katogikosluğu'na bağlı ruhanilerin olmuştur.
- Ermenilerin iddialarının aksine 1915 yılı bir Ermeni katliamı yılı değil, Türklerin Ermeni katliamından kurtulduğu yıldır. Osmanlı Arşivi'nde binlercesine rastlanacağı üzerine bu dönemde Osmanlı Devleti, kendisini korumak için tehcir kararı almak zorunda kalmış, ancak bu durum emperyalist çevreler tarafından kamuoylarına farklı şekilde yansıtılarak bir katliam yapıldığı söylemleri verilmiştir.

KAYNAKÇA

Arsiv Belgeleri

BOA HR.SYS: 28/95; 30/75; 2789/8.

BOA DH.EUM.KLH: 2/26

DH.İD: 113/32.

A.MKT.MHM: 698/31; 699/5.

DH.ŞFR: 53/152; 54/55; 54/163; 54/202; 54-A/252; 54/412; 55/20; 57/86;
61/2-290.

1. AKAD, M.Tanju, “Kırım Savaşı”, **Popüler Tarih**, Dünya Yayıncılık, sayı 52, Aralık 2004. s.26-31.
2. AKTAR, Yücel, “Belgeler Soykırım Tezini Çürütüyor”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, c.I, A.S.A.M. – EREN Yayını, Ankara 2003, s.193-225.
3. AKYILMAZ, Gül, “Osmanlı Devleti’nde Zımmilerin Siyasi ve İdari Hakları ve Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Getirdiği Yenilikler”, **Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri**, (haz. İdris Bal – Mustafa Çufalı), Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.91-104.

4. ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1919)**, T.T.K. Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1999.
5. “Armenians and The Armenian Church”,
<http://www.armenianchurch.ca/historyarmchurch.html>.
6. ARSLAN, Ali, “II. Meşrutiyet Öncesinde Osmanlı – Eçmiyazın Katogigosluğu İlişkileri”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, c.I, A.S.A.M. – EREN Yayını, Ankara 2003, s.349-359.
7. _____, **Kutsal Ermeni Papalığı - Eçmiyazın Kilisesi’nde Stratejik Savaşlar**, Truva Yayınları, İstanbul 2005.
8. AYYILDIZ, Hakkı Raif, **Güney Kafkasya Cumhuriyetleri II – Ermenistan**, Becid Basımevi, İstanbul 1947.
9. BEKTAŞ, Hamza, **Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler**, T.C. Uludağ Üniversitesi A.İ.İ.T. Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları No:5, Bursa 2001.
10. BEYDİLLİ, Kemal, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, **Belgeler**, T.T.K. Basımevi, nr: 17 Ankara 1988.
11. BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya, “Ermenilerin 1919-1920 Adana Kaliâmları”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, c.III, A.S.A.M. – EREN Yayını, Ankara 2003, s.255-269.
12. BİLGİÇ, Veysel K., “Osmanlı Devleti’nde Azınlıklar”, **Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri**, (haz. İdris Bal – Mustafa Çufalı), Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.77-90.
13. CAHEN, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler**, E Yayınları, (çev. Yıldız Moran), 3. Baskı, İstanbul 1994.
14. Cemal Paşa, “Ermeni Sorunu”, **Ermeniler Hakkında Makaleler Derlemeler**, A.Ü. Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1982.

15. CÖHCE, Salim, “Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları”, **Ermeni Araştırmaları (Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi)**, A.S.A.M. – EREN Yayınları, sayı: 6, Ankara 2002, s.37-67.
16. ÇAKIR, Coşkun, “Bir Reform Hareketi Olarak Tanzimat: Hazırlanması, İlânı, Tepkiler ve Uygulanması”, **Türkler**, c.XIV, Y.T.Y., Ankara 2002, s.698-715.
17. ÇELİK, Mehmet, **Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu’nda Din – Devlet İlişkileri I (Kuruluşundan X. Yüzyıla kadar)**, Akademi Kitabevi, İzmir 1999.
18. DABAĞYAN, Levon Panos, **Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi**, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001.
19. _____, **Türkiye Ermenileri Tarihi**, IQ Yayınları, İstanbul 2003.
20. DADRIAN, Vahakn N., **Ermeni Soykırımında Toplumsal Roller –Toplu Makaleler Kitap 1**, (Çev. Atilla Tuygan), Belge Yayınları, İstanbul 2004.
21. De MALEVILLE, Georges, **1915 Osmanlı – Rus Ermeni Trajedisi (Fransız Avukatın Ermeni Tezleri Karşısında Türkiye Savunması)**, (çev. Nejdett Bakkaloğlu), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2003.
22. DEMİREL, Muammer, “Rusya’nın Ermeni Meselesi’ne Etkisi”, **Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri**, (haz. İdris Bal – Mustafa Çufalı), Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.205-221.
23. _____, “Erzurum’da Ermeni İsyancıları (1890-1895)” **Türkler**, c.XIII, Y.T.Y., Ankara 2002, s.99-107.
24. _____, **Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918) British Documents on Armenians**, Y.T.Y., Ankara 2002.
25. DOĞAN, İsmail, “Ali Suavi’nin Azınlıklar Eğitimi ve Ermeni Uygulamasına İlişkin Bazı Tespitleri”, **Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri**, (haz. İdris Bal – Mustafa Çufalı), Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.139-145.
26. DVORNIK, Francis, **Konsiller Tarihi İznik’ten II. Vatikan’a**, Fransızçaya Çev. Soeur Jean – Marie O.P., Fransızcadan Türkçeye Çev. Mehmet Aydın, T.T.K. Basımevi, Ankara 1990.

27. ENGİN, Vahdettin, “Sultan II. Abdülhamid’e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebepile Belçika ile Yaşanan Ekonomik Kriz” **Belleten**, T.T.K. Basımevi, c.LIX, sayı 225, Ağustos 1995, s.413-428.
28. ERCAN, Yavuz, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları**, M.E.B. Basımevi, Ankara 2002.
29. ERHAT, Azra, **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, 12. Baskı, İstanbul 2003.
30. **Ermeni Dosyası**, (Düz. Tunca Kortantamer) E.Ü. Edebiyat Fakültesi, TERİG, İzmir 2002.
31. **Ermeni Komiteleri (1891-1895)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, (Yay. Haz. Necati Aktaş – Ümmihani Ünemlioğlu) Yayın No: 48, Ankara 2001.
32. ERSAN, Mehmet, “Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri”, **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, (haz. İdris Bal, Mustafa Çufalı), Nobel Yayınları, Ankara 2003., s.51-66.
33. EVREN, Gürbüz, **Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları**, Ümit Yayıncılık, Ankara 2002.
34. FAROQHI, Suraiya, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, (çev. Elif Kılıç), T.V.Y.Y., 3.Baskı, İstanbul 2000.
35. GÖYÜNÇ, Nejat, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler”, **Türkler**, Y.T.Y., c.X, Ankara 2002, s.233-247.
36. GÜLER, Ali, **Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar**, Tamga Yayıncılık, Ankara 2000.
37. GÜLER, Ali - Suat Akgül, **Sorun Olan Ermeniler**, Berikan Yayınları, Ankara 2003.
38. GÜNAY Ünver – Harun Güngör, **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, Ocak Yayınları, Ankara 1997.
39. GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Rüstem Yayınevi, 5. Baskı, 2001.
40. HACİEVA, Saide, “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”, **Türkler**, c.VII, Y.T.Y., Ankara 2002, s.64-72.

41. HALAÇOĞLU, Yusuf, **XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, T.T.K. Basımevi, Ankara 1998.
42. _____, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, T.T.K. Basımevi, Ankara 2001,
43. Herodot, **Herodot Tarihi**, (çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2004.
44. HONIGMANN, Ernst, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (Çev. Fikret Işıltan), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
45. Hüseyin Nâzım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi I**, c.I-II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nr: 15, Ankara 1994.
46. <http://www.armenianchurch.org/church/etchmiadzin.html>.
47. <http://www.ermenisorumu.gen.tr/turkce/album/>.
48. <http://www.pbase.com/andrys/image/36553816>.
49. <http://www.pbase.com/andrys/image/36553820>.
50. <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/PRgladstone.htm>
51. İLTER, Erdal, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, KÖKSAV Yayınları, Ankara 1999.
52. _____, “Taşnak Partisi’nin Ermeni İsyanları’ndaki Rolü”, **Türk – Ermeni İlişkileri 21.Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk – Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, (yay.haz.:Berna Türkdoğan), A.K.D.T.Y.K. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.85-106.
53. _____, “ ‘Ermenistan’ Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine”, **Ermeni Araştırmaları (Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi)**, A.S.A.M. – EREN Yayınları, sayı: 6, Ankara 2002, s.24-34.
54. _____, “Ermeni Kilisesi ve Terör”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim**, M.E.B. Basımevi, sayı: 38, Ankara 2003, s.75-89.

55. _____, “Ermenistan Adı, Ermenilerin menşei ve Türk-Ermeni İlişkileri Konusunda Tesbitler”, **Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri**, (haz. İdris Bal – Mustafa Çufalı), Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.3-10.
56. KANKAL, Ahmet, “Ermeni Öykülerine Göre Osmanlı – Türk Toplumunda Ermeniler”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, c.III, A.S.A.M. – EREN Yayını, Ankara 2003, s.97-120.
57. KANTARCI, Şenol, “Tarihi Boyutlarıyla Ermeni Sorunu: Başlangıçtan Lozan’a”, **Ermeni Sorunu El Kitabı**,(haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ömer E. Lütem), A.Ü. Basımevi, Genişletilmiş 2.Baskı, Ankara 2003, s.1-46.
58. KARABEKİR, Kazım, **Soykırım Yalanı Ermeni Mezalimi, Soykırım İddialarına Belgelerle Cevaplar**, (Haz. Ömer Hakan Özalp), Emre Yayınevi, 5.Baskı, İstanbul 2005.
59. KARAL, Enver Ziya, “Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nda Batının Etkisi”, **Türkler**, c.XIV, Y.T.Y., Ankara 2002, s.688-697.
60. KARATEPE, Şükrü, “Tanzimat Reformları ve Çelişkileri”, **Türkler**, c.14, Y.T.Y., Ankara 2002, s.716-738.
61. KAŞGARLI, Mehlika A., “Haçlı Seferleri ve Ermeniler”, **Türk – Ermeni İlişkileri 21.Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk – Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, (yay.haz.:Berna Türkdoğan), A.K.D.T.Y.K. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.29-36.
62. KILIÇ, Davut, **Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Elazığ 1999.
63. KIZILTOPRAK, Süleyman, “ ‘Kriz’ Döneminde Osmanlı Bürokrasisinde Ermeniler: Nubar Paşa Örneği”, **Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri**, (haz. İdris Bal – Mustafa Çufalı), Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.173-187.
64. KOÇAŞ, M.Sadi, **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, Kastaş Yayınları, 4.Baskı, İstanbul 1990.

65. KONUKÇU, Enver, “Sürmeli’de Eçmiyadzin Kutsal Kilisesi ve Aras Yakınlarındaki Hak Mehmet Köyü Olayı”, **Türk – Ermeni İlişkileri 21.Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk – Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, (yay.haz.:Berna Türkdoğan), A.K.D.T.Y.K. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.163-168.
66. KÖYMEN, Mehmet Altay, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, T.T.K. Basımevi, 3.Baskı, Ankara 1998.
67. KÜÇÜK, Abdurrahman, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Andaç Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2003.
68. KÜÇÜK, Cevdet, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, T.D.A.V. Yayınları, İstanbul 1986.
69. KÜRKCÜOĞLU, Erol, “Ortaçağ’da Bizans ve İran’ın Ermeni Siyaseti”, **21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk – Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, (yay.haz.:Berna Türkdoğan), A.K.D.T.Y.K. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.37-46.
70. LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, T.T.K. Basımevi, 8. Baskı, Ankara 2000.
71. MANSEL, Arif Müfid, **Ege ve Yunan Tarihi**, T.T.K. Basımevi, 6. Baskı, Ankara 1995.
72. McCARTHY, Justin, “İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler, (çev. Bülent Keneş), **Türkler**, c.XIII, Y.T.Y., s.469-481.
73. MEMİŞ, Ekrem, **Eskiçağ’da Türkler**, Çizgi Kitabevi, Konya 2002.
74. _____, **Genel Tarih**, Tablet Yayınları, 3. Baskı, Konya 2002.
75. METİN, Halil, **Türkiye’nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, MEB Yayınevi, Ankara 2001.
76. Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu’-d-Düvel Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları**, yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

77. OCAK, Ahmet, **Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)**, T.A.T.A.V. Yay. İstanbul 2002,
78. OLMSTEAD, A.T., **History of the Persian Empire**, The University of Chicago Press, 7. Impression, Chicago 1978.
79. ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, 8.Baskı, İstanbul 2001.
80. **Osmanlı Belgelerinde Ermeni – Fransız İlişkileri (1879-1918) I**, (haz. Uğurhan Demirbaş – Ayhan Özyurt) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nr: 58, Ankara 2002.
81. OSTROGORSKY, Georg, **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev.Fikret Işıltan), T.T.K. Basımevi, Ankara 1981.
82. SARAL, Ahmet Hulki, **Ermeni Meselesi**, İstanbul 1970.
83. SİMEON, **Tarihte Ermeniler 1608-1619**, (çev. Hrand D.Andreasyan), Çiviyazılar / Mjora Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1999
84. SİNANOĞLU, Mustafa, “Hristiyanlık” md., **T.D.V.İ.A.**, c.XVII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s.328-372.
85. SONENTZ – PAPAZIAN, Tatul, “Place of Contact with the Everlasting Archbisho Mesrob Ashjian’s **The Etchmiadzin Chronicles**, http://www.hairenik.com/bookstore/TheEtchmiadzinChronicles_MesrobAshjian.htm.
86. STRABON, **Geographika Antik Anadolu Coğrafyası**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Kitap XII.3, 4.Baskı, İstanbul 2000.
87. ŞAFAK, Ali, “Der-i Saadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabına Dair Nizamname Hükümleri ve Hukukî Açından Kısa Bir Değerlendirme”, **Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri**, (haz. İdris Bal – Mustafa Çufalı), Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.105-137.
88. ŞAHİN, Naci, “Ermeni Terörünün Anadolu’daki Bazı Uygulamaları ve Bu Sorunun Türkiye’nin Güvenliği Açısından Önemi”, **IV. Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze Dış Tehditler)**, Elazığ 2004, s.687-692.
89. ŞİMŞİR, Bilal, **Osmanlı Ermenileri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.

90. **Tanzimat 1**, MEB Yayınları, İstanbul 1999.
91. Talât Paşa, **Ermeni Vahşeti ve Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi (İlân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra) 1916**, Örgün Yayınevi, İstanbul 2005.
92. TAŞ, Fahri, “Rus İşgalinden Önce Erzincan’da Ermeni Faaliyetleri” **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c.XII, sayı 35, Temmuz 1996, s.455-461.
93. TURAN, Osman, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar**, T.T.K. Basımevi, 2.Baskı, Ankara 1988.
94. _____, **Türk Cihân Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, Türk Dünya Nizâmının Millî İslâmî ve İnsânî Esasları**, c.II, Boğaziçi Yayınları, 11.Baskı, İstanbul 1998.
95. _____, **Selçuklular Zamanında Türkiye - Siyâsi Tarih Alparslan’dan Osman Gazi’ye (1071-1328)**, Boğaziçi Yayınları, 7.Baskı, İstanbul 1999.
96. _____, **Selçuklular Devrinde Türk – İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, 8.Baskı, İstanbul 1999.
97. UÇAR, Şahin, **Anadolu’da İslâm-Bizans Mücadelesi**, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.
98. ULUÇAM, Abdüsselam, “Doğu Anadolu Mimarisinde Türk – Ermeni Kültür İlişkileri”, **21.Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, (yay. haz. Berna Türkdogan), A.K.D.T.Y.K. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.169-177.
99. URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul 1976; Genişletilmiş 2.Baskı, İstanbul 1987
100. **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)**, (çev. Hrant D. Andreasyan), Notlar Edouard Dulaurer, (çev. Halil Yınanç), T.T.K. Basımevi, 3.Baskı, Ankara 2000,

101. UZUN, Turgay, “Osmanlı Devleti’nde Toplumsal Yapı ve Ermeni Hareketi”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, A.S.A.M. – EREN Yayınları, c.III, Ankara 2003, s.65-78.
102. YILDIRIM, Hüsamettin, “Türk – Ermeni İlişkilerinde Ermenilerden İtirafı”, ”, **21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk – Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, (yay.haz.:Berna Türkdoğan), A.K.D.T.Y.K. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.145-155.
103. YİNANÇ, Refet, “Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler”, **Türk Tarihinde Ermeni Sempozyumu, Tebliğler ve Panel Konuşmaları**, D.E.Ü. Rektörlüğü Yayınları, İzmir 1983.